

UKDE

**Bu kitap Büyük Müftü Hafız Ali Efendi'nin Damadı
Hacı Osman Arıkan'ın Aziz Hatırasını Tebcil İçin
ARIKAN MENSÛCÂT SANAYİ VE TİCARET ANONİM ŞİRKETİ
Tarafından Bir Kültür Hizmeti Olarak Yayınlanmıştır.**

UKDE KİTAPLIĞI: 77
MARAŞ KÜLTÜRÜ EDEBİYAT SERİSİ: 13

Editör:

Yaşar ALPARSLAN
Serdar YAKAR

Görsel Yönetmen:

Alaaddin ORÇAN

Baskı – Cilt:

FA AJANS
Tel: 0344. 235 02 74

Kapak Tasarım:

Halil İbrahim TOKLU

Baskı Tarihi :

Aralık 2009

Yazışma Adresi:

Vefa Kitap Kırtasiye
İsmetpaşa Mah. Borsa Cad.
Buket Sitesi Altı No 17/C
Tel: 0.344.225 13 00
mahmutseyithan@hotmail.com
KAHRAMANMARAŞ

Müellifi:
SACA KLIZÂDE
(Eş-Şeyh Muhammed B. Ebî Bekr El Mer'aşı)

TERTÎBÜ'L-ULÛM

Çeviri:
Doç.Dr. Zekeriya PAK
(Tertîbü'l-Ulûm)
Yrd. Doç.Dr. M. Akif ÖZDOĞAN
(Muhakkikin Mukaddimesi - Kaynakça)

KAHRAMANMARAŞ
2009

İÇİNDEKİLER

TAKDİM.....	11
EĞİTİM TÂRİHİ AÇISINDAN MÜSLÜMANLARIN BAŞARILARI VE ÇIKMAZLARI.....	32
SAÇAKLIZADE MEHMET EFENDİ.....	38
MUHAKKİKİN MUKADDİMESİ.....	45
1. Kur'an'da Tasnif.....	45
2. Sünnet-i Nebeviyye'de Tasnif.....	46
3. Lügatlerde Tasnif.....	48
4. Tarih Boyunca Tasnif Olgusu.....	50
1. el-Kindî (ö. 252 h.).....	55
2. el-Farâbî (259-339 h.).....	58
3. el-Harizmî (ö. 380 h.).....	61
4. İbnü'n-Nedîm (ö. 385 h.).....	65
5. İbn Sînâ (370-428 h.).....	68
6. el-Gazâlî (450-505 h.).....	73
7. Taş Köprü Zâde (901-968 h.).....	78
8. Hacı Halife (Kâtip Çelebi) (1017-1067 h.).....	84
9. el-Mevlevî et-Tehânevî (ö. 1157 h.).....	90
10. el-Mer'aşî ve "Tertîbü'l-Ulûm" Adlı Eseri (ö.1145 h.)...93	
TERTÎBÜ'L-ULÛM.....	119
MÜELLİFİN MUKADDİMESİ.....	121
MUKADDİME.....	124

1. Fası	
(Donanımı Gerekli Faydalı İlimler).....	124
2. Fası	
(Adı Geçen İlimlerin Faydaları).....	125
3. Fası	
(İlimlerin “Şer’î” ve “Şer’î Olmayan” Olarak Taksimi).....	125
4. Fası	
(Üç Anlam Arasında İlimlerin İsimlerinin İştiraki).....	127
5. Fası	
(İlimlerin Hükümleri).....	128
6. Fası	
(İlmin Hükümü, Malumun Hükümü Gibidir).....	129
7. Fası	
(Harama veya Mekruha Düşme İhtimalinin Bulunması Durumunda).....	130
8. Fası	
(Toplum İçinde Yaygınlaştığında Haramı ve Mekruhu Öğrenmenin Hükümü).....	131
9. Fası	
(Haramları Öğrendiğinde Günaha Düşeceğinden Korkan Kişinin Hükümü).....	132
10. Fası	
(Farz-ı Ayın İlimler).....	133
11. Fası	
(Akıllı ve Ergenlik Çağına Gelmiş İnsan Yaratanını Bilmemekten Dolayı Mazur Değildir).....	136
12. Fası	
(Dinin Zarûriyyâtından Olmayan Şeylerin Bilinmesi).....	139
13. Fası	
(Farz-ı Kifâye Olan İlimler).....	140
14. Fası	
(İlimlerin Mertebeleri).....	142

15. Fasıl	
(İktisâd Mertebesini Elde Etmenin Keyfiyeti).....	144
16. Fasıl	
(Kur'ân'ı Ezberlemenin Hükümü).....	145
17. Fasıl	
(Vâcib-ı Ayın ve Vâcib-i Kifâye).....	146
18. Fasıl	
(Mendûb-i Ayın).....	146
19. Fasıl	
(Haram Olan İlimler).....	148
20. Fasıl	
(Mantık Öğrenmenin Hükümü).....	151
21. Fasıl	
(Remil İlminin Hükümü).....	153
22. Fasıl	
(Öğrenilmesi Tahrîmen Mekruh Olan Şeyler).....	155
23. Fasıl	
(Öğrenilmesi Mübâh Olan Şeyler).....	156

BİRİNCİ MAKSAD

1. Fasıl	
(Bütün İlimleri İlgilendiren Genel Açıklamalar).....	157
Lügat İlmi (Dilbilim).....	156
İştikâk İlmi.....	160
Arûz İlmi.....	164
Tevvîd İlmi.....	165
Kıraat İlmi.....	170
Mantık İlmi.....	174
Münâzara İlmi.....	176
2. Fasıl	
(Cedel ve Münâzara Arasında).....	177
Kelâm İlmi.....	178

3. Fasıl	
(Kelâm İlminde Derinleşmenin Yerilmesi).....	184
4. Fasıl	
(Kelâm İle Meşgul Olmanın Hükümü).....	187
Belâğat İlmi.....	188
Bedî' İlmi.....	188
Fıkıh Usûlü İlmi.....	189
5. Fasıl	
(Usûl İlminin Tahsili).....	191
Fıkıh İlmi.....	192
6. Fasıl	
(Fıkıh ve Fıkıh Usûlünde Derinleşmenin Esasları).....	194
Ferâiz İlmi.....	195
Kur'ân İlmi.....	196
7. Fasıl	
(Tefsir Kitaplarının En Önemlileri).....	197
Hadis İlmi.....	199
Ahlak İlmi.....	201
Tasavvuf İlmi.....	201
8. Fasıl	
(Ahlak İlminin Hükümü).....	202
9. Fasıl	
(Bâtın İlmi Zâhir İlmine Aykırı Mıdır?).....	206
10. Fasıl	
(Sûfileri Müdafaa).....	207
Fasıl	
(Muâmelenin Gayesi).....	210
Riyâziyyât.....	211
Hendese.....	211
Hesap İlmi.....	212
Hey'et (Astronomi) İlmi.....	213
Tıp İlmi.....	216

Teşrîc İlmi.....	216
Mev'ıza İlmi.....	217
Muhâdarât İlmi.....	218
Tarih İlmi.....	220
Firâset İlmi.....	221
Rüya Tabiri İlmi.....	223
Farsçayı Öğrenme.....	225
Birinci Maksadın İkinci Faslı	
Zararlı Davranışların Beyanı.....	225

İKİNCİ MAKSAD

1. Fasl	
(Tahsil Etmek İsteyenler İçin İlimlerin Tertibini Beyân).....	238
2. Fasl	
(İlimlerin Mertebelerini Beyân).....	239
Fasl	
(İlim Talebelerinin Kemâl Derecesiyle Adlandırılması).....	245
(Kur'ân'a Övgü Bahsine Ek).....	247
Fasl	
(Kur'ân'a Allah Tarafından Verilen İsimler).....	248
Fasl	
(Kur'ân'a Dair Hadislerde Yer Alan Övgüler).....	250

HÂTİME

Felsefe İle Alakalı Konular

1. Fasl	
(Felsefenin Beyânı).....	252
2. Fasl	
(Felsefenin ve Filozofların Yerilmesi Konusunda Âlimlerin İfadeleri).....	256
3. Fasl	
(Mütefelsifenin Yerilmesi).....	259

4. Fasıl	
(Felsefe İle Meşgul Olmanın Hükümü).....	263
MUHAKKİKİN HÂTİMESİ.....	268
KAYNAKÇA.....	270

TAKDİM

Saçaklızâde çok yönlü bir âlim. Birçok kitap yazar. Ancak bir tânesi farklıdır. Çok az kitap yazılan bir alandadır. O da ilimlerin tasnif edilip değerlendirildiği alandadır. Bu telif ettiği kitâbın adı “Tertibülulûm”dur. Yazıldığında ses getirmiştir. Dünyâda çok az el yazması vardır. Yeni de bir baskısı yapılmıştır.

Müslümanlar bu tür kitapları ilimleri tanıtmak için yazar. İlimlerin evveliyyetlerini gösterir. Önemlilerini başa koyar. Toplum için elzem olanları öne çıkarır. Olmazsa olmazlarına farz der. İkinci derecede önemlilerine geçer. Bunlara da vâcip der. Sonra da zarar verenleri ele alır. Bunların zarar veren noktalarına işâret eder. Tenkit eder. Ya kısmen alır, veya temâmen ret eder. Müslümanları o ilimlere karşı ikaz eder.

Eski tâbirle fâide getiriyorsa teşvik eder. Tergib eder. Zarar veriyorsa terhip eder. Tabii bu arada bu ilimlerin kısmen tedvin târihini de verir. Temel eserlerini gösterir. Şemasını çizer. Yer yer özetler.

İslamiyyet bir düşünce sistemidir. Bir doktrindir. Bir çeşit felsefî sistemdir. Bir dünyâ görüşüdür. Belki de dünyâda var olan dünyâ görüşleri içerisinde en kapsamlı olanıdır. Çok alana girmiştir. Fizik metafizik alanlıdır.

İslam insanın fitratını korumayı esas alan tabiata paralellik arzeden tabiî bir dindir. Varlığı var eden tabîatı yaratan, tabiatta insanın yerini bilen, vaz’eden Yaradanın insan için ta’rif ettiği hayat şeklidir.

İnsan Yaradana göre yeryüzünü imâr için yaratılmış halîfedir. İmtihan için burdadır. Burda hayâtına, eşyaya, yaradan adına şekil vermekle mükelleftir. Bu vecîbeyi hakkıyla yerine getirdiğinde yanî amel-i sâlih yaptığında, tabîatı ifsâd etmediğinde cennete gidecektir. Orda ameline, azığına göre bir yer tutacaktır.

Âhireti kazanım derken burda da mükemmel bir duruş arzedecektir. Kendine zarar vermeyecek, hemcinsini üzmeyecek, tabiatı ifsad etmeyecektir. Kâmil insan olacaktır. Yanî iki taraflı kazanacaktır.

Yok böyle hareket etmezse şeytânî yapısı öne çıkacak, kendine zarar verecektir. Muhteris olacak, doymayacak, tabîata zarar verecektir. Fâsık olacak, irâde, idrak ve şûrunu törpüleyecektir. Dikiş tutmaz olacaktır. Kendine hakimiyeti yitirecektir. Yüceleceği yerde süflileşecektir. Maksadını yitirecek, görevini yapmamış olacak, ölecek ve Cehenneme gidecektir.

Böyle olunca dünyâ ve âhiretini yitirecektir.

Cennet de Cehennem de ebedîdir. İmânı olmıyanın yeri Cehennemdir. Ora onun yurdudur. İmânı olan Cennete gidecektir. Ancak günahı fazlacaysa önce bir miktar azap görecektir sonra Cennete gidecektir. İmânı olanlar Cenneti bulduğunda ebediyyen orda kalacaktır.

Cennet bellidir. Ni'met yeridir. Dile alması, bulduğunda kalması kolaydır. Ama Cehennem öyle değildir. Dile alması da, girip kalması da kolay değildir. Cehennem ateşi nâr-i beyzadır. Tükenmez ateştir. Yakıtı insan ve taşdır. İnsanın ikrah ettiği, tiksindiği her ceza orda vardır.

Unutmayalım, yanmak da kolay değildir. Burda da örneği vardır. Ancak ordaki ateşle burdaki ateşi kıyas etmek mümkün değildir. Burda yanma ölüm getirirken, ordaki getirmemektedir.

Netice dünya oyun yeri değildir. İnsan kemâle yürümelidir. Azık yapmalıdır. Yaşıyan insan için iki müvekkel melek vardır. Bunlar insan için kâtiplik yapmaktadır. İyiliğini ve kötülüğünü yazmaktadır. Ayrıca her uzvun bilmediğimiz bir hafızası vardır. Ölüp mahşer meydânına düştüğümüzde, hesaba çekildiğimizde defterler ortaya konacaktır. Uzuvarlar şâhitlik yapacaktır. O halde insan için müttekî olmaktan başka bir çâre yoktur.

İnsan hukuk insanı olmalıdır. Terbiyesini takınmalıdır. Ahlakla kemâle yürümelidir.

Böyle olunca da insana enevvel'a lâzım olan bilgi ilm-i hal bilgisidir. Yânî kişiye leh ve aleyhinde olan davranışları bildiren

ilimdir. Ne farz ne vâcib ne sünnet ne haram vs. bunları bildiren ilimdir.

Kişi önce bunları bilmelidir. Bilmezse davranışlarına perspektif ayarlayamaz. Hukûkî harekete ulaşamaz. Ahlâki temeller üzerine hayat kuramaz. Doğuştan Allahın verdiği vicdan, merhamet gibi değerlerini geliştirmek bir yana yitirir. Tahripkâr olur. Dur durak bilmez. Zaptedilemez. Bir kendine çalışır. Bencil olur. Zulmeder. Zâlimleşir.

Her insan anasından İslam fitratı üzere doğar. Böyle olunca müslüman ana baba çocuğunun eğitimine dikkat eder. Ona farz olan Kuran okumasını belletir. Namaz kılacaktır. Yeteri veya fazlası kadar Kurandan âyet sûre ezberletir. Namazlıklarında eksik bırakmaz. Namaz onun Hakka tapmasını, hakperest olmasını sağlar.

Yanısıra ilm-i hâlini beller. Ahkam-ı şeriyeyi öğrenir. Toplum sistematüğini kavrar. Nasıl kazanılır, ne yolda harcanılır, fakir ne? Hakkı ne? Ümmet nasıl olunur? Helal ne, haram ne? İnançla dünya görüşü nasıl kurulur. Bütün bunların tedrisatın yapar.

Sonra da ölçü âdab kazanan insan cemiyete sürülür. Bırakılır. O da Allah adına tabîatı istismâr eder. Kullanır. Kendini kendine emânet bilir. Tabîat dâhil her şeye kardeş gibi davranır.

Ancak insanın bir iş götürme kapasitesi vardır. O kendi ta'biriyle bir koltukta iki karpuz götürmez. Genelde bir karpuz götürür. O da işidir. Dini de onun yanısıra götürebildiği kadar götürür. Küçükken aşılar, öğretir davranış haline getirirsen hasseten yük değilmiş gibi götürür. Tabii bazılarının da ilim bazında işi budur. O da fazlasıyla götürebildiği kadar götürür. Topluma önderlik eder.

Böyle olunca da topluma inanç konuları akâid ilmi tarzında verilir. Geniş kitleler dini ihtilafsız sever. İhtilafı götürmez. Kaldıramaz. Rûhunu sıkar. Allah inancı evvela onun için aşk olayıdır. Allaha inanmış içinde yakalamıştır. Ona inancında şüphesi yoktur. Onun tabiatta işini rasgetirdiğinde elini görmektedir. Yardımını hissetmektedir. Yüreğinde sıcaklığını duymaktadır.

O halde ona özet yeter. Tanıtmak yeter. Bir olan Allah'tan münezzeli tek kalem götüreceği kadar anlatmak yeter. Zâten ideale oynasan, fazla anlatsan, versen kaldıramaz.

Akaidin fazlasına, delillisine kalam denir. Onu âlim götürür. Kalb kafa dîni götürürler götürür. Lâzımdır. Çünkü dinin düşmanı olur. Kabul etmeyi bulur. Toplumda fesat çıkaran eksik olmaz. Toplum düşmanları toplumun içinde her zaman cirit atar.

İşte bu ilimle müzeyyen, silahlı âlim onları susturur. Cevaplar. Toplumu fitne fesattan korur.

Ancak kelâm gibi çok delilli, münakaşalı ilimleri toplum götürmez. Onun için târihte müslüman âlimler toplumu biraz bu ilimden korur. İlmi topluma indirgenmez. İndirgenmesine karşı çıkar.

Ama eğitim seviyesi yükselen topluma din delilleriyle götürebildiği nisbette verilirse iyi olur. Ney ne için bilmekte fâide vardır. Taklid aşamadığın yerde başlamalıdır. Taklid tembelliğin karşılığı olmamalıdır.

İnsana nasıl hareket edeceğini belletirsiniz. Hayata sürersiniz. Artık o bir işe bir sanata yönelir. Yönelmesi de gerekir. Yoksa geçim yapamaz. Geçimse birilerinin ihtiyâcını karşılama bedelidir.

Bundan sonra vacib ilimler gelir. Bunlar tıp ilmi gibi ilimlerdir.

Bu tür ilimler farz kabûl edilmez.

Zira arkası çoktur. Toplumlar geliştikçe de arkası fazlasıyla gelir. Siz bu şartlar altında insana sen hayatı götürmek için ne lazımsa belle diyemezsiniz.

Ancak topluma şunu dersiniz. Sözünde muhâtabı toplumla berâber devlette olur.

Siz toplum olarak teknik manada varlığınızı götürmek, sürdürmek için ne ilim var belleyiniz. Belletiniz. Her çeşit sanatkârınız olsun. Her işi yapanınız olsun. Bu size vâciptir. Yoksa varlığınızı götüremezsiniz.

Hastalanan doktoru bulsun. Ev yapan mühendisi bulsun. Elektriği bozulan yurt dışından adam aramasın. Toplum sanatta, teknikte dışarı muhtaç olmasın. Kendi yağıyla kavrulsun. Başkası ondan yağ alsın. O başkasından almasın.

Hasseten erkek sanat sâhibi olsun. Bir iş tutsun. Onu da tam tutsun. Tam tutmak kaydıyla başka bir işe tutsun. Veren el olsun. Güçlü olsun.

İhtisas gerektirdiği için bu tür ilimleri öğrenmeye vacib dersiniz. Kişinin ayrıca bir sanat sâhibi, iş sâhibi olmasına vacib dersiniz. Her sanatı kişi belleyecek farzdır deyip toplumu zora sokmazsınız. Altından kalkamayacağı şeyle mükellef tutamazsınız.

Devlet olarak hele yirminci asırda vacipleri iyi takip edersiniz. Beyin göçün engellersiniz.

Her ilmi yurdunuza getirirsiniz. Her teknolojiyi yurda taşırsınız. Ülke insanını geçim sâhibi yaparsınız. Toplumu güçlendirir, kendini savunur hâle getirirsiniz. Başkasına muhtaç olmaktan çıkarırsınız.

Buna yirminci asırda çağın önüne geçme diyoruz. Toplumda her şeyin ilmini yaptırıyoruz. Tabiatı öğretiyoruz. Yapısını gösteriyoruz. İlimi teknolojiye çeviriyoruz. Tabîata hakimiyet sağlıyoruz. Tabiatı istismar ediyoruz. Teknolojik gücü elimizin gücüne katıyoruz. Dünyâda güçlü oluyoruz. Uğraşılmaz, başedilmez oluyoruz.

Vacip ilimlerin müşahhası olduğu gibi mücerred olanı da vardır. Bu mücerredlerde lâzımdır. Onlar da düşüncenin tabîata paralellliğini sağlar. İnsanın mantık dışı hareketini engeller. Toplumu temel ölçülere ulaştırır. Düşüncenin tabîata hakimiyette çıkmazlarını ortadan kaldırır.

Toplum bu tür ilimlerle de zıtlıkları, abesleri olmayan az esâtirli efsaneli medeniyetlere ulaşır. Dünyaya örnek olur. Az çalkalanır. Geç yıkılır.

İlmin böyle farzı vacibi sünneti olduğu gibi haramı mekruhu olanlar da vardır. Bunların öğrenimi toplumu âileyi ferdi hayatta zora sokar. Birbirine düşman yapar.

Onun için de toplumların bu hususta bilgilendirilmesi, ikazı şarttır. Sonra her ilim de ilim değildir. İlim olsa bile öğrenilmesi kar getirmez, şart değildir. Ne gibi? Sihir gibi.

Biz şöyle inanıyoruz. Bura bir dünya. Biz burda îmar için varız. O bakımdan her birimiz yeryüzünü îmar için bir halifeyiz. Bizden önce bu iş için görevliler cinnîlerdi. Başları da şeytandı. Onlar beceremediler. Allah bizi yarattı. Görevi biz aldık. Ancak şeytan bizim yaratılışımıza karşı çıktı. Büyüklüğümüzü isbat ettik. Kabûl etmedi. Allah huzurundan kovdu. O da fikrini isbat için kıyamete kadar vakit istedi. Allah verdi.

O bizim dūřmanımız. O bizi dalalete dūřürmek için çalıřır. Bunun için türlü türlü yol dener. Duygularımızla oynar. Vesvese verir. İçimizden insanlar ayarlar.

Onun bir gücü vardır. Bazı insanlar onun emrine girer. O gücü gücüne katar. Kazanç temin eder. Ederken de onun arzularını yerine getirir. Toplumunu ifsâd eder. Âileleri yıkar. Akılları durdurur. Yürüyen toplumu yürüyemez yapar.

Yani biri fikrini isbat eder. İnsanı inanç dâiresinden çıkarır. Dalâlete dūřürür. Öbürü kazanç sağlar. Bu işe sihir derler.

Bu târihin her döneminde olan bir ilimdir. Yaygınlaşmasında Bâbil'deki Yahudilerin emeği çoktur. Bu günde yaşıyan bir vâkıadır.

Biz şeytanın şerrinden Allaha sığınırız. Her işte Allah bizi ondan korusun, onunla bizim aramıza perde atsın için "Eûzü besmele" çekeriz. İstiâze yaparız. Allaha hakkıyla inanmaya çalışırız. Böylece onun dâiresi dışına çıkarız. Diyelim ğaybı bilmeyi Allaha veririz. Onun uşaklarına ulaştırdığının yanılma paylı olduğun kabûl ederiz. Amacını kötü buluruz.

şunu biliriz. Sihir toplumu fesâda uğratar. Tabiatı istismar çizgisinden çeker. İlme bağlı güç oluşturmadan uzaklaştırır. Toplumunu hukuk dışına alır. Ferdde intikâm duygusunu körükler.

Velhasılı mı sihrin yaygınlaştığı toplumda yaşanılan görülen fitne fesat başka hiçbir zaman yaşanmaz, görülmez.

Onun için din, İslam hukuku sihirbaza en ağır cezayı verir. İslam dini sihri yasaklar. Sihre ilim olarak karşı çıkar. Çözmek için bilen olursa yeter der.

Sihir bir gerçektir. İçinde şeytan, şeytaniyet vardır. Peygambere dâhil yapılmıştır. Varlığı âyet hadisle sabittir. Oturmuş toplum için sihirden uzak olmak şarttır.

Sihir ilimdir. Ancak iştiğali haramdır.

Yine bazı ilimler vardır. Felekiyyat üstünedir. İlm-i nücûm gibi. Bunun bir yıldızları ilim alanı olarak göreni vardır. Din ona bir şey demez. Zâten dînin kitabında var. Çünkü Allah'ın âyetleri. Bunlar akli olanlara ibretlik olanlar. Kainatın yaratılışı insanın yaratılışından büyük olay. Yıldızlar, âlemler Allah'ın varlığına birliğine delil. Kuran-ı

Kerime göre vaktiyle dünyamız, güneşimiz bitişikti. Dumandı. Allah ayırdı. Soğuttu. Safhalar dâiresinde bu noktaya getirdi. Yıldızların da doğumları ölümleri var. Bunların da birleşmeleri bir şeye işaret. Şimdiye kadar insanlar yönleri burçlar sâyesinde buldu. Bunlar olmasa bizde zaman mefhûmu olmazdı. Var ki üstlerinde ne varlıklar var. Ama mekanları, zamanları farklı. İnsanlar bunlar üstüne çok yol alacaklar âhir zamanda.

Bundan önceki dinlerde bunlar âyet olarak sunulduğu gibi olaylara işaret sunulmuş. Bunun bilgisi verilmiş. Demek gerekti. Ama şeytan var arada. İşareti unutturmuş. Olayı yıldızla burca verdirmiş. Yıldızları, burçları Hâlik gibi etmiş. Tabiatı tanımayan insan buna kanmış. Sorumsuz ahiretsiz din işine gelmiş. İşte bu eski kültürü Hz. Muhammed'den (S.A.V.) bugüne getirenler var. Halbuki bu dinde yıldızların-burçların bu yönü pek verilmemiş. İşlenmemiş. Neden? Çağ içtimâiyyat çağı. İnsanın tabiatı çözeceği çağ. Onun üstünden Allaha yürüyeceği, daha sağlıklı bilgi üreteceği çağ. Tabiatın imârının hızlanacağı, dünyanın küçüleceği çağ.

İşte insanoğlu bu eski felekiyyat bilgisini güne taşıyor. Her işin bilgisi, bilgisinin işareti onda varmış gibi hareket ediyor. Çok zaman tabiatı tabiata veriyor. Savaş yapacak, hazırlıktan ziyâde onu gâlib getirecek günü arıyor. Sonra da mağlub oluyor. Tükezliyor. Milletın kaderiyle oynuyor. Buna da bugün Astroloji deniyor.

Din bunu yasaklıyor. İlm-i nücûmu buna âlet etmeyi istemiyor. Her şeyin tabiata bağlı ilimler üstünden yürütülmesini istiyor. Çünkü insanın tabiatı kullanacağı, çözeceği nokta satıh ora. Tabiatın kanunları Allahtan. İnsan onun sırtında, o insana musahhar. Onun üstünden Allaha yürümek insana daha uygun. Çünkü insan akıl, kalb, izan, idrak, şuur vs. Onun üstünden yürüyüp bunların hepsini açar, besler. Bu da insanda sarsılmaz duruş yaratır.

İslam târihinde şu şekil hassasiyyetler de var.

Mâdem dünyâ imtihan dünyası. Sonsuzun hazırlığı sonluda hazırlanıyor. O halde insan bütün ânını değerlendirsin. Azık yapsın. Madem dönüş yok. Burdayken en yüksek mertebeyi yakalasin. Vera' takvâ sâhibi olsun. Rızâ makâmına ulaşsın. Kalbini hevâyı kabûl etmez hâle getirsin.

Kötülüğü yapmasın. Kötülüğe götüren yollara düşmesin. Her şeyi israf etmeden kullansın. Kararında bıraksın.

Yesin, helalından yesin çok yemesin. Yerken mîdesinin birazını suyla doldursun. Birazını boş bıraksın. Yemek de bir zevk. Bu zevkin mübtelası olmasın. Bu zevke çakılıp kalmasın. Yesin ayağa kalksın. İş tutsun. Bu zevki vesîle etsin. Rûhanî zevklere ulaşsın.

Musiki de böyle. İnsanın kötü duygularını bununla tahrik etmek mümkün. İnsanın rûhunu ölgünleştirmek, suflileştirmek bununla mümkün. Sözülle de mümkün nâmesi ile mümkün.

Musîkî kötüye kullanılsın. İnsanı fasık yapar. Fıska götürür. Bütün rûhi değerler bununla tahrip edilebilir.

Ama aynı musîkî ile bütün iyi duygular tahrik edilebilir. Canlandırılabilir. Harekete geçirilebilir. Hatta en metafizik duygular bile işlenebilir. Küçükken büyütülebilir. Uçsuz bucaksız hâle getirilebilir. Fıskın önü kapatılabilir. İnsan süfliyyattan çekilebilir. Lâhûti aleme alınabilir.

O bakımdan musîkî de çok ele alınır. Yazılır. Lehten çok aleyhine konuşulur. Hatta kantarın ucu biraz musîkinin aleyhine kaçırlır.

İşin garibi tenkid edenlerin pek musiki bilgisi de yoktur. İçine giribte bunu iyiye kullanalım, bunu yolunu geliştirelim dememişlerdir. Sadece tenkid etmişlerdir. Hatta Hz. Peygamber zamanı itibâriyle dünyâda en az müzik kültürüne sâhip olan Arap toplumu seviyyesinde turalım demişlerdir.

Bunu en güzel çizgiye getirenler Osmanlılardır. Veyâ genelde Türk devletleridir. Türklerdir.

Bugün bizim için en büyük mutluluk bu çizginin devâmıdır. Bu çizgide musîkinin dünyâ dili hâline getirilmesidir. İnsanların hizmetine sunulmasıdır. Makinalaşmış dünyâda insan rûhunun üstünde oluşan baskının alınmasıdır. Dâvud (A.S.)'ın yolunun açılmasıdır. 20. asırda insanlık için bu en büyük ihtiyaçtır.

İslam tarihinde en fazla tenkid gören ilimlerin başında bir de felsefe gelir. Bunun gerçeği nedir?

Müslümanlar önce İslâmi ilimlerin temelini atar geliştirir. Sonra da farklı ilimlere yönelir. Bu nasıl olur?

Evvvelâ müslümanlık ilme karşı değil. İlim müslümanların yitik malı. Çin de bile olsa alınıp gelinebilir.

Öyle de olmuştur. Müslümanlar devlet olarak sistemi oturtturduktan sonra etrafa açılmışlardır.

O zaman dünyâ da ilmî şerâit şöyledir. Hristiyanlık öncesi gelişen eski Yunan da vatan bulan, Mısır'a ve Mezopotamya'ya da geçmiş olan ilimler Hristiyanlık tarafından yasaklanmıştır. Bu yasak Mezopotamya hariç her tarafta tutmuştur. Bu kültürün temel eserleri çok az kilise kütüphanelerinde kalmıştır. Kalan dünyâ da ilim düşmanlığı yoktur. Ancak ilim o kadar da gelişmemiştir. En canlı ilim merkezi ise mezopotamya'dır.

İşte müslümanlar, müslüman devletlerin melikleri kurdukları müesseselerle bu farklı bölgelerin, milletlerin, devletlerin, kültürlerini, kültürlerini taşıyan eserlerini memleketlerine celbetmişler. Bu kitaplar için ağırlığınca altın vermişlerdir. Bu kitapları terceme ettirmişlerdir. Korkmamışlardır.

Kültür geçişi İslâm aleminde çalkantı yapmıştır. Az da olsa yozlaşmış bir kesim yaratmış, akımlara yol açmıştır. Ama genelde çok iyi sonuçlar vermiştir.

Bu gelen ilimleri müslümanlar almışlardır. Ama bünyelerine uygun hâle getirmişlerdir. Çok güzel sentezler yapmışlardır. Bu gelen ilimler genelde sihir, esâtir bulaşıklıdır. Çıkarıp silip süpürüp tecrübe zemînine oturtmuşlardır. Tabîata uygunluğunu sağlamışlardır. Mesela ilm-i simyâyı ilm-i kimyâ etmişlerdir.

Bu alınan ilimlerden biri de felsefedir. O gün için içinde mantık gibi farklı ilimler de vardır. İlâhiyyâtın bazı konuları vardır. Müslüman alimler önce felsefeyi tahlil etmişler, tenkid noktalarını ortaya çıkarmışlardır. Sonra da bunları tenkid eden kitaplar yazmışlardır.

Ancak mantığı almışlardır. Hatta geliştirmişlerdir. Özel olarak okuttukları gibi kalam, usûl-ı fıkıh gibi ilimlere girdirmişlerdir. Bunda da bir mahzur görmemişlerdir. Çünkü mantık düşüncenin tabiatla paralelliğini sağlamaktadır. Bu da güzeldir.

Ancak felsefeye gelince bunun bazı noktalarda tenkid etmişler, zararlı görmüşlerdir. Meselâ ele alalım. Gazâli'nin de tenkit noktalarından biridir. Tabiat ezeli, ebedîdir, yaratıcılık bünyesinde vs. demesidir.

Şimdi bir müslümanın bunu kabûlü mümkün değildir. Çünkü ona göre yaratıcı Allah'tır. Ezelî ebedî odur. Varlık mahluktur. Başı vardır. Sonu olacaktır. Hasseten esbab üstüne yürüyen bu varlık düzeni sürekli eskimeyi ölümü yaşadığı gibi bir gün mutlaka yok olacak, aslına dönderilecektir. Tabiat kendi kendinin hâliki değildir.

Bunun gibi yirmi üç noktada felsefeye tenkit getirmişlerdir.

Gerçekten de batı felsefenin en büyük za'fiyeti şudur. Her ilmin temel değerleri, postülatları, şablonu varken Batı felsefesi bunlardan yoksundur. Temel değer koymadan düşün sonra bir noktaya gel gibi bir usûle sahiptir.

Bu;

a) Ayrılık getirir. Nitekim Batıda birbirine mütâbık iki filozof yoktur.

b) Tahrib getirir. Tahribse en faydalı olduğu yerde bile fazlasıyla zarar getirir. İşte buna son asırlar Batı örnektir. Felsefe ilmî gelişmeyi engelleyen Hristiyanlığı yıkmıştır. Fakat yerine sağlıklı bir cemiyet getirmemiştir. Batı bugün kitledir. Sefâhatın ağındadır. Romaya benzer bir ölüm sürecindedir. Kurum devlet kalsın kum gibi dağılacağı muhakkaktır. Batıda insanî münâsebet bitmiştir. Batı mukaddessiz kalmıştır. Aile mefhûmunu yitirmiştir. Var yok gücü sâhip olduğu eşyâdır, sermâyedir. Teknolojik birikimdir.

Son iki yüzyılda marksist felsefi düşünce Rusya'yı bitirmiştir. Sefâhat toplumu yapmıştır. Direncini kırmıştır. Dağılma sürecine sokmuştur.

Yani felsefenin bir gününü görüp sanayi toplumu olurken aynı zamanda her şeyin sosyolojik izahla yapıldığı bir sosyolojik toplum olmuştur. Dünyevileşmiş, mukaddessiz kalmıştır. Mukaddessiz toplumun tek kaderi ise her türlü reaksiyon refleksi kabiliyetini yitirmektir. Değer erozyonuna uğratmaktır. Bencilleşmek, hayvanileşmektir. Sefahata dalmaktır. Rûhî boşluğa düşmektir.

Kendinden kaçmaktır. Sıkıntısını izâle için eğlenmek, içkiye esrâra vs. kendini vermektir. Yok olmaya açık yaşamaktır.

Bir feylesof düşünürken, âile, mülkiyyet, neslin devamı, aklın, sağlığın korunması vs. gibi temel müessese ve değerleri koruyarak yerinde bırakarak, önünü açarak sağlamlaştırarak düşünmelidir. Yoksa düşünce kaos, kabus getirir.

Batı felsefesi tabîata uygun düşmeyen Hristiyanlığı hayattan çıkarırken kendi de yakın tarihe kadar doktriner olmuştur. Önyapılı davranmıştır. Müsbet ilme akâid olurken tabîatı yaratıcı yapmış tek buudlu bir dünya yaratmıştır. Nihililizme, buhrana yol açmıştır. Bu vasfı sebebiyle yakın târihe kadar insanlara az çektirmemiştir. Kurduğu tabiat felsefesi toplumları birbirine düşürmüştür. Avrupa da, dünyâ da onun güç kazanması haçlı seferlerinde dökülen kandan daha fazla dökülmesine sebebiyyet vermiştir. Bu gün ilim mantığı üzerine geldikce, kaldıkca insanlar daha fazla rahatlamaktadır.

Yanî ilmin her zaman ve çağda insana, cemiyete zarar vereni vardır. Zarar verdiği olmuştur. Zararlıyı tenkit etmek ister ilim olsun abes değildir.

Bir toplum sâde fiziğin yaptığıının yıkılması ile yıkılmaz. Merhamet maksatlı yaratılmış tabîatın içinde yaşayan insanların merhamet duygusunu unutması, yitirmesi ile de yıkılır. Tabiatın çökmesi ile yıkıldığı gibi mîzanın kalkması ile de yıkılır. İnsanın yanlış kazma vurması ile yıkıldığı gibi adâletin kalkması ile de yıkılır. İlim de fitne fesat çıkarmamalıdır. İnsanı sorumsuzluğa itmemelidir. Birim metreyi inkar etmediği gibi birim değeri de inkâr etmemelidir. İnsanları kitleye çevirmemelidir.

Aslolan devletten evvel insanın kendi kendini inşâ idâre etmesidir. Değerlerini hasselerini geliştirmesidir. Mehâret sâhibi olmasıdır. Herşeyin devlete kaldığı dünyâ hoş değildir. Çünkü devlet çok yıkılır. Çabuk yıkılır. Eğer her şey devletin üstüneyken devlet yıkılırsa millet ondan evvel yıkılır. Doğrusu sistem muhtevâlî devlet yıkılırken milletin bâkî olması ve çağın şartlarına uygun yeni yeni devletler kurmasıdır. Bizde millet târihi de budur.

O halde millet zarar veriyorsa ilimlere bile tavır almalıdır. Haram demelidir. Mekruh demelidir. Varlığını korumalıdır. İctimâiyyatını sağlam tutmalıdır. Bu her asır için geçerlidir.

Her şeyi hoş karşılayan toplum varlığını devam ettirme şansını elinden çıkarıyor, intihar ediyor demektir. Gününü gün etmek esas değildir. Esas olan gelecek nesillere ulaşmak, sağlıklı nesillerle geleceğe yürümektir. Hayat fantazîlerle elde kalacak bir şey değildir.

Saçaklızâde de konu olanlardan biri de cifr ilmidir.

Muhtemelen her bütünlük arzeden şeyin bir rûhu olmaktadır. Harfinde öyledir. Burda bir gerçeği ifâde etmekle berâber bir de rûhu vardır. Bu sır birine açılmakta, görmede sonra da o sırrı gören şahıs bu işin peşine düşmede işi büyütmektedir. Diğer harflerin de metafizik buudunu öğrenmeye çalışmaktadır. Kendi dünyasına hitab edeni bırakmakla hafife almakta hayal olarak isimlendirmekte metâfizik cepheyi gerçek hakikat diye isimlendirmekte dünyâ ile alakayı kesmektedir. Beşerî münâsebeti zora sokmakta içtimâî hayatı hercümerc etmektedir.

Veyâ Allah'ın kitabı önce içtimâî hayatı düzene sokmak için varken bunda geleceği haber veren bir yüz görmektedir. Bunun da anahtarı olarak harfleri bilmektedir. Her harfi bir rakam yapıp mukaddesi bu yüzünü göstermeye çalışmaktadır. Güyâ çözmektedir.

Olağan üstülüğü seven insanlar yüzünü buna çevirmekle sanki Kuran iniş maksadının dışına taşınmaktadır. Gizemler kitabı olmaktadır.

Halbuki Kuran önce ictimâî hayat içindir. Ona hukûkî ahlâkî değer kazandırmak içindir. Onun zâhiri bunu verir. Bunun geleceğe ma'tuf yüzü olabilir. Bunu da rûhen inkişaf edenler yer yer görebilir. Veya bu karakter insanlara Kuran üstünden bu tarz kapılar açılabilir. Bu zâte mahsûs bir haldir. Bu onu bağlar. Bu ona tâbiatın melekûtunu göstermek gibi bir ikramdır. O bunu dışarı taşımakla yükümlü değildir. Bu ne onun ne de başkalarının için katiyet arzeden bir ilim değildir. Bir netice değildir.

İnsan için aslolan sağlamlığı olan ayak basabildiği kendi dünyâsını yaşamaktır. Tek değil bir gerçek olarak da onu bilmektir. Onu hafife almamaktır.

Saçaklızâde bunu görmüştür. Tenkit ettiği ilimlerden biri de budur. Bunun üstünden ğayb okunmasıdır.

Velhasılıman zaman da mekan da akan bir şeydir. İzâfidir. İnsan bunun bir tarafını tutmaktadır. Bunun altı da üstü de vardır. Bu altlar üstler oraların şartlarına göre varlıklarla doludur. Onlardan bizim bilebildiğimiz azdır. Diyelim biri cinnîdir.

Bu mekanların zamanların hepsi hakîkattir. Bu mekanları tutanlar birbirini görebilir. Hissedebilir. Biri çok biri az görebilir. Hasseten kesâfeti az olan, nûra yakın olan, nur olan olmayanı tümüyle bütünüyle görebilir. Kesif olan da bu şans azdır. İnsan gibi. O da sâde hissedebilir. Bazan da bir şekil görebilir.

İnsan üstünden konuşalım. İnsan kendi dünyâsını hafife almamalıdır. Hayaldir, hakikat değildir dememelidir. Kendi dünyâsını tutmalıdır. Kendi dünyâsında içtimâî hayâtına şekil vermelidir. Hukûkî esas kazandırmalıdır. Allaha yürürken tabiattaki ayetler üstünden yürümelidir. Bütün hasselerini ilim marifet üstünden geliştirmelidir. Varlığı buna tamı tamına müsâittir. Bu yolla tabiatı okuyan hem bir çeşit ğaybı çözer, hem Allah'ın sanat sâhibi olarak büyüklüğünü görür, hem de Allah adına tabiata hakimiyet kurar.

Alemde hakîkat bir insanın ruh beden muttali' olduğundan bir de şunu bunu vesile kılıp ruhen muttali' olduğundan ibâret değildir. Bu ikisi de hakdır. Ama hakîkatın bütünü değildir.

İnsan rûhen ve rûh-beden mahdut varlıktır. Muttali' olacağı hilkatyle sınırlıdır. O bakımdan herşeyi tadında tuzunda bırakmalıdır.

İnsan şunu bilmelidir. Tabiatta tek hâkim Allah'dır. Ölü diri, insan melek her şey belli bir nisbette bilir. Güç sâhibidir. Güçler büyütülüp Allah küçültülmemelidir.

Tam ğaybı Allah bilir. Şu veya bu şekil kısmen bildirildiği kadar diğer varlıklar.

Kimse bu bilgiyi büyütüp her şeyi biliyor havası yaratmamalıdır.

Allah biz sağken, ölüyken, yolundaysak ruhlarımızı tasfiye etmişsek ruhlarımıza hareket kabiliyeti verebilir. Alan tahsis edebilir. Tasarruf imkanı yaratabilir.

Kimse bunları büyütüp Allah, kulunu işine ortak etmiş gibi yapmamalıdır. Davranmamalıdır. Yetki devri yapmış gibi inanmamalıdır. Bir çeşit teslis yaratmamalıdır. Kalblere tasarruf eden Allahdır. İpin ucu Allah'ın elindedir. Allâh'lık kısmen de olsa insanın üstüne alacağı kadar kolay bir iş bir da'vâ değildir.

Allah insanın bedenini topraktan, rûhunu ma'nevi değerlerin duyguların ham maddelerinden yaratmıştır. Bunun biri elektriğin şebekesi biri elektriğin kendi gibidir. Biri insanın ilim alanı içindedir. Çünkü dünyâsıdır. Biri değildir. Çünkü alanı dışındadır.

Bunun ikisi de Allah'ın elinden çıkmadır. Mahluktur. O halde ruh Allah'tandır deyip ayniyet da'vası yapılmamalıdır. İnsan ruhsuz bedeniyle çürür. Ruhuyla kıyâmete kadar cennet cehennem misâli yerde yaşar. Kıyâmet sonrası ruhun ebediyeti izinledir. Ölümün üstünden kaldırılmasıyla. Ayrıca ruhta ebediyette müsâittir. Müsâit yaratılmıştır.

Durum buyken Allah'dan parçayız da'vaları ile fantezi yapılmamalıdır. Yapılarak insan büyütülüp Allah küçültülmemelidir.

Allah mutlak şâfi'dir. Şefaathakkını kısmen kullara verebilir. Peygambere, hâfıza, âlime kullandırabilir. Büyütülüp Allah bırakılıp kullara yönelinmemelidir.

Vesileler kabullenip bırakılmalı Allaha yönelinmeli sıfatları vesîle kılınarak ona dâ edilmeli, ondan istenmelidir.

Dünya imtihan dünyâsıdır. İnsanın görevi dünyâyı Allah adına îmardır.

Davranışlarını düzene koymaktır. Ahlaklı edebli harekettir. İnsanî kemaldır.

O halde insan boşlukda yaşar gibi yaşamamalıdır. Tertibli, düzenli olmalı irâdeli hareket etmelidir. Seçici olmalıdır.

Bundan öteye ne azık götürdü onu orda ebediyyen harcayacaktır.

Ama dünyâyı imarla görevli insanın dünyâyâ bağlı olacağı da muhakkaktır. Bu onda cibillî, fitrî gerçektir. O halde onun dünyâyâ bağlılığı makul görülmeli ama bu bağlılıkta da edep istenmelidir.

Bağlılığı bırak melek gibi yaşa denmemelidir. Dense de tutamasa suçlanmamalıdır.

İnsan yer içer. Evlenir. Çocuğunu sever. Çocuk ölür ağlar. Çocuk evlenir güler oynar. Aslolan bunların bir usluba kavuşturulmasıdır.

İnsan fitratını korumak istiyorsa helal olanı yapmalı haram olandan kaçmalıdır. Rûhun teâlisinde bir şartta budur. Çevre, çerçeve oluşturur.

Vahiy Allah'tan gelen bilgidir. Onu en büyük melek getirir. O güçlüdür. Ona şeytan zarar veremez. O bilgiyi korur. Odayken bilgi zarar görmez. Getirir. Peygamberin kalbine atar. Peygamberden sudûr eden bilgi o bakımdan tahrife kapalıdır. Gerçektir. İnanılır. Arkası sıra gidilir. Amel edilir.

Son peygamber gideli ondört asrı geçmiştir. Biri dese insanın vahiy gerçekliğinde bilgi edinme şansı vardır. İnsan şurdan burdan bilgi edinir. Her türlü bilgi ihtiyâcını karşılar.

Bu mutlak doğru değildir. Bu bilgi sapması bilgi istismârı yaratır. Bunlar kısmen doğrudur. O da sâde sâhibini bağlar. Keyf noktasında bırakılsa iyi olur. İş tadında tuzunda bırakılmış olur.

Yoksa adam çıkar şurdan aldım der. Tahkîkî, sağlaması mümkün değildir. Öbürü inanır. Doğru değilse yandık demektir.

Onun için bu toplumun târihi sezgi, ilham vs istismârıyla doludur.

Halbuki velev mümkün olsun metafizik alem insandan çok yapısı itibâriyle şeytana açıktır. Onun müdâhalesine imkan tanır.

Ayrıca bu yollar nâdir insanlara açıktır. Ve ğaybî bilgiler kimseye tam açılmaz. İnsan da bunu götüremez. Nihayetinde kısmen karartı hâlinde gösterilir. Kulun onunla kalbi güçlendirilir. Ümitvar kılınır. Taltif edilir.

Bu son kısımları bir de şunun için yazdık. Saçaklızâde tasavvufu bu açılardan ta'rifi içinde görüp tenkit etmemiştir. Sadece ahlâki olay olarak görüp tasvib etmiştir. Zâten kendisi de ehl-i tariktir. Bu açıdan tenkîdi, tahlîli eksikdir.

Velhasılı mı İslam Allah inancını ortaya koyar. Sıfatlarını görür. Buna göre bir dünyâ görüşü oluşturur. Kurar. Sonra da ilim olmazsa ne olursa olsun dışına çıkanı tenkit eder.

Hemen söylüyelim bütün zamanlar onu teyit eder. Zira dışına çıkan eskir, boşluğa düşer, çeker gider. Din kalır. Dindar kalır. Dünyâ görüşü kalır.

İşte gördük. Târihin en büyük fikrî hareketi pozitivism ve yandaş cereyanları yıkıldı. Çöktü.

Bütün bir tabiatın gününü gören insan tabiatı tahrip, tabiatı istismar için yaratılmış olamaz. Kendine de ihanet edemez. Sorumludur. Koruyucudur. İdârecidir. Hamı pişirmekle, şekillendirmekle, te'diple, tekâmülle, îmarla görevlidir. Bir yolcudur. Görevini yapmakla memurdur. Giderse dönüşü yoktur.

Onun için din onu çok ikaz eder. Din adına âlim ikaz eder. Tarihte din adamları bu hususta biraz kantarın topunu fazla kaçırsa da, çitayı yükselkeler taksa da çıkarsa da bu onların hassasiyyetindedir. Bu hassâsiyet târihî süreç içinde kontrol edilmeyen bir toplumu ortaya çıkarsa da yine de hocalar ma'zur görülmelidir. Zirâ gidişte iki mekan vardır. Cennet Cehennemdir. Cehennem sönmeyen ateştir. Isısı bizim bildiğimize göre sonsuzdur. Dolayısıyla Cehennem insan tarafından hafife alınmamalıdır.

İnsanlara nîmetler verilmiştir. Bunlar helal olan veya mübâh olan şeylerdir. İnsanlar bunları kötüye vesîle etmemelidir. İstismar etmemelidir.

Yanî kişi israf etmemelidir. Yiyecek helalsa yapısını bozacak şekilde tıka basa yememelidir. Yemek içmek ayağa kalkmak içindir. Kalkanın görevi her türlü kemâle yürümektir. Kemâlin programı Allah inancını yaşamaktır.

İnsan için dünyâ ebedî kalacak yer değildir. Zâten belli zaman sonra hayat insana yükür. Çekip gitmek daha hayırlıdır. Buranın ebedî yurt olmadığı açıktır. Zâten yapımız da buna müsâit değildir.

O halde özetle dünya görüşümüzde hayatı şekilde iki şey tam müessirdir. 1- Allah inancının, âmentü atlasının ortaya çıkardığı dünya görüşü. 2- Dünyânın eğlence yeri olmadığı, imtihan yeri olduğu, insanın sorumluluğu, ahirette hesaba çekileceği.

Dün bugün dünyamızda insanı Allah huzurunda sorumlu görmeyen âhiret esaslı dünyâ görüşü olmıyan felsefî hareketler vardır. Onların İslâmı, müslümanı, müslümanlığı tenkid ettiği açıktır.

Nihâyetinde herkes ölecek hakikatı görecektir. Ayrıca herşeyi mübah gören sâdece kanunla dünyevîliği düzenleyen hareketlerin insanlara çöküntü getirdiği çevreyi tabîatı fesâda uğrattığı insanı insana yük hâline getirdiği bugün de dün olduğu gibi gün gibi ortadadır.

Saçaklızâde çok çeşit eser yazar. Her alanda. Renkli bir sîmâ. Ama bir eseri var ki onu çok öne çıkarır. O da “Tertîbul-ulûm”u. Bunu Osmanlıda Ali Suâvi tercüme edip bir gazetede tefrika etmiş. Biz onu görmedik.

Bu eser çok önemli. Çünkü ilim târihinde bu tür eser az. Yazmak da her babayiğidin kârı değil. Mevzûatülulum’u geçtiniz mi alanında en iyilerden. Öne çıkanlardan. Hayret edilecek bir şey. Bu eser Maraş’ta yazılmış. Demek o zaman bu eserin Maraş’ta yazılabilmesi için alt yapı varmış.

Eserle ilimler tasnif ediliyor. Yeniden özetlersek farz olanlar gösteriliyor. Onlar, helâlî haramı gösterenler. Herkesin bilmesi gerekenler.

Vâcib olanlar: Hayatın idâmesi için gerekli olanlar. Tabîatı öğretenler. Tabîata hakimiyet sağlayanlar. Bunları bilenler olacak. Fakat toplum ihtiyacını karşılayacak kadar.

Ama bazı ilimler var ki zararlı. Kişi başka varlıkların gücünü kullanıyor. Tabîatı onlar eliyle kullanıyor. İçtimâî hayatı felç ediyor. Bunlar haram.

Bazıları var istismar edilirse kötü oluyor. Edilmezse iyi. Mübah.

Sâde bunlar değil. Bunların târihi. Temel kitapları. Nasıl öğrenileceği. Nasıl kaçınılacağı vs.

Yine bu eserde bazı ilkler var. O zamanki eğitim sistemi tenkid ediliyor. Şerhcilik kritik ediliyor. Bu Saçaklızâde ile berâber ilk olarak yapılıyor. Saçaklızâde bu açıdan medrese eğitim sistemi daha sonraları çökerken dikkat çekiyor. İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, Hilmi Ziyâ gibi birçokları ondan bahsediyor. Haklılığını ortaya koyuyor.

Yine eğitimde usul üzerine konuşuyor. Seviyeye göre eğitim teklifleri getiriyor. İktisar-ilk, iktisad-orta, istiksâ-lise gibi. Kitaplar teklif ediyor. Eğitimde yaş dikkate alınsın diyor. Zekâ seviyesi esas alınsın diyor. Eğitimde hele başlangıçta şerhciliğe karşı çıkıyor.

Biz takdimden hemen sonra İslâm târihinde şerhcilik, makûl noktaları, kabûl edilirligi ve açtığı zararlar üstüne ikinci bir yazı koyuyoruz.

İlimlerin tasnifi hükme bağlanması ilim olarak gerilese de ilimlerin tedvin tarihi, ülkeler, medeniyetler arası geçiş mâcerâları, kritiği, tenkîdi, yalnız başına târihlerinin yazımı devam etmektedir.

Ülkemizde modernleşme süreci içerisinde bir ara ilimler târihi, sayımı taraflı bir çizgiye oturtulsa da, Batı şartlarında anlatılsa da son dönem bu aşırılikler giderek aşılmaktadır, azalmaktadır. Çıkmazlar giderilmektedir. İlimler kendi mantığı üzerine oturur, okunur hâle gelmektedir. A.A.Adıvar, A.Sayılı'ların yerini Ekmeleddin İhsanoğlu, İhsan Fazlıoğlu gibi Doğuyu Batıyı tanıyan, taraf tutmadan hakkıyla bu işi yazanlar almaktadır. Türk toplumunda din ilim nizâmının azlığı ortaya çıkmaktadır. Dünyâ toplumları içerisinde son asırlar itibariyle en az teknik buluşlara reaksiyonun Türk toplumunca gösterildiği anlaşılmaktadır.

Yânî şükür toplumumuzda ideolojik ilim öğretme hastalığı giderek azalmaktadır. Milletiyle barışan aydınının bu hastalığı bırakacağı zâten muhakkaktır.

Dünkü gün istismâr edilen ilimler daha çok müşterek kitle yaratıp insanı iktidara taşıyacak ilimlerdir. Tasavvuf gibi. Çünkü bu ilimde eğer istismâr ederse, şeyh konumunu câhil kitlelere farklı, olağanüstü dikte ettirebilmektedir.

Ama bu istismarlar bu gün için hiç olmazsa siyâset açısından kapanmıştır. Veyâ çok çok azalmıştır.

Zira Demokrâsî iktidar değişimine kapı açmaktadır. Halbuki dünkü krallıklarda veya bizdeki devletler de isterse devlet şerî hukuk uygulasin âile saltanatı yânî hanedanlık hâkimdir. Bu da iktidar değişimini engellemekte devlet idâresinde muhâlefete yer bırakmamaktadır. Böyle olunca da sünnî iktidar kendine reaksiyon

tarzında doğmuş Şiilik yaratılarak veya tarikata bağlı istismarlarla yıkılmaya çalışılmaktadır.

İnsanoğlunun olduğu her yerde her işte istismar mutlakâ vardır. Bunu temâmiyla engellemek mümkün değildir. Bu günkü ilimlerde istismâr daha çok ekonominin önünü açmak sermâyenin iktidârını devâm ettirmek içindir. Çünkü modern ekonominin en büyük çıkmazı aşırı üretime mukâbil aşırı tüketimin önünü açamamaktır. Çıkmazlar burdadır. Son asrın en büyüğü Keynes bile bunun reçetesini yazdığı için büyüktür.

Onun için de bu asırda sermâye ve ekonomik iktidar için ilmin başta din, târih, tıp dahil olmak üzere çoğunu istismar etmekte, şekilden şekile sokmaktadır. Refleks kabiliyeti olan toplum yerine hiçbir hareket kabiliyeti olmayan, irâde kullanamayan tüketim çılığını bir topluma oynamaktadır. Ancak bu da ona daha başka, daha aşılmaz problemler çıkarmaktadır.

Kitabın İslam âleminde bir modern tahkikli baskısı var. El yazmaları var.

Biz bu eseri tercüme edelim, ettirelim dedik. İşi kıymetli talebelerimiz, yavrularımız muhterem ilim adamlarımız, yetenekli insanlarımız Doç. Dr. Zekeriya PAK ile Yrd. Doç. Dr. M.Akif ÖZDOĞAN'a teklif ettik, kabulünü rica ettik.

Zevkle kabul ettiler. Eserin ana gövdesi olan Tertîbü'l-Ulûm'u Zekeriya PAK bey, Muhakkikin Mukaddimesi ve Kaynakçayı ise M.Akif ÖZDOĞAN Bey tercüme ettiler. Yazdıklarımızı karşılıklı elden geçirdik. Mütâlaa ettik. Karşılıklı ortak çizgiye çektik. Eseri ortaya çıkardık.

Eseri ortaya çıkarmaya karar verdiğimizde basım işini Büyük Müftü Hafız Ali Efendi'nin damadı Hacı Osman Arıkan'ın oğlu muhterem Mahmud Arıkan Beyefendiye açtık. O da şerefle kabûl ettiler.

Hemen söyleyelim çok az el yazması bulunan bu eserin bir el yazma nüshası da bizde var. Fakat bunu devreye sokmadık. Zîra eserde yeteri kadar el yazma kullanılmış.

Eser çok şükür ortaya çıktı. Şükür şimdi de bastırıyoruz.

Peki niçin Hacı Osman Arıkan adına dersiniz, hemen söyleyelim, izâh edelim:

Bu memleket merhum Hacı Osman Arıkan'ı hesabını çok iyi yapar, yeri düştüğü zaman hayır kurumlarına hizmette kusur etmez, hayırsever bir insan bilir. Doğrudur. Fakat eksiktir. Şunun da onun adına târihe geçirilmesi lâzımdır.

Bizim bir Necip Fazıl Kısakürek'imiz vardır. Bu zat bir zaman yalpa yapar. O yıllar gençlik yıllarıdır. Sonra Abdülhâkim Arvasi'yle tanışır. Yönünü tesbit eder. Kibleye çevirir. Dergi çıkarması, mücâdele etmesi lâzımdır. Memlekette iktisâdî hayat zayıftır. Para denilen şey az bulunmaktadır.

Gelir Hafız Ali Efendi kanalıyla Hacı Osman Arıkan'ı bulur. Yürek işidir. Dergisini çıkarmak için yardım ister. O da verir. Ve ilk Büyük Doğu'lar onun verdiği paralarla çıkar. Bunun artık bir sebeble bilinmesi târih olması gerekir.

Bu zât gayınpederinin de din mücâdelesinde de ona her zaman yardımcı olur.

Babamın süt kardeşidir. 1910'da Maraş'ta doğar. Ailesine Müsefendiler denir. Maraş'ta müftülük yapanları olduğu gibi çok sayıda kazalarda müftülük yapanları, âlimleri, vâizleri de vardır. Abdülhamid'in hocalarından olan ve yedi yıl ona hocalık yapmış olan Mehmet Efendi bu âiledendir. Maraş'tan İstanbul'a çağırılmıştır. Hacı Osman'ın dedesidir. Anası Maraş harbinde şehid olur. Medrese-i ilmiye de okur. Genç yaşta ticârete atılır. Bezirganlık yapar. II. Cihan harbi esnâsında askerdir. Gelir, dokuma işine atılır. İplik satar. Dokunanı alır pazarlar. Çeltik işine atılır. Maraşa ilk traktörü, biçerdöveri getirir. Birinci sınıf çeltik ziraatçısı olur. Maraşa ilk mükemmel oteli yaptırır. 1940'larda yapılan bu otel Maraş'ın yüz akıdır.

Maraş'ta çeltikciliği devlet desteklemektedir. Kıbrıs meydanında devletin yaptığı bir çeltik fabrikası vardır. Özelleştirmede (1938) şahıslara geçer. Sonra da (1953) Hacı Osman Arıkan alır. Geliştirir. Çırçır ve pres fabrikaları ilâvesi yaptırır. Tesis 1993'e kadar varlığını devam ettirir. Bundan sonra Arıkan Mensûcât Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi kurulur.

Hacı Osman Arıkan yıllarınan siyaset ve dernek işlerinde bulunur. 1969'da Maraş Ticaret Borsası'nı kurar. Birçok derneğin kurucusudur. 12 Eylül 1999'da vefât eder.

Merhumun Maraş'ta yardımcı olmadığı hayır hasenât yapmadığı kurum yok gibidir. O Maraş'ın hayır hasenât işinde yüz akıdır.

Evlatları da hep Maraş'ta babalarının yolunda yürümüş, yürüyen insanlardır.

Birinci hanımından olan Sakıp Bey Türkiye çapında bir kültür insanıdır. Hafız Ali Efendi yetiştirmesidir. Dedesinin karakterine sahiptir. Hâfızdır. Musîkide, edebiyatta üstaddir. Ehl-i tariktir. Çok büyük bir beyefendidir. Dedesinin yolunda yürür.

İkinci hanımından çocukları Kamil, M. Emin, Mahmut Arıkan ehl-i kamil, hayatta muvaffak olmuş insanlardır. Bir yaramaz işlerine raslanmamıştır.

İkinci üçün büyükleri Mahmut Arıkan'dır. Bizim her işte yanımızda olduğu gibi bu kültürel hizmette de başından beri ortağımızdır. Destekimizdir.

O borsa başkanıdır. Ticaret sanayiye yatkın olduğu kadar kültüre siyasete de yatkındır. İlgilidir. Alakalıdır. Bu işe gönül vermiş biridir. Her destek arayışımızda hemen öne atılır. Yeterki bu işler yürüsün, bu boşluk dolsun der.

Allah ondan razı olsun. Kazancına bereket versin. Onun gibilerin sayısını çoğaltsın. İşte görüyorsunuz desteği sâyesinde bu eser ortaya çıkıyor. Maraş içinde çıkmış büyük mutasavvıf alim Saçaklızâde'ye karşı onun sâyesinde görevini yapıyor. Onu dünyâya tanıtıyor.

Herneyse her işte evvelâ Hâlîka güvenerek yola devam ediyoruz. Yeni eserler çıkarmak üzere Allaha ısmarladık diyoruz.

Yaşar ALPARSLAN

EĞİTİM TÂRİHİ AÇISINDAN MÜSLÜMANLARIN BAŞARILARI VE ÇIKMAZLARI

Müslümanlar yaradını bir de Alîm bilirlen. Her sıfatıyla sıfatlanmaya çalıştıkları gibi bu sıfatıyla da sıfatlanmaya çalışırlar. İlimin insanın bütün hasselerini geliştireceğine inanırlar. İlimle makam ararlar. İlimle makam bulurlar. Allahı anmanın bir yolu olarak da ilmi görürler. Bu bakımdan da ilme târih boyunca çok önem verirler.

Onun için İslam tarihinde Selçukluya kadar devlet destekli eğitim yoktur. İnsan, cemiyet destekli eğitim vardır. Ve ğayetde dönem içinde güçlüdür. Hatta şöyle demek bile câizdir. İslam târihinde Moğol istilası öncesi ilim Moğol istilası sonrası ilimden, ilim çeşidi ve tasnif bakımından daha güçlüdür. Moğol istilası sonrası ilim evvelini belki yakalamış fakat geçememiştir.

Müslümanlar mekan olarak eğitime mescid içlerinde başlamışlar sonra da mescid dışına taşmışlardır. Ancak eğitimde tevhid-i tadrîsat sistemi uygulamadıkları gibi mekanda da ısrar etmemişlerdir. Buldukları her yerde ilim yapmışlardır. Devlet kontrollu eğitim yapmamışlardır.

İlmi, ilmin öğretimini Allah da, Peygamber de övmüştür. Peygamber muallimdir. Kitabı ve hikmeti öğretir. İlimle nefisleri tezkiye eder. Bilen üstündür. Küfvü yoktur. En iyi Allahı âlim bilir. En fazla Allah'tan âlim korkar. Allah'ın varlığına, birliğine âlim şâhiddir.

Bunlar ve bunlara benzer ifâdeler eğitimi kamçılıyıcı en büyük sebebdir. Onun için de eğitim faaliyetleri İslam târihinde azalır ve fakat bitmez.

Eğitim İslam târihinde erken dönem sistemleşir. Kurumlaşır. Şekil, şemâil kazanır. Selçuklu da bir dönem devlet desteğiyle şâha kalkar. Gazâli Bağdat'da Nizâmiye medresesinde müderristir.

En baştan devre dışı kalıncaya kadar İslam tarihinde eğitimin güzel tarafları şunlardır. Bunlar bugün için de geçerlidir. Güne taşınabilme özelliğine sâhiptir.

Bunları sayarsak;

1-Eğitim kurumu vakıf sistem kurulur. Bu mâlî kaynak bakımından kurumun istiklâlini sağlar. Devletin, resmî ideolojinin eğitime, öğretime müdâhele şansını azaltır.

2-İcâzet sistemine sahiptir. İcâzette ilim Hz. Peygamberle başlar, sahabeyle aşağı doğru devam eder. En son icâzeti alan şahsa ulaşır. Bu da icâzete kudsîyyet katar. Ciddiyyet sağlar. İstismârî azaltır.

Onun için de bakın İslâm târihinde en büyük âlimlerin bile verdiği icâzet sayısı gayet azdır. İcâzet verdiği insanların da adı anılın akan su durur.

3-Sanki sınıf yok, ders, ilim adı vardır. Sınıf okumak bir ilmi, bir kitaptan okumak ve kitabı bitirmek gibidir.

Meselâ “Haşîye-i tecrid” gibi.

4-Âlet ilimleri aşağı yaş gurubunda okutulur. Bitirilir.

Yüksek ilimler yukarı yaşlarda okutulur.

5-Talebe hocasını seçer. Bu da hocanın, müderrisin kendisini yenilemesi için sebep teşkil eder.

6-Şimdiki manada profesör olmıyan hocalığa başlayamaz. Oldu. Başladı. Öğretmeye en alttan başlar. Kendini isbât ettikçe yukarı doğru yükselir.

7-Çok iyi maaş, yevmiye alır. Medresede derecesi yükseldikçe maaşı yükselir. Yüksek ilimleri okutursa maaşı, yevmiyesi artar. Dârülhadis müderrisi olursa en yüksek maaşı alır. Zira en zor dallı budaklı ilim hadis ilmidir.

8-Yazılı sistem yoktur. Ders saatleri sabah ikindi sonudur. Ramazan tâtilidir. Çırak kalfa usulü gider. Herkes hem öğrenir, hem öğretir. Boşluğunu anlar, sorar, öğrenir. Bildiğini zandan yakîne alır.

9-Her ders için okutulacak kitab vakfiyede yazılıdır. O da konusunun en iyisidir. Değiştirilme şansı olmadığı için ilmin siyasallaştırılması ihtimali de yoktur.

10-Kişi için ders süresi yoktur. Erken kavrayan erken bitirir. Kendini isbat eden icâzetini alır.

11-Orta, lise, üniversite gibi bir bölünme varsa da şekle boğulmamıştır.

12-Eğitim sürekli imtihanla, yani kendini sözlü olarak isbatla geçer. İcâzet alır. Fakat vazîfe ruus imtihanıyladır.

13-İlim sayısı sâde medreselerde okutulan değildir. Dışarda muhtelif ilimler okutulur. İcâzet alınır.

Ya'ni ülkedeki bilinen okutulan ilim sayısı şimdiki gibi devletin sâde okullarında okutulan ilim sayısı değildir.

Onun için Avrupalı eğitimde müslümanlardan çok şey almışlardır. Bunları geliştirmişlerdir. Bu güne kadar taşımışlardır. Avrupadaki üniversite modelleri başlangıçta doğunun medreseleridir.

Böyle olmakla beraber eğitimde müslümanlar bazı çıkmazlara girmişler ve bu çıkmazları aşamamışlardır.

Bunları da sayalım:

1-Eğitimi sâde din dili üstünden yapmışlardır. İkinci bir dili hele yabancı bir dili ölmüş gitmişler medreselerine sokmamışlardır.

Din dilini sanki her okuttukları müctehid olacakmış gibi okutmaya kalkışmışlardır. Onun için eğitimde aşırı fire vermişlerdir. Eğitimde kademe uygulamamışlardır. Kişiyeye bağlı kapasite hesabı yapmamışlardır.

Halbuki Avrupalı papazlar kendi açtıkları okullarda latincenin yanı sıra dinde daha mutaassıp oldukları halde Arapça okutmuşlardır.

2-Medrese sanki değişmeyen, değişmeyecek çağın ideal hesabıdır. Çağ değişmiye başlamış fakat medrese ölmüş gitmiş değişmemiştir. Son dönem medresetülvâizin, Kadilkudatlar eklerdir. Kısmîdir. Medrese üstü eğitim kurumlarıdır.

3-Vakfiye üzerine kurulan medrese bir dönem kâr getirirken bir dönem zarar getirmiştir. Dersler vakfiyede yazılı olduğu için aynen kalmıştır. Diyelim kelimde yaşanan sıkıntı aşılammıştır. Modern ilime uygun kelamı İzmirli İsmâil Hakkı Meşihat-ı İslâmiyye adına yazmış. Fakat medreseye girmediği gibi çok sürmemiş medreselerle alakalı emr-i hak vâki' olmuştur.

4-Medreselerde maksadla, maksada götüren vesîleler bir tutulup maksada götüren vesileler hususunda tembel davranılmıştır. Yürüyen zaman ta'kip edilememiştir. İhtiyaca göre şekil alınamamıştır.

Hatta medreselere dokunulamamış. Mektep açılmış, mektep zamanla medresenin yerini almıştır. Modern usul vesile uyguladığı için diyelim Arapça eğitiminde mektep medreseden çok daha başarılı olmuştur.

İbrahim Efendiden Zihni Efendiye Arapça eğitimi ile alakalı kitapları incelemek bunu görmek için yeterlidir.

5-Ama asıl medreseler çıkmaza şerhcilik konusunda girmiştir.

Bu şerhti, haşiyeydi, ta'likti, ta'kibi eğitim süresini uzatmıştır. Sanki sâde büyük çapların eğitimde başarılı olmasına yol açmıştır. Normal, vasatları beşik uleması yapmıştır. Eğitimde dökülen yüzde doksansa muvaffak olan yüzde on bile olamamıştır. Bunun da muhâsesi hiçbir zaman yapılmamıştır. Buna göre tedbir alınmamıştır.

Medreselerde bazı ilimlerde şerhi anlamak mümkündür. Mesela Allahın kitabını bir tefsirden okumak. Çünkü Allahın maksadını anlamak için bu şart. Tefsirde Peygambere verilen ruhsatla onun açıklamaları kullanılıyor. Dil kâideleri dikkate alınıyor. Eshab-ı nüzûl göz önünde bulunduruluyor.

Ama tefsirde bile şerhcilik uygulanmıştır. En fazla okutulan Kazı Beyzâvî'nin tefsirinin 250-300 arası şerh-haşîye- ta'liki vardır. Yine Celâleynin üstüne kendinden çok kıymetli şerhler vardır. Halbuki böyle yapacağına Tefsîrülbeğavî'yi, İbn-i Atiyye'nin Elmuharrerül-vecîzini veya Zemahşerî'nin Keşşafını okutsa daha iyidir. Bunlar bir dönem okutulmuş fakat sona doğru daha küçüklerin şerhleri ile okutulması tercih edilmiştir.

Fıkıhta mütün yanî temel metinler ğayet azdır. Bunlar üstüne alabildiğine şerhler, haşiyeler ta'likler vardır.

Yine fıkıhta tercihli fıkıh kitabı azdır. Bunlar üstüne alabildiğine şerhler, haşiyeler vardır.

Genelde fıkıh kitaplarının metnini çözmekde ğâyet zordur.

Bilhassa sona doğru eğitim süresi uzadığından veya okunan ilim çok olduğundan okutulan ilimlerde metinler kısadır. Medreselerde ilim her tarladan bir tezek gibidir.

Ama bu kısa metinlerin üstüne kendinin üç beş on yirmi daha çoğaltabilirsiniz şerhler haşiyeler vardır.

Fıkıhtaki durum usul-i fıkıh için de geçerlidir. Mirat ve menar şerhlerine bakmak bunun için yeterlidir.

Fıkıhta şerhi anlamak kısmen mümkündür. Ama bundan öte diyelim kelamda anlamak mümkün değildir. Sebeb? Fıkıhta asıldı, ziyâdatdı, fetva idi, mezhep içi tercihdı gibi kademeler vardır.

Ama asıl en büyük çıkmaz dil eğitimindedir.

Evvela şartmış gibi, olmazmış gibi, sanki her okuyan müctehid olacakmış gibi en ince teferruatına kadar öğretmeye kalkışır. Halbuki diyelim Osmanlı eğitim sisteminde müctehid yetişmez. Sebeb? Sebeb mezhep öğretilir. Eğitim mezhep eğitimidir. Müctehid eğitiminin farklı olması gerekir. O da mezhep eğitimi kadar zaman almaz. Onun için Osmanlı eğitim sisteminde nadiren mezhep içi tercih ehli çıkar.

Dil eğitiminde en büyük hata eğitimi sâde Arapça üstünden yapması değildir. Önünüze bir kitap koyması onun da metin şerh haşiyeye tâlik iç içe olmasıdır. Mana ezberletirken sizi ezberciliğe alıştırmaması pratik zekânızı körletmesidir. Dili mukâyeseli öğretmemesidir. Dilde önce kaideyi, dilin konusunu verip bunu bir dille anlatıp öğrettiğini hemen metne çevirmemesi, pratiğe dökmemesidir.

Bu defa;

a) Eğitimin uzamasıdır. Eğitimde çok büyük bir süreyi dilin almasıdır. Yine rahat metin anlayan insanın azlığıdır.

b) Büyük çoğunluğun eğitimde dökülmesidir. Muvaffak oldum diyenin beşik uleması olmasıdır. Alet ilmi okutacak seviyede kalmasıdır.

c) Çok iyilerin sayılı metinler içinde kalmasıdır. Daha çok da ezberlediği metinlerle işi götürmesidir.

d) Her metni okuyan mütebehhir âlimin binde bir yetişmesidir.

e) Şerhcilik – haşiyecilik fâsid dairesinin belki bir sebebi de skolastik düşüncenin bir çeşit doğuda da olmasıdır. Fakat ne olursa olsun doğu eğitiminin en büyük felâket sebebidir.

Bu konuyu incelediğimiz Saçaklızâde incelemiştir. Kendine göre değerlendirmiştir. Osmanlı da bu nokta-i nazardan ilktir. Bu bakımdan dikkat çekmiştir. Çağında böyle bir şeyi yazabilmek ilmî dirâyet ve cesâret işidir. Ses de getirmiştir.

Ancak İslâm târihinde eğitimin insanî cihetine pek tenkid getirmek mümkün değildir.

Çünkü müslümanlar çocuk hukuku geliştirmişlerdir. Dünyâ hukuk târihinde bu bakımdan ilklerdir.

Eğitim öğretimde öğretmen-öğrenci münâsebetlerine dâir kitaplar yazmışlardır. Eğitimin târihinde bu bakımdan bir dedikoduları yoktur.

Ancak son dönemlerde mahalle okumalarındaki falaka uygulamaları öne çıkarılmakla berâber bunun medreseyle bir alâkası yoktur. Varsa da insanın yüzden dövülemeyeceği, yüzün Allahı temsil ettiği insanın ancak kaba etlerinden, bölgelerinden dövülebileceği bunu da en iyi ayak altının temsil ettiğiidir. Ama aşırı baskı hukûkî değil şahsîdir. Bilhassa da son dönem yaşanan bir şeydir.

Hemen söyliyelim eğitimde kısmen korku unsuru iyidir. Sırf sevgi üstüne eğitim fantazidir. Pedegoji târihleri iyi okunduğunda bunun uygulamada alt yapısı olmadığı görülecektir.

Yine de daha iyi eğitim açısından eğitimde usul konuları Saçaklızâde tarafından incelenmiştir. Tesbitler teklifler yapılmıştır. Kelam içi münâzara konuları işlenmiştir. “Velediye” nam kitap yazılmıştır.

Medrese kendi çıkmazını kendi görememiştir. Tahlil ve tenkidini yapamamıştır. Çok lisanlılığa geçememiştir. Şerhcilikten, haşiyecilikten kurtulamamıştır. Mesleğine göre eğitim yürütememiştir. Tabî bundan Osmanlıdaki Süleymaniye Medreseleri gibi bir iki kurum hâriçtir. O da ihtiyaç için devletin açtığıdır.

Çağı ta’kip edememek çağın gerisinde kalmak ona pahalıya mâl olmuştur. O resmen kapatıldığında zâten kapalıdır.

Ondaki hastalığı Saçaklızâde gördüğü zaman o görseydi denilebilir ki vakit geçmemiştir. Medresenin bugüne gelmesi mümkündür.

SAÇAKLIZADE MEHMET EFENDİ

17. Yüzyıl sonlarında Maraş'da doğar. Doğum târihi tamına belli değildir. Ailesi Maraşlıdır. Baba adı Bekir'dir. Maraş'ın yerlisidir. Türkdür. Muhtedi bir ailenin çocuğu değildir. Maraş Dulkadirîliler tarafından şimdiki yerinde sonradan kurulduğu ve evvelen Müslüman halkı kalmadığı için muhtedi bir âile çocuğu olması imkansızdır

Saçaklızâde Mehmet Efendi'nin babası Bekir Efendi âlim bir zattır. Maraş'ta bir câmîde imamlık ve câmi bitişiğindeki medresede de müderrislik yapmıştır. Talebeler yetiştirmiştir. Eserleri var mı yok mu bilinmemektedir.

Saçaklızâde evvela Maraş'ta babasından okumuştur. Yine burada okuduğu hocalardan birinin adı Hasan Maraşî'dir. Saçaklızâde bu zattan Kırâet ve Kur'an ilimleri okumuştur.

Saçaklızâde Maraş'tan sonra Malatya'ya geçer. Orda Dârendevî Hamza Efendi'den okur. Maraş'a döner. Bir miktar durur. Sonra Şam'a gider. Büyük âlim mutasavvıf kalb insanı Nablûsi'den okur. (1640-1730)

Saçaklızâde Nablûsi'den Hadis, Tefsir gibi ilimleri okur. Ona intisab eder. Ondan Kadirî, Nakşî tarikatı erkanını öğrenir. Ondan seyr-u suluk yapar. İcâzet alır. Bölge halîfesi olur.

Saçaklızâde hem tarîkatta irşad görevi yapar hem Maraş'ta ders okutur. Ne kadar okutur, ne zaman ayrılır bilinmemekle berâber burada talebeler yetiştirir. Kitaplar yazar.

Saçaklızâde ya bir kırgınlığa binâen veya bir irşad görevi sebebiyle Maraş'tan ayrılıp Antep üstünden Kilis'e giderken yolda vefât eder. Yanında müridleri vardır. Bunlardan Antep'li olanlar Hoca Efendi Antep'te gömülsün ister. Kilis'li olanlar da Kilis'e gömülsün

ister. Nihâyetinde nereye yakınsa oraya gömülsün hususunda anlaşmaya varılır. Ölçülür. Antep'e yakın bulunur. Antep'e gömülür.

Hoca Efendi 18. yüzyılın ortalarına doğru ölür. Muhtemel verilen tarihler 1732 – 1741 – 1742'dir. Mezârının Antep'te olduğu muhakkak gibidir. Çünkü onu Maraşlılar sâde büyük bir âlim, kerâmet sâhibi bir velî bilir. Mezârı hususunda rivâyette bulunmaz.

Saçaklızâde talebeler yetiştirmiştir. Bunlardan bilinenleri şunlardır:

1-Hüseyin b. Haydar Bertizî, Meraşî. Bu zat Saçaklızâde'nin "Takrîrulavânîn" adlı eserini şerhetmiştir. 1162 / 1749'den sonra ölmüştür.

2-Abdurrahman b. Ali Ayıntabî. Bu zât eser sâhibidir.

3-Mehmet b. Ömer Dârendevî.

4-Ceridîzâde Hasan Efendi. Bu zât aslen Toprakkale'lidir. Aşireti okusun için onu Maraş'a bırakır. Yaylaya gider. O burada okur. İcâzetini alır. Bilâhere Kayseri'ye gider. Orda da okur. İcâzet alır. Bilhassa Kelam da mütebahhir bir âlim olur. Eserler yazar. Kayseri'den icâzet aldığı sene 1141/1728'dir.

Dönüşte Maraşlıların ısrarı üzerine Maraş'a yerleşir. Bayazıtlı Câmii medreselerinde görev yapar. Evlenir. Çoğalır.

Bugün Maraş'ta nesline Vezirler / Vezirzâdeler denilmektedir.

Saçaklızâde Mehmet Efendi'nin Saçaklızâde lakabını alma sebebi de bu talebesidir.

Ceridîzâde Hasan Efendi'nin mezarı Şeyhadil Mezarlığı'ndadır. Mezarı bilinmekte olup âile efrâdı tarafından korunmaktadır.

Cerîdîzâde Hasan Efendi eser sâhibidir.

Saçaklızâde büyük bir âlimdir. Şöhreti o gün için Osmanlı memâlikini kaplamıştır. Eserleri her yere, her bir bölgeye ulaşmıştır. Dikkat çekmiş, aranmış kaynak olarak kullanılmıştır. O sebeble bu gün ülkenin her bölgesinde var olan kütüphanelerde onun eserlerine raslamak mümkündür.

Saçaklızâde neredeyse bütün İslâmî konularda eser yazmıştır. Hem bir değil bir çok eser yazmıştır. O bakımdan bütün İslâmî ilimlerde mütebahhir bir âlimdir.

Ayrıca o günün şartlarında toplumda çok sorulan, münakaşa edilen bütün konularda kitaplar yazmıştır. Bunu kitaplarının konularından anlamak mümkündür. O açıdan denilebilir ki yaşadığı çağın problemlerini, sancılarını Saçaklızâde dile getirmiştir. 18. yüzyılın sancılı konuları, problemleri Saçaklızâde'nin eserlerinde mevcuttur.

Saçaklızâde yazma hususunda ğayet veluddur. Yüzün üstünde eseri vardır. Ancak bunun büyük çoğunluğu makâle tarzında, büyüklüğündedir.

Saçaklızâde'nin birçok eseri bu güne kadar İslâm âleminde aranmış, kullanılmıştır. Hasseten Kıraatla alakalı kitapları sürekli mütedâvildir. Cühdülmukıl gibi.

Saçaklızâde'nin birçok eseri erken dönemde basılmıştır. Bazı eserlerinin birçok baskısı vardır. Bazı eserleri terceme edilmiştir. Tercemesi ile basılmıştır. Medreselerde okutulan kitapları vardır.

Saçaklızâde âilesinden, ama kardeşidir ama kendinden öncedir Osman Efendi diye bir zât vardır. Bu zât bir rivâyet bir kırgınlık neticesi Kayseri'ye gitmiş, orda okumuştur. Ordan da Of / Çaykara civarına gidip orada irşâd görevinde bulunmuştur. Bölgenin İslamlaşmasında rol oynamıştır. Bilâhere orada ölmüştür. Bugün mezârı oradadır. Bölge halkı tarafından ismi, hâtırası hep tâze tutulmaktadır. Soyundanız diyen insanlara raslanmaktadır.

Maraş'ta Saçaklızâde'nin adı bir mahalleye verildiği gibi bir Vakfa da verilmiştir. Antep'te de adına bir mahalle vardır. Mahallede 1980'lere kadar türbesi korunmuştur.

Her asır bu âileden âlimlere rastlandığı gibi son asırda da Maraş'tan Antep'e gitmiş veya sürülmüş bir Saçaklızâde âlim daha varsa da adına ve hayat hikayesine rastlanmamıştır.

Maraş'da bugün az da olsa bu âileden insanlar vardır. Rastlandıkları yerler Çukuroba, Sarayaltı'dır. Maraş-Türkoğlu civarında da bu âileden yerleşik insanlar vardır.

Saçaklızâde Maraş'ta ne kadar meşhursa Antep'te de o kadar meşhurdur. Burda anlatılanın birçoğu sanki orada olmuş gibi anlatılmaktadır. Ancak böyle olmakla beraber sırf Maraş'a ve Antep'e mahsus anlatılanlar da vardır.

Saçaklızâde bir Allah dostudur. Allah ona tabîatı anlama, dinleme, duyma hissi, hassesi vermiştir. Bu onun Allah'a yakınlığı sebebiyledir. Bu ona Allah'tan bir lutf, bir ikramdır. Bilmediğimiz bir dille onların konuşmalarını duymakta, onlarla konuşmaktadır. Onlarla dostluk kurmaktadır. Hatta bu konuşmaları yazmakta, kitaplaştırmaktadır. Ya'nî bir yerde Saçaklızâde insan kadar tabiata da yakındır. Tabiatla da dosttur.

Bunlardan sırf Antep'te anlatılan birini aktaralım:

Saçaklızâde daha Maraş'tadır. Antep'e gitmemiştir. Burada tadrîsatla meşguldür. Talebe okutmakta, eser te'lif etmektedir. İlmi irfânı ile dikkat çektiği için bir gün ona müftülük teklif edilir.

O düşünmek için bir zaman ister. Belli bir zaman geçince sorarlar:

-Hoca Efendi kabûl ediyor musunuz?

-Hayır, der.

-Peki, derler. Niçin kabûl etmiyorsunuz?

O da şöyle der:

-Pınarın başına gittim. Pınardan akan suya danıştım. Ona dedim. "Müftü olayım mı?" O da "hayır olma" dedi. Niçin olmıyayım dedim. Kendi haliyle teşbih ederek şöyle izâh etti: "Kaynaktan çıkarken, dökülürken insanlar beni içiyor. Fakat oluktan döküldüğümde insanlar tarafından şu veya bu şekilde kullanıldım mı, şehre yayıldım da insanlar tarafından isti'mâl edildim mi kirleniyorum. O zaman kimse beni içmiyor. Eline alıp kullanmıyor. Ayakaltı oluyorum. Çamurlara karışıyorum. Çamur oluyorum. Sen de müftü olursan bana dönersin. Dedikoduya kalırsın. Fetva adamın işine gelir seni sever, işine gelmez aleyhine konuşur. Buğzeder. Başkasına gider. Seni onunla cerheder. Yâni beşeri münâsebet genişledikçe kirlenirsin. Şora, heykata kalırsın. Bir adım ikiye çıkar. En iyisi mi tadrîsatla, irşatla meşgul ol. Yeter." Dedi.

Hoca Efendi müşâvereyi aktarır. Teklif edenler çeker gider.

Yine eğitici yönü var diye îzah edelim. Anlatalım. Yazalım. Şu hikâye de hem Maraş'ta hem Antep'te anlatılır. Her iki muhite göre hâdise orada yaşanmıştır.

Hoca Efendi önce bekindir. İlimle irşadla uğraşmaktadır. Fakat insanlar tarafından evlenmesi de istenmektedir. Ancak o usûlu dâiresinde reddetmektedir. Sebebler ortaya koymaktadır.

Bir gün bir sarhoş, bir serseri, bir kabadayı tip Hoca Efendi'nin yanına gelir. Biraz tehditvârî; "Kalk haydi mezarlığa gideceğiz. Orada anama Yâsin okuyacaksın" der.

Hava bozuktur. Dışarda kar, tipi vardır. Çıkılacak, gidilecek gibi değildir. Saçaklızâde Hoca Efendi adama gidemeyeceğini söyler. Havanın bozukluğunu, işinin çokluğunu ileri sürer. Sebebler ortaya koyar. Gitmek istemediğini ifâde eder. Fakat adamı ikna edemez. Adamın tehditleri, ısrârı karşısında geriler. Mecbur kalır. Kabûl eder.

Berâber mezarlığa giderler. Zorluklar içerisinde Yasin'i okurlar. Düâyı ederler. Adamı memnun ederler. Sonra da dönerler.

Bu olaydan sonra Saçaklızâde Hoca Efendi düşünür ve şöyle der:

-Evlâdın bundan kötüsü olmaz. O bile Yâsin okutmak için beni zorunan mezarlığa götürdü. O halde evlenmeliyim.

Sonra da sarığını karşısına koyar. Onunla şöyle muhâverede bulunur. Söylenir:

-Eğer âlem akıllı sen deli isen senin deli olmanda ne ma'na var. Evlen. Yok âlem deli de sen akıllı isen bir tek senin akıllı olmanda ne ma'nâ var. O halde durma evlen der.

Hoca Efendi durmaz. Evlenir. Çoluğa çocuğa karışır.

Dediğimiz gibi Saçaklızâde Maraş'ta olduğu kadar Antep ve Kilis'te de meşhurdur. Muhtemelen bu bölgelerde bir veya birkaç tarikat adına şeyhlik yapıp irşâd görevinde bulunduğu gibi Antep'te de eğitim görevinde bulunmuştur. Tedrisât yapmıştır.

Mezârı her halükarda eski Antep mezarlığındadır. Kendi adıyla anılan bir tepenin kuzeyindedir. Türbesi vardır. Türbesi yanında Kazancılardan ona talebelik de yapmış bir zâtın da mezarı vardır. Bu

türbenin hemen yanında yedi sekiz ayak merdivenle inilen onun bir ibâdethânesi vardır.

Fakat Antep'te asrî mezarlığın kurulmasıyla berâber buralar yerleşime açılmış, bu mezarlık ortadan kalkmıştır. Bunun neticesinde Saçaklızâde'nin yer altı ibâdethânesi ve türbesi yıkılmış, tahrib olmuş, yerleşim yerine dönüşmüştür. Ancak yine de bölge olarak bilinmektedir.

Allah rahmet eylesin.

Not: Saçaklızâde'nin eserlerinin listesi tercüme içerisinde muhakkık tarafından veriliyordu. Fakat bunlar Osmanlı müelliflerinden alınmıştı. Eksikti. O bakımdan ordaki liste çıkartıldı. Yerine eserlerinin tam listesi baskılarına kadar yazılarak yeniden konuldu. İki iş yerine bir iş yapılmış oldu.

Yaşar ALPARSLAN

TRABZON YÖRESİ VE SAÇAKLIZADELERLE ALAKALI KAYNAKÇA

- ALBAYRAK, Haşim; Of ve Çaykara, Cantekin Matbaası, Ankara.
- ALBAYRAK, Haşim; Saçaklızadeler, İst. 2009, İst. Bâbâilî Kitaplığı.
- ALBAYRAK, Haşim; Osmanlı Arşivlerinde Kahramanmaraş Belge Özetleri, İstanbul, 2009
- ATALAY, Besim; Maraş Târihi ve Coğrafyası, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1340.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi; Tabakâtülmüfessirin, c. II, sh. 536-537, Ankara, 1960.
- Cemre Dergisi, Yıl 8, Sayı 96.
- ÇETİNTAŞ, İbrahim; Saçaklızade ve İlimlerin Sınıflandırılması. Basılmamış doktora tezi.
- El-a'lâm – H. Rizikli 6/60 Beyrut/Lübnan, 16. Baskı.
- EYİCİL, Ahmet; Çaykara ve Ekipazar'da Maraşlılar.
- GÜNAYDIN; Mehmet, Mustafa Cansız'ın Hayatı, K.Maraş 2007, Dizgi baskı Trabzon.
- GÜZELBEY, Câhit Cemil; Gaziantep Evliyâları, Güneş Matbaası, Gaziantep, 1964.
- KEHHALE, Ömer Rıza; Mu'cemülmüellifin, Dımışk 14/13.
- KARABULUT, Osman; Trabzon Târihi, Cumhuriyete Kadar I, İstikbal Mat. Trabzon.
- Osmanlı Müellifleri, c. I, sh. 325-327.
- ÖZCAN, Tahsin; Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cild 35, Saçaklızâde Mehmet Efendi Maddesi, sh. 368-370, Tahsin Özcan.
- SANDALOĞLU, Osman; Maraş'ta Saçaklızâdeler ve Eski Maraş Âlimleri, Hazırlayan Yaşar Alparslan, Ukde Kitaplığı, Kahramanmaraş, 2009.
- ŞAKİR ŞEVKET; (Trabzonlu), Trabzon Târihi, Cildievvel (Osmanlıca),
- TEKİRDAĞ, Şehabeddin; Eski İslâm Ansiklopedisi, Trabzon Maddesi, Trabzon Târihi; Sempozyum Bildirileri. Trabzon Belediyesi, Trabzon, 2000.
- UMUR, Hasan; Of ve Of Muharebeleri, İstanbul, Güven Basımevi, 1949.
- UMUR, Hasan; Of Târihi, Vesikalar Fermanlar, İst. 1951, Güven Basımevi.

MUHAKKİKİN MUKADDİMESİ*

Tüm övgüler Allah'a, salât ve selâm Yol Gösterici Rasûlullâh'a.

“İslam âlimlerine göre tasnif” konusunun bu yüzyılımızda sahip olduğu öneme dair kanaatim sebebiyle, bu konuyu ele almayı tercih ettim. Çünkü özellikle modern ilimler sahasında eğitim görenlerin akıllarında, İslam bilim tarihinde bu tür ilimlerin yeri olmadığı düşüncesi yer etmiş veya ediyor gözükmektedir. Ayrıca, insanların genelinin düşüncesinde ve zihninde dolaşan fikir, sadece şudur: Tasnif, temel esasları modern çağda ortaya çıkan yeni bir ilimdir.

Bu nedenle, bu mukaddimedede, tasnifin tanımı ile ıstılahî ve lügavî anlamını özet olarak sunduktan sonra tasnifin Araplar ve Müslümanlardan önceki kadim tarihini ve İslam âlimlerine göre tasnif tarihini ele almaya çalışacağım. Bunun ardından da, İslam kültür hazinelerinden bir risâleyi, yani Saçaklı Zâde'nin “Tertîbü'l-Ulûm” adlı eserini mütalaya çalışacağım.

Müslümanlardaki ilmî canlanmanın doğuşuyla birlikte, tasnif ilminin, kendisine önem verilen ve müslümanlar nezdinde köklü bir yeri olan bir ilim olduğu, delile dayalı bir gerçekliktir. Tasnif alanındaki ilk ürünün Câbir b. Hayyân (ö.160 h.) ve diğerlerinin elinde ortaya çıkmış olduğunu gösteren erken dönem tarihi, bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

Tasnifin tarihî seyrini şu şekilde belirtebiliriz:

1. Kur'an'da Tasnif

“O iki cennette, her meyveden iki tür vardır.”¹

“Yeryüzünde her meyveden iki tür var etmiştir.”¹

* Saçaklı Zâde'nin “Tertîbü'l-Ulûm” adlı eserinin çevirisinde **Muhammed İsmail es-Seyyid Ahmed** tarafından tahkiki yapılan ve Dâru'lBeşâiri'l-İslâmiyye yayınevi tarafından 1408/1988 tarihli baskısı esas alınmıştır.

¹ er-Rahmân, 55/52.

“Her şeyden iki tür yarattık. Umulur ki düşünürsünüz.”²

“Yerin bitirdiklerinden, kendilerinden ve bilmedikleri şeylerden olmak üzere bütün türleri yaratan, eksik sıfatlardan uzaktır.”³

“Bu azaba benzer daha başka türler de vardır.”⁴

İçinde *zevc*, *zevcât*⁵ ve *ezvâc* kelimelerinin geçtiği daha birçok ayet vardır. Bu kelimelerin anlamının *sınıf/tür* olduğu, müfessirlerin ortak kanaatidir.

Buna göre:

Birinci ayette, cennette her meyveden *iki tür*⁶ olduğundan; ikinci ayette, Allah’ın yeryüzünde her meyveden *iki tür*⁷ yarattığından; üçüncü ayette, her şeyin erkek ve dişi, tatlı ve ekşi vb. olmak üzere *farklı iki tür*⁸ yaratıldığından bahsediliyor. Dördüncü ayette, *bütün türleri*⁹ yaratan yüce Allah’ın eksik sıfatlardan uzak ve temiz olduğundan; beşinci ayette ise, onlar için söz konusu bu azabın benzeri *başka çeşitler ve türlerin*¹⁰ varlığından bahsediliyor.

2. Sünnet-i Nebeviyye’de Tasnif

Peygamber’den (as), hadis ilminin yüksekliğinin zirvesine ulaştığı döneme kadar, sünnette tasnif düşüncesini araştırmak istediğimizde, mevcut durum bize pek engel çıkarmaz.

Nitekim, Peygamber (sav) sahabeden birine şöyle der: “Hurmanı, ne kadar varsa hepsini kısımlarına göre tasnif et.”¹¹ Bir başka yerde de şöyle der: “Git ve hurmanı sınıflarına göre tasnif et.”¹²

¹ er-Ra’d, 13/3.

² ez-Zâriyât, 51/49.

³ Yâsîn, 36/36.

⁴ Sâd, 38/58.

⁵ Kelime Kur’an’da “Zevcât” şeklinde yer almaz (Çev.)

⁶ *Safvetü’t-Tefâsîr*, III, 300.

⁷ *Safvetü’t-Tefâsîr*, II, 74.

⁸ *Safvetü’t-Tefâsîr*, III, 258.

⁹ *Safvetü’t-Tefâsîr*, III, 14.

¹⁰ *Safvetü’t-Tefâsîr*, III, 63.

¹¹ el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, İstikrâz, 18.

¹² el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, Büyû’, 51; *Sünenü’n-Nesâi*, Vasâyâ, s. 4.

Peygamber (sav) bir başka hadisinde şöyle der: “Ümmetinden iki sınıf var ki, onların nasibi yoktur...”¹ Yine o, şunu söyler: “Eğer yaşarsan, yakında Kur’an’ı üç sınıf insanın okuyacağını göreceksin: Bir sınıf Allah için, bir sınıf tartışmak için, bir sınıf da dünya için.”²

Çok sayıda başka hadisler de vardır. Daha fazlasını görmek isteyen için, el-Mu’cemü’l-Müfehres li-Elfâzi’l-Hadisi’n-Nebevî’ye³ (III, 422) bakmak ve bu hadisleri orada işaret edilen kaynağından araştırmak yeterlidir.

Ardından, hadis ilminin doğuşuyla birlikte, Müslüman âlimlerden oluşan büyük bir ordu, sünnet-i nebeviyyeyi, incelemek, gözden geçirmek, tashih ve tasnif etmek amacıyla ele aldılar. Hadis ıstılahları ilmi, tasniften asla uzak bir alan olmadığı gibi, İslamî kütüphanelerin fihristlerini incelediğimizde de göreceğimiz üzere, ıstılah ilmi kitaplarının çoğu da öyledir. Nitekim âlimler hadisleri, sahih, hasen, zayıf, ma’lûl, muzdarib, munkatı’, muttasıl, mu’addal, meşhur, mütevatir, azîz vs. şeklinde kısımlara ayırdılar. Her sınıf için birtakım şartlar ve nitelikler belirlediler ki her sınıf bunlar sayesinde bilinir ve bu niteliklerle biri diğerinden ayrılır.

Bizatihi Hadis kitaplarında tasnif esas alınmıştır. Nitekim Ahmed b. Hanbel ve diğer bazı müelliflerin müsnedleri örneğinde olduğu gibi, bazıları râvîler esas alınarak tasnif edilmiş; Buharî’nin el-Câmiu’s-Sahih’i ile Müslim’in el-Câmiu’s-Sahih’i ve diğerleri örneğinde olduğu gibi bazıları da konularına göre çok hassas ve dikkatli biçimde tasnif edilmiştir.

Hadiste tasnif konusunu fazla uzatmak istemiyorum; zira bu konuda çok miktarda örnekler vardır. Ayrıca, “*es-Sünnetü’n-Nebeviyye ve ‘İlmü’t-Tasnîf*” konusu başlı başına müstakil bir eser olmayı hak etmektedir.

¹ *Sünenü’t-Tirmizî*, Kader, 13; *Sünenü’bni Mâce*, Mukaddime, s. 9.

² *Sünenü’d-Dârimî*, Fedâilî’i-Kur’ân, I, 45.

³ Arent Jean Wensinck ve diğerleri, *el-Mu’cemü’l-Müfehres li-Elfâzi’l-Hadisi’n-Nebevî*, Brill Matbaası, Leiden, 1936.

3. Lügatlerde Tasnif

İbn Manzûr, tasnif kelimesi ile ilgili olarak Lisânü'l-Arab'da şöyle söyler: “Tasnif, varlıkların bir kısmının diğerlerinden ayırt edilmesidir.” صَنَّفَ الشَّيْءَ (sannafe'ş-şey'e) ifadesi “Bir şeyi diğerinden ayırt etti” anlamına gelir. تصْنِيفُ الشَّيْءِ (tasnîfu'ş-şey') ifadesi ise “bir şeyin sınıflara ayrılması” anlamındadır¹.

Cevherî de “es-Sihâh” adlı eserinde şu açıklamayı yapar²: تصْنِيفُ الشَّيْءِ (tasnîfu'ş-şey') bir şeyin sınıflara ayrılması, bir kısmının diğer kısmından ayırt edilmesidir. Cevherî, tasnif kelimesinin bu anlamı ile ilgili olarak İbn Ahmer'in aşağıdaki beytini delil olarak nakleder:

سَقِيَا لِحُلُوانِ ذِي الكَرُومِ وَ ما صَنَّفَ مِنْ تِينِهِ وَ مِنْ عَنبِهِ

Hülvân'ın suyunu eksik etmeyin.

Zira orada çeşit çeşit incir ve üzüm bahçesi bulunmaktadır.

Kâmûsü'l-Muhî'te ise müellifi şöyle der: Tasnîf, bir şeyi sınıflara ayırmak, bir kısmını diğer kısmından ayırt etmek demektir. Müellif, tasnif kelimesinin bu anlamı için yukarıdaki beyti delil olarak sunar ve bu beyti Ubeydullâh b. Kays Rukiyyât'a nispet eder.

Zebîdî de Tâcu'l-Arûs'ta şöyle der: “Tasnîf, bir şeyi sınıflara ayırmak, bir kısmını diğer kısmından ayırt etmek demektir. Zemahşerî, “tasnîfu'l-kütüb / kitapların tasnifi” ifadesinin, kelimenin taşıdığı bu anlamdan hareketle kullanıldığını ifade etmektedir.”³

Modern dönemde yazılan lügatlerde tasnif kelimesinin manalarına baktığımızda şunları görürüz:

“Dâiretü Me'ârifî'l-Karnî'l-'İşrîn” adlı eserde müellifi şöyle der: صَنَّفَ الشَّيْءَ (sannafe'ş-şey'e) ifadesi, “bir şeyi sınıflara ayırmak, bir kısmını diğer kısmından ayırt etmek” anlamında kullanılır⁴.

“Sihâhu'l-Luga ve'l-Ulûm” adlı eserde ise müellifi şöyle der: “الصَّنْفُ ve الصَّنَفُ” kelimeleri “çeşit” anlamındadır. التصنيف / tasnif (classification) kelimesinin lügat anlamı, “çeşitlere ayırmak ve farklı türleri bir araya getirmek” demektir. “Kitapların tasnifi” ifadesinde de

¹ Lisânü'l-Arab, IX, s. 198.

² es-Sihâh: Tâcü'l-Lüga ve Sihâhu'l-Arabiyye, IV, s. 1388.

³ Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs, VI, s. 168-169.

⁴ Dâiretü Me'ârifî'l-Karnî'l-'İşrîn, V, s. 580.

kelime bu anlamda kullanılmaktadır. Tasnîf kelimesinin ıstılâhî anlamı ise, varlıkların veya anlamların, birbirleriyle ilişkileri ortaya konulacak şekilde, özel bir sistem ve belirli bir esasa göre kısımlara ayrılıp tertip edilmesi demektir. “Varlıkların tasnifi, ilimlerin tasnifi” ifadeleri, kelimenin taşıdığı bu ıstılâhî anlam çerçevesinde kullanılmaktadır. Burada hakikî ve hükâmî tasniften de söz etmeliyiz. Hakikî tasnif, zâtî ve sâbit özellikler esasına göre yapılan tasniftir. Hükâmî tasnif ise, itibarî ve şekilsel özelliklere göre yapılan tasniftir... Bu bilgileri verdikten sonra müellif, sınıf ve tasnîf kelimeleri üzerine daha ayrıntılı açıklamalara yer verir¹.

Müslüman bilginlerce, bilginin sınıflandırılması alanında “tasnîf” kelimesi bizzat kullanılmış değilse de, mefhum olarak açık bir şekilde bulunmaktadır. Nitekim bazı bilginler “Tertîbü’l-Ulûm”, bazıları “Tekâsîmü’l-Ulûm” adını kullanmıştır. Meselâ Harizmî, ilimlerin tasnifi ile ilgili kaleme aldığı eserine “Mefâtîhu’l-Ulûm” adını vermiştir. Müslümanların felsefe tarihi ile ilgili yaptığı çalışmaları etüt eden kişi, tasnif ile ilgili bu tür kavramları, değişik konular arasına serpiştirilmiş olarak bulabileceği gibi, müstakil bir kitap veya bir risâle içerisinde de rahatça görebilir.

Sözün özü, müslüman âlimlere göre “tasnif” kelimesinin lügat anlamı, “bir şeyi sınıflara ayırmak, bir kısmını diğer kısmından ayırt etmektir”.

ıstılâhî olarak “tasnif” ise, “Sihâhu’l-Luga ve’l-Ulûm” adlı eserde de belirtildiği gibi, varlıkların veya anlamların birbirleriyle ilişkileri ortaya konacak şekilde özel bir sistem ve belirli bir esasa göre tertip edilmesidir².

Kâtip Çelebi, “Keşfü’z-Zunûn” adlı eserinin mukaddimesinde şöyle demiştir³: “Bu zamanda, tasnifi tamamen reddedenler vardır. Oysa işin ehli tarafından tasnifin inkâr edilmesinin hiçbir nedeni yoktur. Mesele, tamamen dönemin bilginleri arasındaki çekişme ve hasetten kaynaklanmaktadır”.

¹ *es-Sihâh fi’l-Lüga ve’l-Ulûm*, s. 623.

² *es-Sihâh fi’l-Lüga ve’l-Ulûm*, s. 623.

³ Hacı Halîfe (Kâtip Çelebî), *Keşfü’z-Zunûn ‘an Esâmi’l-Kütüb ve’l-Funûn*, (el-Mukaddime), s. 39.

Kâtip Çelebi, eserinde kendi dönemindeki tasnif olgusunu inkâr edenleri eleştirir¹. -Gerçekte o kişiler tasnifi reddetmemişlerdir. Zira tasnif var olan bir olgudur- ve onların bu inkârlarını şu sözüyle değerlendirir: “Mesele, tamamen dönemin bilginleri arasındaki çekişme ve hasetten kaynaklanmaktadır”. Ardından, konu ile ilgili şâirin aşağıdaki sözünü delil olarak nakleder²:

“Muasıra değer vermeyen ve eskileri öne çıkaranlara de ki:

O eski dediğin yeni idi. Şu yeni dediğin de eski olacak”.

Yukarıda az önce geçen tarifi, tasnif kavramının neredeyse en doğru ve en kapsamlı tarifi olduğu görülmektedir. İster eski ister yeni olsun tasnif olgusuyla bu tarif karşılaştırıldığında, tasnif olgusu bu tarifi kapsamı dışına çıkmamaktadır.

4. Tarih Boyunca Tasnif Olgusu

İnsanlığın medeniyet semasında şöhretleri ve mertebeleri yüksek bir yer tutan Yunan filozoflarının tarihini araştıran biri, onların başlangıçta bilginin muhtelif kısımları arasında bir ayırma gitmemiş olduklarını görür. Onların eserlerinde değişik ilimleri sadece iç içe harmanlanmış olarak görürüz. Bazen astronomi, astroloji ve metafizik gibi bazı konular, aralarında hiçbir bağlantı kurulmadan birbirleriyle iç içe karıştırılmıştır³. Örneğin bir filozof, bütün varlıkların temel unsurları olduğunu düşünerek, tabiat, su, hava, ateş, toprak ve diğer kavramlardan bahsetmekteydi. Ayrıca aynı filozof, yukarıdaki konuları ele alırken, yıldız ve hareketlerinden, güneş ve tutulmasından da söz emekte; daha sonra ahlak ilmi ve çocuk eğitimine, oradan da siyaset ve yönetim konularına geçmekte, oradan da vücutla ilgili tıp ve diğer ilimler hakkındaki bilgileri incelemekteydi.

Bu durumun sebebi, iki temel etkene dayanır:

1. Bu dönemde ilmin veya marifetin boyutu az idi. Aşağıdaki ikinci etken de bunun bir neticesiydi.

¹ Age, s. 1017-1068

² Age, s. 39.

³ Auguste Diès, *Eflatun*, s. 84.

2. Bu dönemdeki âlim ya da filozof, ilmin tamamına veya çoğuna vâkıftı.

Mesela Tales¹, Herakleitos², Pisagor³, Demokritos⁴ birer din ve siyaset adamıydılar, aynı zamanda astronomi, matematik ve o dönemde var olan diğer bilim dallarında bilgin sıfatını haizdiler.

Bu durumun ardından felsefe, “ilimlerin ilmi” konumunu kazanmıştır. Mesela Eflatun, “Timaeus Diyaloğ”unda kâinatın oluşum nazarîyesi, varoluşun düzeni ilmi, fizik, canlılar ilmi (biyoloji) ve tıp alanlarında ayrıntılı bir bahis ele almıştır⁵.

Bu şekliyle felsefe, onlara göre ilimlerin temeli idi. Daha sonra felsefe tedrici olarak daralan bir alana yöneldi ve felsefeden ayrılan ve kendi başına müstakil birer ilim olan ilimler türedi. Milattan önce beşinci asrın sonlarına gelindiğinde astronomi, musiki, hendese ve hesap müstakil bir ilim niteliğini kazandı ve “Mathemata/Davâbid” adını aldı. Matematik kelimesi de buradan gelmektedir⁶.

İşte bu, bilgi olgusunun tabii gelişim durumudur. İnsan aklı ilk dönemlerde kıvrımlı dolambaçlı yollarda yürümüş, yolunu kaybetmiş; bu yolların birinde yürürken onun ucunun kapalı olduğunu görünce, bu sefer başka bir yol arama gayretine girişmiştir.

¹ Tales (ö. M.Ö. 546) Yunanlı bilgin ve doğa bilimci filozoftur. Onun doğa ve astronomi ile ilgili kehanetleri çoktur. Tales’in yanlıgıları fazladır. Bunlar arasında, “suyun toprağa dönüştüğü” iddiasıdır. el-Hadîdî’nin “*Felsefetü ‘İlmi Tasnîfi’l-Kütüb*” adlı eserinden naklen, s. 232.

² Herakleitos, (M.Ö. 540-475) varlığın mutlak birliğini ve eşyanın ezeli olarak sürekli değişim halinde bulunduğunu iddia etmiştir. Yine, ateşin, her şeyin aslı olduğunu ileri sürmüştür. el-Hadîdî’nin “*Felsefetü ‘İlmi Tasnîfi’l-Kütüb*” adlı eserinden naklen, s. 232.

³ Pisagor (M.Ö. 562-496) riyâziyyât alanında meşhur bir bilgin olup, Pisagor ekolünün kurucusudur. Bu ekol, riyâzî, kozmolojik, mistik bir felsefe ekolü olup, ruha, ruhun temizlenmesine ve tenâsuha inanan bir görüşe sahiptir. el-Hadîdî’nin “*Felsefetü ‘İlmi Tasnîfi’l-Kütüb*” adlı eserinden naklen, s. 233.

⁴ Demokritos (M.Ö. 470-361), atom teorisini ortaya atmıştır. Bu konuda şöyle söyler: "Doluluk ve boşluk eşyanın temel yapısıdır". Age, s. 233.

⁵ el-Hadîdî, “*Felsefetü ‘İlmi Tasnîfi’l-Kütüb*”, s. 3.

⁶ Age, s. 4.

Eflatun'dan¹ itibaren, bilginin tasnif edilerek bir düzene konması işi ciddiye kazanmaya başlamış ve doğru bir istikamete yönelme arayışına girmiştir. Nitekim Eflatun "Cumhuriyet" adlı eserinin altıncı bölümünde ilmi "mahsûs/duyu organlarıyla idrak edilen" ve "ma'kûl/akıl yoluyla anlaşılın" şeklinde iki kısma ayırmıştır. Buna göre "mahsûs", zihnin dışında olan, "ma'kûl" ise zihnin içinde olan şeylerdir. Ardından Eflatun, mahsûsâtı kendi arasında iki kısma ayırmıştır: Birincisi, insan, hayvan ve bitki gibi canlı varlıkları temsil eder. Diğeri ise mahsûsâtla ilintili kısım olup, bunlar vehmi/hayalî suretlere benzer. Mahsûsât türünden varlıkların aynaya veya su yüzeyine yansmasıyla oluşan gölgeler bu kısma örnek verilebilir.

Eflatun, "makûl" âlemini de matematiksel bilgi ve idealar/müsül şeklinde iki kısma ayırmıştır. Matematiksel bilgide, hendese ve hesap örneğinde olduğu gibi, farazî yöntem uygulanır; temel ilkeler için delil/bürhân getirilmez. Eflatun buna "ma'kûlât-ı süflâ" demiştir. Çünkü bu, zan ile akletme arasında bir bilgidir. Ya da bu bilgi, "mahsûs"tan "ma'kûl"e geçmemizi sağlayan köprü konumundadır.

İşte bizzat bu "makûl", makûl âlemin ikinci kısmını oluşturur ki bu da "yakîn bilgi" veya "ilim"dir. Eflatun buna "ma'kûlât-ı ulyâ" demektedir. Bu kısmın konusu ise müsül/idealardır.

Başta Eflatun olmak üzere Yunan filozofları cüzî ile değil küllî ile ilgilenmiştir. Zira küllî, aklın idrak ettiği makûl âlem olup, onlara göre ilim budur. Cüzî ise duyu organlarının idrak ettiği "mahsûs/duyu organlarıyla idrak edilen" âlemdir. Bu nedenle Yunanlılar felsefe ve matematik gibi soyut aklî ilimlerde oldukça ilerlemişlerdir. Zira onlar, aklını kullanan kimsenin, duyu organlarını kullanan kimseden daha iyi olduğuna inanıyorlardı. Diğeri bir deyişle küllî ilim, cüzî ilimden daha iyi idi.

Bu görüşler Eflatun'un, uygulamadaki küçük farklılıklarla birlikte, hocası Sokrat'tan tevarüs ettiği şeylerdir.

¹ Eflatun (M.Ö. 427-347), Sokrat'ın öğrencisidir. Meşhur Diyaloglar'ın sahibidir. Eski Yunan felsefe ekolünün diğeri bir deyişle Akademi'nin kurucusudur. Ayrıca "idea" teorisinin sahibidir.

Eflatundan sonra Aristo¹ gelir. Aristo Eflatun'un öğrencisi olmakla birlikte onun ikili taksimine karşı çıkar ve yöntemini kusurlu bulur. Kendisi, taksimde çoklu türler/neviler ve cinsler kavramlarını kullanarak, tasnifinde çoklu yöntemi uygular. Bu bağlamda bilgiyi üçe ayırır:

1. Nazarî İlimler: Hendese, astronomi, musiki ve hesap ilmini içerir. Aristo bu sonuncusuyla tabiat ve matematik ilimlerini kasteder. Aristo bunlara, "felsefe-i ûlâ/ilk felsefe" ve daha sonra "metafizik" veya "mâ ba'de't-tabîa/tabiat ötesi" olarak isimlendirilen felsefeyi de ilave etmiştir.

2. Amelî İlimler: Eylemleri hedef alır ve bizzat insan felsefesini kapsar. Bu bağlamda, ister fert ve aile isterse şehir ile alakalı olsun ahlak, iktisat, siyaset ilimlerini içerir.

3. İntâcî İlimler (Üretimle İlgili İlimler): Bunlara şiir ilmi veya şiir, belağat ve cedel gibi insanın ürettiği şeylerin felsefesi de denebilir. Aristo, bütün bunları Organon (Mantık) adlı eserinde ayrıntılı olarak incelemiştir. Onun bütün bu ilimlerden önce itibar ettiği en önemli şey, kendisinin belirlediği ilmî esastır. Aristo'nun bu konuları ele aldığı diğer eserleri ise şunlardır: "Tabiat", "Mâ Ba'de't-Tabîa/Tabiat Ötesi", "Şiir/Poetika" ve "Siyaset".

Aristo'nun bilgiyi taksimine göz attığımızda önemli bir eksikliğin varlığını görürüz. Zira ilim, sadece astronomi, hendese, musiki, hesap ve metafizikten ibaret değildir. Ayrıca salt amelî ilim de yoktur. Çünkü amelî ilimler başlangıç ve netice itibarıyla birtakım teorileri de içerir. Mesela ahlak ilminin metafizikten tamamen ayrılması mümkün değildir. Şiirle alakalı ilimler de böyledir. Nitekim söyleniş biçimi, yöntemi veya görünümü nasıl olursa olsun şiir, şiir, belağat ve cedel oluşu yönüyle "ilimler" olarak adlandıracağımız şeylerden farklılık arz eder.

Aristo'nun bu felsefesi, kendisinden sonra gelen bilginleri derinden etkilemiştir. Onun felsefesi, ilmî canlanma döneminde Arap

¹ Aristo (384-322), ilk muallim ve mantık eserlerinin müellifidir. İlk defa mantık çalışmalarını bir araya getirmiştir. Eflatun'un öğrencisi olup, Eflatun'un Akademi'sine yirmi yıl devam etmiştir. Daha sonra Meşşâiye diye bilinen kendi ekolünü kurmuştur.

dünyasına intikal etmiştir. Hatta bazı batılı bilginler, Me'mûn ve sonrası dönemde yapılan tercüme faaliyetlerinde Aristo'nun eserlerinin Arapça'ya çevrilmiş olması nedeniyle, Arap felsefesinin Aristo felsefesinin bir uzantısı ve açılımı olduğunu söylemişlerdir. Bu esnada ortaçağda -veya Avrupaya nispetle karanlık çağ olarak da adlandırılan dönemde- kilise din adamları, inananların kitapları ve inanmayanların kitapları şeklinde bilgiyi taksime tabi tutmakla meşgul idiler. Zira onlar dinî mevkileri gereği bilgi üzerinde de denetim sahibi idiler. Şöyle ki, o zamanda, bilgi nuruna öncülük etmeye kendilerinden başka hiç kimse girişemezdi. Bazı insanlar buna girişirse de kilise onları kendi öğretilerinden sapmış kabul eder ve onları “heretik/sapkın” olarak adlandırırdı.

Ortaçağda -Arapların ilim yolundan sapmasının ardından ilmin tekrar Avrupa'ya itikâl ettiği dönemde- skolâstik bilginler ortaya çıkıp İslam kültürü ve Arap felsefesinin tesiri ile bilgiyi yeniden tasnif edip onu dinî ve dünyevî şeklinde iki kısma ayırmışlardır. Dinî ilimleri yedi kısma ve dünyevî ilimleri de yine yedi kısma ayırmışlardır. Yedi kısma ayırdıkları dünyevî ilimleri “yedi bağımsız ilim” olarak adlandırmışlar ve bunlardan üçüne “üçlü ilimler grubu” demişlerdir. Bunlar dil, belâgat (retorik) ve cedeldir. Diğer dördüne ise “dörtlü ilimler grubu” demişlerdir. Bunlar astronomi, musiki, hesap ve hendesedir. Skolâstik bilginler bu bağımsız ilimlerden sonra “kanun” ilmini, ardından tıp ilmini ortaya koymuşlardır.

Kilise ve manastırlarda kitaplar bulunduğu sürece ve manastır kütüphanelerinin yönetiminin ruhbanların işlerinin bir parçası olduğu sürece kilise din adamları kitapların tasnifiyle ilgilenmişlerdir.

Şu açıkça görülmektedir ki, içlerinde din adamlarının da bulunduğu batılı filozofların tasnif çalışmalarının arkasında ne belirli kavramlar ne de bunlara dayanan tarihî düşünceler bulunmaktadır. Ancak şu var ki, gayri müslimlerdeki bu tasnif girişimlerini araştıran birinin, bunları müslüman âlimlerdeki tasnif kavramlarıyla karıştırması mümkündür. Dr. Ahmed Bedr bu hususta şöyle der: “Müslüman-Arap dünyasındaki tasnif çalışmalarında asırlar boyu varlığını sürdüren temel bir düşünce vardır ki o da ‘ilimlerin birliği’ ve ‘insanlığa ait bilgi’ fikridir.”

Müslüman âlimlerin yürüttüğü tasnif, işin başında, Yunan felsefesinden büyük ölçüde etkilenmiş olmakla birlikte durum onlar sayesinde nihaî şeklini almıştır. Nitekim onlar, kendi ilimlerinin tabiatına uygun ve önceki milletlerinkinden tamamen farklı bir şekilde, ilimlerin ve bilginin taksimine yönelik özgün bir taksimat geliştirmişlerdir.

Bundan sonraki aşamada, Müslümanların ve Arapların yürüttüğü “ilimlerin tasnifi” tarihinde bol miktarda yer alan önemli çalışmalardan bir nebze sunmaya çalışacağız.

1. el-Kindî¹ (ö. 252 h.)

Kindî'den önce, büyük âlim Câbir b. Hayyân (ö.160 h.) tasnif konusunda eser yazmış ve yaptığı tasnif çalışmasında Yunan felsefecilerini de taklit etmemiştir. Câbir b. Hayyân, Kindî'den tam bir asır önce yaşamıştır. Ancak, İslam dünyasının başına gelen sıkıntı ve felaketler neticesinde kaybolan geniş kültür mirası içerisinde maalesef onun eseri de kaybolmuştur. Bu nedenle, ilk eser olarak Kindî'nin yaptığı tasnif çalışmasını esas alıyoruz.

Kindî, İslam dünyasında ilimlerin tasnifini yapan ilk bilgin olarak kabul edilir². Felsefi risâlelerinden anlaşılacağı üzere -ki bunların en önemlisi Kitâbu Mahiyeti'l-'İlm ve Aksâmihi'dir- ilimleri, ilâhî ve insanî olarak iki kısma ayırmıştır. O böylece tasnifte yeni bir tarza yönelmiştir. Zira ondan önce dinî ilimler, felsefî ilimler içerisinde ele alınıyordu. Daha sonra bu durum, ilimlerin tasnifi konusunda Hıristiyan filozofları Kindî'ye yönlendirdi ve onlar ilahiyat ilmini felsefeden tamamen bağımsız ve onunla ilgisi olmayan bir ilim olarak kabul ettiler. Zira onlara göre ilahiyat ilmi felsefeden daha yüksek bir konuma sahipti.

¹ el-Kindî, Ya'kûb b. İshâk b. Sabbâh b. 'İmrân b. İsmâ'il el-Kindî Ebû Yûsuf, tıp, felsefe, hesap, mantık, hendese, astroloji vs âlimidir. Yaklaşık 252 h. yılında Bağdat'da vefat etmiştir. Çok sayıda eseri vardır. *Mu'cemü'l-Müellifîn*, XIII, s. 244; *Hediyetü'l-Ârifîn*, II, s. 537.

² el-Hadîdî, *Felsefetü 'İlmi Tasnifi'l-Kütüb*, s. 47; 'Umer Rızâ Kehhâle, *el-Felsefetü'l-İslâmiyye ve Mülhakâtühâ*, s. 13; 'Abdülkerîm Emîn ve diğerleri, *Mebâdiü'l-Fehrese ve't-Tasnif*, I, s. 16; Mahmûd Etyem, *Usûsü't-Tasnif ve't-Tanîfü'l-'Amelî*, s. 27.

Bununla birlikte Kindî, kendisinden sonra gelen Harizmî ve Fârâbî gibi bilginlerin yaptıkları gibi, nazârî bir proje ortaya koymadı. Onun yaptığı tasnif, sadece, “Kitâbu Aristoteles ve mâ yuhtâcu ileyhi fi Tahsîli'l-Felsefe” adlı risalesinde Aristo'nun eserlerini tasnif ederken ortaya çıkan pratik bir niteliğe sahipti. Kindî'nin bizzat kendisine ait “el-Kindiyye” adında büyük bir kütüphanesi var idi ve eserlerini Yûsuf el-İş'in¹ de belirttiği gibi aşağıdaki şekilde tasnif etmişti:

“Ulûmu'l-Kur'ân/Kur'ân İlimleri”, “Hadis”, “Fıkıh”, “Fıkhu'l-lüga/Dilbilim”, “Şiir”, “Kavâ'idu'l-Arabiyye/Arapçanın Kaideleri”, “Usûlu'l-Kelimât/Kelimelerin Kökleri” ve “Ulûmü'l-evâil/Öncekilerin İlimleri”.

Kindî'nin, “Ulûmü'l-evâil” ile kastettiği, felsefe ve ondan türeyen ilimlerdir. Durum ne olursa olsun, Kindî Yunan felsefesinden etkilenmiştir. Aristo'nun kitaplarından bahsederken, bunu, açıkça şu şekilde belirtir: “Felsefeden yararlanmak isteyen, Aristo'nun eserlerinden uzak duramaz”. İşte bu tespitin bir neticesi olarak, meşşâî felsefe bazı müslüman filozofların zihinlerine tesir etmiş ve ondan etkilenmişlerdir. Bunun sonucunda Müslüman filozoflar bütünüyle yepyeni bir geleneğin, dinin, değerlerin ve sosyal çevrenin etkisiyle yeni bir felsefe üretmişlerdir. Bu durum Kindî'nin şu sözlerinde açıkça görülür: “Felsefe ilimleri üç kısımdır: Birincisi, öğretimdeki riyazî ilimlerdir ki, bunlar değer yönüyle orta bir konumdadır. İkincisi, tabi'î ilimlerdir ki, bunlar da en alt mertebededir. Üçüncüsü ise Rubûbiyet ilimidir ki, bunlar da en üst mertebededir.”

Onun riyazî ilmi ilk sıraya koyması gösteriyor ki, böyle bir taksim -sanat ve ilim açısından- tamamen Yunan düşüncesinden etkilenmiştir. Fakat Kindî, bu ilmin yerini orta mertebede görür. Tabi'ittât ilimlerinin değer olarak konumunu en alt mertebede görürken tasnif bakımından onu ikinci mertebeye yerleştirir. Rububiyyet ilmini tasnifte üçüncü mertebeye yerleştirirken değer olarak bu ilmin en üst mertebedeki yerini korur.

¹ Yûsuf el-İş, *el-Mektebâtü'l-Arabiyyeti'l-Âmme fi Bilâdi'l-İrâk ve Süriyâ ve Mısr fi'l-Kurûni'l-Vustâ*, s. 325.

Kindî, riyâziyyât ilimlerini daha ayrıntılı taksim eder: Bazen bu taksimi aded, telif, hendese, tencîm ilimleri şeklinde yapar; bazen de aded, hendese, astronomi ve musiki ilimleri şeklinde tasnif eder.

Onun tasnifle ilgili, oldukça erken dönemde ortaya konmuş orijinal fikirleri de vardır. Nitekim kimi zaman nicelik yönüyle tasnif yapar ve şöyle der: “Nicelik üzerinde araştırma yapan görür ki iki çeşit işlem vardır. Birincisi sayı işlemidir ki, tekil nicelikten yani hesap niceliğinden, sayıların birbiriyle toplanmasından ve çıkarılmasından bahseder...”

Bazen de nitelik yönüyle tasnif yapar ve şöyle der: “Nitelik üzerinde araştırma yapan görür ki yine iki çeşit işlem vardır. Birincisi, sabit niteliği bilmektir ki bu da hendese olarak adlandırılan yüzey ölçümü bilimidir. Diğeri ise, hareketli niteliği bilmektir ki bu da tencîm ilmi olarak adlandırılan şekil ve hareket yönüyle bütünün durumu ilmidir.”

Şunu da ilave edebiliriz ki Kindî, yaptığı tasnifin gerekçe ve sebeplerini ortaya koyar ve felsefe konusunda şu değerlendirmeyi yapar: “Felsefe eşyayı hakikati üzere bilmektir.” O halde felsefenin gayesi hakikatin idrak edilmesidir. Şerîat hakkında da şu değerlendirmeyi yapar: “Şerîat insana hakkı ve doğruyu öğretir”. Böylece Kindî, felsefe ile şerîatı bir ilkede birleştirir. Bu ilke hakkın ve hayırlı amellerin bilinmesidir.

İlmin üç yetenek ile ilişkilendirilmesi nazariyesine gelince, -Kindî’den sonra bu nazariye ile meşhur olan filozoflar vardır- Kindî bunu onlardan önce ortaya koymuş ve şöyle demiştir: “Duyu organları (havâs) ile hissedilebilen a’râz ve maddî olgular bilinir. Akıl ile matematiksel kaideler ve kevnî kurallar idrak edilir. İlham ile deruhî ilkeler ve ilahî hakikatler kavranır. Hata, bu bilgi araçlarından birinin yaratılış amacının dışında kullanılmasından kaynaklanır. Meselâ, duyu organlarıyla hissedilebilen şeylerin işrâkî düşünce ile değerlendirilmesi gibi.”

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki Kindî, Aristo’nun görüşlerini nakleden ve onu taklit eden biri değildir. O yeni bir dille, yeni esaslar getirmiş, yeni anlam ve kavramlar için yeni lafızlar geliştirmiştir. Değerli bilgin el-Hadidî, Kindî’nin tasnifinden bahsederken şu güzel ve

veciz ifadelerle yer verir¹: “Kindî, çiçeklerin özünü emip saf bal yapan arı gibidir. Oysa bal ile çiçek özü arasında dağlar kadar fark vardır.”

2. el-Farâbî² (259-339 h.)

Ebû Nasr el-Farâbî, “İhsâu'l-Ulûm”³ adlı eseri tasnif konusunda İslam kültürünün gurur kaynağıdır. Zira bu eser, o dönemdeki bilgi vesikaları arasında temel vesika kabul edilir. Batılı felsefeciler onun bu eserinde nakiller yapmışlar hatta dillerine “De Devisiōne Scientiarum” adıyla çevirmişlerdir. Dominicus Gundissalinus de “De Devisiōne Philosophiae” adlı eserinde bu eserden yararlanmıştı. Eser, İspanyolca ve Latinceye çevrilmiş ve 1932 yılında Madrid Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları arasında yayımlanmıştır.

Farâbî, tasnifteki izlediği yol çerçevesinde ilimleri beş kısma ayırır:

1. Dil ilimleri ve alt bölümleri: Lügat, nahiv, sarf, şiir ve kıraat.

2. Mantık ilimleri: Alt bölümleri sekiz gruptur. Bunlardan dördü kıyâsın biçimleri ile ilgilidir. Bunlar makûlât, önermeler, kıyâs ve bürhândır. Diğer dördü ise mantığın konusu ile ilgilidir. Bunlar cedel, safsata, şiir ve hitâbettir.

3. Riyâziyyât veya teâlîm ilmi. Yedi alt bölümü vardır: Aded, hendese, optik (menâzır), astroloji, musiki, ağırlık (eskâl) ve mekanik (hiyel).

4. Tabî'î ve ilâhi ilimler: Tabî'î ilimler, Aristo'nun belirttiği tabiat ilimleridir. Bunlar, hayvan, bitkiler, cansız varlıklar, insan, nefis ilimleridir. Ardından tabiat ötesi (mâ ba'de't-tabî'a) ve tabiatüstü (mâ fevka't-tabî'a) ilimler gelir.

5. Medenî ilim, fıkıh ilmi ve kelâm ilmi.

¹ el-Hadîdî, *Felsefetü 'İlmi Tasnîfi'l-Kütüb*, s. 52-53.

² Muhammed b. Muhammed b. 'Uzluğ b. Turhân. el-Fârâbî ismi, Horasan'da Türk bölgesindeki Fârâb şehrine nisbettir. Aristo'dan sonra “ikinci muallim” olarak kabul edilir. Filozof, matematikçi, tabip, musiki üstadıdır. Türkçe, Farsça, Yunanca ve Süryanice biliyordu. Mettâ b. Yûnus ve Yuhannâ b. Haylan'dan ders almıştır. Yetmiş aşkın eseri bulunmaktadır. *Mu'cemü'l-Müellifîn*, XI, s. 194; *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, XV, s. 416; *Hediyyetü'l-Ârifîn*, II, s. 39.

³ Ebû Nasr el-Fârâbî, *İhsâu'l-Ulûm*, thk. 'Usmân Emîn, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1948.

Tasnifte izlenen bu yolda dikkati çeken şu ki, Fârâbî dil ilimlerini, her ilim talibi için taşıdığı öneminden dolayı en başa almıştır. Zira karşılıklı anlaşma, düşüncelerin ve kavramların bir başkasına aktarılması dil vasıtası olmaksızın zordur. Bu husus, asırlar sonra birçok batılı filozofun da vurguladığı bir gerçektir.

Bu konuda Farâbî şöyle der: “Lafızların düzgün kullanımı ve ifadelerin güçlü olması için dil ilmi her millet için gerekli bir araçtır. Bundan dolayı, dil ilminin diğer ilimlerin önüne geçmesi zorunludur.”¹

Aynı şekilde Farâbî’nin, üstadı Aristo’dan etkilenerek mantık ilmini riyâziyyâtın önüne aldığını görürüz. O da onun gibi şuna inanır ki, mantık bütün ilimler için bir araçtır ve her düşüncenin temelini oluşturur.

Farâbî’ye göre, şairin aruz ilmini ve gramercinin nahiv ilmini öğrenmeye duyduğu ihtiyaç gibi, mantık da diğer ilimlere nispetle bir araç ve temeldir.

Farâbî, riyâziyyât konusunda da üstadı Aristo’yu takip etmiş, o ne yaptıysa aynısını yapmıştır. Ancak Aristo’ya muhalefet de etmiş; üstelik fıkıh ve diğerlerinden oluşan dinî ilimleri diğer ilimlerden ayırarak yeni bir şey de ortaya koymuştur. Burada, bilgiyi insanî ilimler ve ilahî ilimler şeklinde taksim eden Kindî’nin yolunu takip etmiştir. Ondan sonra bu taksim günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.

Her halükarda Farâbî, “Taksîmü’l-Ulûm” adlı eserinde, kendi zamanında ve kendinden önce var olan ilimlerin dökümünü yapmayı, sonra da onları bâblara, fasıllara, türlere ve cinslere ayırıp taksim etmeyi amaçlamıştır. Daha sonra, her ilmin diğer ilimlerle olan irtibatını açıklamak maksadıyla, her bir ilmin alt birimlerini özetle sunmaya çalışmıştır. Buradan hareketle, şu kesin bir şekilde denebilir ki, Farâbî bu eserinde ilimleri tasnif etmiştir. Eğer onun yaptığı bu iş, tasnifin bizzat kendisi değilse, o zaman başka ne olabilir ki?

Farâbî’ye göre, tasnifin, teorik boyutunun üzerine bina edildiği bir felsefî boyutu vardır. Farâbî bu teorik boyutu, “et-Tenbîh ’alâ

¹ el-Fârâbî, *İhsâü’l-Ulûm*, s. 59.

Esbâbi's-Sa'âde"¹ adlı eserinde, ilimleri iki büyük gruba ayırarak ortaya koyar:

1. Nazarî ilimler: Bunlar, insan tarafından ortaya konması söz konusu olmayan varlıkların bilgisini elde etmeye yarayan ilimlerdir.

2. Amelî ilimler ve medenî felsefe: Bunlar, insan tarafından gerçekleştirilebilen ve insanın güzel olanını seçip onları yapmaya muktedir olduğu şeylerin bilgisini elde etmeye yarayan ilimlerdir.

Farâbî, daha sonra taksimde ayrıntılara girer ve nazarî ilimleri te'âlîm (veya riyâziyyât) ilmi, tabî'î ilim, ilahî ilim ve tabiat ötesi (mâ ba'de't-tabî'a) ilmi -burada "tabiat" ile kastedilen, sadece bilinebilir özellikteki varlıklardır- şeklinde taksim eder.

Farâbî, amelî ilimleri ise iki kısma ayırır. Birincisi, güzel davranışların öğrenilmesini, bu davranışların neticesi olan ahlakî ve bunları elde edebilmenin yollarını öğreten ilimler olup bunların tamamı "ahlak ilmi" kapsamına girer. İkincisi, şehir halkına güzel olan şeyleri kazandıran şeylerin öğrenilmesini, bu değerleri elde edebilmenin ve bunları koruyabilmenin yollarını ele alan ilimlerdir. Bu, Farâbî'nin "siyaset felsefesi" veya "siyaset ilmi" olarak adlandırdığı ilimdir.

Farâbî'nin tasnif konusundaki yöntemi, bizzat "İhsâu'l-Ulûm" adlı eserinin tertibinde kullandığı, ilimlerin nazarî ve amelî olarak iki kısma taksim edilmesi şeklindeki yöntemdir. Başka bir açıdan ise, Farâbî bu ilimleri beş kategoride ele almıştır. Bunların ilki, diğer ilimlerin en başına koyduğu "dil ilmi", sonra "mantık" ve ardından diğerleri gelir. Bunun ardından her bir faslı şubelere ayırır. Mesela dil ilimlerini "müfred ve mürekkebe lafızlar ilmi", "müfred lafızlardaki kurallar ilmi", "mürekkebe lafızlardaki kurallar ilmi", "doğru yazım kuralları", "doğru okuma kuralları" ve "şiirdeki kurallar" şeklinde şubelere ayırır.

Farâbî, daha önce belirtildiği gibi mantık ilmini sekiz gruba, te'âlîm ilmini de yedi gruba taksim eder. Diğer beş grubu da aynı şekilde tasnif eder.

¹ el-Fârâbî, *et-Tenbih 'alâ Esbâbi's-Se'âde*, 1346 h. yılında Hindistan'da basılmıştır.

Farâbî'nin tasnif konusundaki planına baktığımızda, onun deneyimli ve uzman bir kişinin ürünü olduğu ve bu planın tasnifteki bir temel esas üzerine bina edildiğini görürüz. Bu temel esas ise “lafızların delaletlerini sınırlandırma”dır. Farâbî, lafızların delaletleri arasındaki farkı ortaya koymak ve bu delaletlerin kapsamına diğer ilimlere ait herhangi bir tür veya cinsin girmesini engellemek için örnekler vererek delillendirme yoluna gitmiştir. Sonuçta kitap, konuları taksimatında takip ettiği yöntemle, kaleme alınış maksadını gerçekleştirmiştir.

3. el-Harizmî¹ (ö. 380 h.)

Harizmî, “Mefâtihu'l-Ulûm” adlı eserini, diğer felsefecilerin yaptığı gibi tasnif amaçlı yazmamıştır. Kendisi söz konusu eseri te'lif etmesindeki amacını şöyle açıklar²: “Öyle bir kitap te'lif etmek istedim ki... İlimlerin anahtarlarını ve sanatların temel esaslarını kapsasın; her bir ulemâ tabakası arasında farklılık gösteren ve lügat ilmine ait kitapların hiçbirinin veya çoğunun yer vermediği yeni kavramları ve ıstılahları içersin. Zira, edebiyat alanında mahir bir dilci bile, ilim ve hikmet konularında kaleme alınmış bir kitap üzerinde düşündüğünde, bu alanda bir miktar bir bilgiye sahip değilse, o kitaptan hiçbirşey anlamamakta ve ona bakarken cahil bir ümmîye dönüşmektedir.”

Anlaşıyor ki Harizmî, eserini asıl itibarıyla lügavî bir kitap veya mevcut örf'e göre ilimlere ait ıstılahları içeren bir kitap olarak kaleme almayı amaçlar ve buna uygun örnekler verir. Mesela “veted” lafzını ve dilcilerle müfessirlere göre manalarını ele alır: “Veted, ‘evin direklerinden biri ya da dağ’ anlamındadır. Aruz ilminde veted, ‘üç

¹ el-Harizmî, Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Harizmî, Künyesi Ebû 'Abdullâh'tır. Nitekim kendisi bu künyeyi eserinin başında zikreder. Lakabı, el-Kâtib'dir. Doğum tarihi bilinmemekte vefat tarihi ise ihtilaflıdır. 387 ve 380 h. şeklinde iki farklı rivayet vardır. Çok yönlü bir bilgidir. Bibliyografya kaynakları sadece “Mefâtihu'l-Ulûm” adlı eserine yer verir. Onun başka eserlerinin de olduğu bilinmektedir. Eserleri savaş vb. felaketlerde muhtemelen kaybolmuştur. “Mefâtihu'l-Ulûm” sahibi, Harizmî'yi, Cebr âlimi Muhammed b. Mûsâ el-Harizmî ile karıştırılmamalıdır. (Keşfü'z-Zünûn, s. 1756; Hediyyetü'l-Ârifîn, II, 51; Mukaddimetü Mefâtihu'l-Ulûm, el-Ebyârî'nin tahkiikiyle.)

² el-Harizmî, Mefâtihu'l-Ulûm, s. 2.

harfli bir kelimenin ikisinin harekeli, üçüncüsünün sakin olması halidir'. Astrolojide ise 'dört sütundan birinin adıdır'"

Harizmî bu üslubu gereği, ilimlerin bâbları çerçevesinde şekillendirdiği tasnif planına göre bâblardan oluşan bir kitap ortaya koymuştur. Bu çerçevede o, ilimleri iki kısma ayırır ve her kısma "makâle" adını verir. "İlk mâkaleyi" Arap ilimlerine, "ikinci makâleyi" ise diğer milletlere ait ilimlere tahsis eder.

Harizmî ayrıca bu ikisini de aşağıdaki şekilde tasnif eder:

Birinci Makâle: Altı bâbdan oluşmaktadır:

1. Birinci bâb: Fıkıhla ilgili olup on bir fasıldan oluşur. Bunlar, fıkıh usulü, tahâret, namaz, oruç, zekât, hac ve rükunları, alış veriş, nikâh, diyetler, feraiz ve diğer konular.

2. İkinci bâb: Kelâmıla ilgili olup yedi fasıldan oluşur:

a. İslam kelimcilerinin ortaya koydukları temel ıstılahlar.

b. İslâmiyetten neşet eden fırka ve mezhep bilginleri hakkında.

c. Hıristiyan grupları ve kavramları hakkında.

d. Yahudi grupları hakkında.

e. Din ve mezhep erbâbı hakkında.

f. Puta tapan Araplar ve onların taptıkları putlar hakkında.

g. Usulü'd-Dîn'de kelimcilerin ele aldıkları konuların niteliği hakkında.

3. Üçüncü bâb: Nahivle ilgili olup onbir fasıldan oluşur:

a. Nahiv kuralları ve i'râb durumları.

b. İ'râb durumları ve i'râba tabi olan konular.

c. Yunan felsefesi ekolüne göre i'râb durumları.

d. İsimlerin yapısal türleri.

e. İsimlerin merfuluk durumları.

f. İsimlerin mansupluk durumları.

g. İsimlerin mecrurluk durumları.

h. İsimlerin kendinden önceki kelimenin i'râbına tabi olduğu durumlar.

- i. Fiillerin yapısal türleri.
- j. Fiilleri nasb eden edatlar.
- k. Fiilleri cezm eden edatlar.
- l. Diğer konular.
- 4. Dördüncü bâb:** Kitâbet ile ilgili olup, sekiz fasıldan oluşur:
 - a. Senet, defter ve kayıt (amâl) isimleri.
 - b. Divânü'l-Harac'ta kullanılan ifadeler.
 - c. Divânü'l-Hazine'de kullanılan ifadeler.
 - d. Divânü'l-Berîd'de kullanılan lafızlar.
 - e. Divânü'l-Ceyş'te kullanılan ifadeler.
 - f. Divânü'd-Dıyâ' ve'n-Nafakât'ta kullanılan lafızlar.
 - g. Divânü'l-Mâ'da kullanılan lafızlar.
 - h. Yazı İşlerinde divanında kullanılan ifadeler.
- 5. Beşinci bâb:** Şiir ve arûz hakkında olup beş fasıldır.
 - a. Bu ilmin kapsamı, aruz çeşitleri ve bu ilimle irtibatı olan ilimler.
 - b. Aruz kusurlarından illet ve zihaf.
 - c. Kafiye ve çeşitleri.
 - d. Kafiye ile ilgili kelime ve kavramlar.
 - e. Şiir tenkidi ve tenkitçilerin kullandıkları kavramlar.
- 6. Altıncı bâb:** Ahbâr (tarihî bilgiler) hakkında olup beş fasıldır:
 - a. Garb kralları ve lakapları.
 - b. Müslümanların halife ve kralları ve lakapları
 - c. İslam öncesi dönemde Yemen kralları ve lakapları.
 - d. Yemen'den ayrılarak krallık yapmış olanlar.
 - e. Rum ve Yunan kralları.
 - f. Farşlılar hakkında çok kullanılan lafızlar.
 - g. Fetihler, savaşlar ve Müslüman Arap tarihi ile ilgili çok kullanılan lafızlar.

h. İslam öncesi dönemi Arap krallarının tarihi ile ilgili çok kullanılan lafızlar.

i. Rum krallarının tarihi ile ilgili çok kullanılan lafızlar.

İkinci Makâle: Altı bâbdan oluşmakta ve her bâbda da farklı sayıda fasıllar bulunmaktadır:

1. Birinci bâb: Felsefe hakkında.
2. İkinci bâb: Mantık hakkında.
3. Üçüncü bâb: Tıp hakkında.
4. Dördüncü bâb: Aritmetik (ilmu'l-aded) hakkında.
5. Beşinci bâb: Hendese hakkında.
6. Altıncı bâb: Astroloji (ilmü'n-nücûm) hakkında.
7. Yedinci bâb: Musiki hakkında.
8. Sekizinci bâb: Mekanik hakkında.
9. Dokuzuncu bâb: Kimya hakkında.

Açıkça görülüyor ki, Harizmî'nin tasnif planı kendinden önceki Müslüman ve diğer felsefecilerin planından tamamen farklıdır. Mesela ona göre, “birinci makale” ya da “birinci bölüm”, şerîat ilimleri ve onunla bağlantılı Arapça ilimlerden oluşmaktadır. Birinci makaleye, ilimlerin her birini tek tek ele aldığı altı bâb tahsis etmektedir. Her bâb altında fasıllar açmakta ve bu fasıllarda, özellikle tarifler yaparak ve her bir ilim dalındaki garib lafızların delaletlerini açıklayarak, bu bâb ile ilgili şeylerin inceliklerini sunmaktadır.

“İkinci makale”ye gelince, kendisinin de belirttiği gibi, diğer milletlere ait ilimlere tahsis etmiştir. Bu kısma, felsefe ve bölümleri ile başlayıp “ilahî ilim” konusunu ve bu alanla ilgili çokça kullanılan lafızları dâhil etmiştir. Ardından mantık ilmine geçmiş, burada filozofların geleneğindeki belirli sekizli taksime ilavede bulunmamış, sadece “İsagoci” olarak adlandırılan “el-Medhal ile'l-Mantık” adlı eseri ilave ederek ardından sekizli taksimi zikretmiştir. Sonra tıp ilmine geçmiş, bu ilmi ele alışında ve taksiminde önceki filozoflardan ayrılmıştır. Diğer bâbları da bu şekilde fasıllara ayırarak ele almıştır. Burada şunu tekrar belirtmeliyiz ki, Harizmî'nin bu eserinde ilimleri

tasnif etme amacı yoktur. O sadece bu eserde dil ilimleri, el sanatları ve genel kavramlarla ilgili lafız ve tarifleri şerh etmeyi amaçlamıştır.

Yukarıda belirttiğimiz nedenle bu eser tasnif konusunda örnek alınacak şumullü bir eser olmamıştır. Ancak Harizmî'nin bu eseri ortaya koyduğu erken dönem yani hicrî 4. asır, o dönemin ictimâî durumu ve o dönemdeki malumatın niceliği göz önüne alındığında şunu demek mümkündür: Harizmî'nin tasnif planı -ki asıl hedef bu plan değildir- kendi amacının gerçekleşmesi açısından yerini bulmuştur. Gerçekleşen diğer bir hedef ise, o dönemdeki bilgiyi en güzel şekilde taksim veya tasnif etmiş olmasıdır.

4. İbnü'n-Nedîm¹ (ö. 385 h.)

Daha önce adı geçen âlimlerin çalışmalarına bir parça göz atan bir araştırmacı, onları, kendi dönemlerinde ve kendilerinden önce var olan bilginin musannifleri olarak araştıracaktır. Ancak “kitapların musannifleri” dendiğinde, araştırmacının karşısına, İslam tarihinin bu ilk dönemlerinde İbn Nedîm'den başka hiç kimse çıkmayacaktır.

el-Halûcî şöyle der: “Araştırmacılar, İbnü'n-Nedîm'in “el-Fihrist” adlı eserinin, Arap dilinde yazılmış ilk bibliyografya eseri olduğunda neredeyse söz birliği içerisindedirler².

İbnü'n-Nedîm'in el-Fihrist³ adlı eseri, yaşadığı asır açısından türünde eşsiz bir bibliyografya çalışması kabul edilir. İbnü'n-Nedîm bu

¹Biyografik kaynaklar İbnü'l-Nedîm adıyla İshâk b. en-Nedîm el-Mevsilî el-Mugannî, söz ederler ki söz konusu İbnü'n-Nedîm değildir. Bu nedîmü'l-Hulefâ'dır. Söz konusu İbnü'n-Nedîm, el-Bağdâdî'nin, Keşfu'z-Zünûn; Hacı Halife'nin el-Keşşâf'ındaki verdiği bilgilere göre, İbn Ebî Yakûb en-Nedîm el-Bağdâdî el-Kâtib (ö.385 h.) diye bilinen Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. İshâk'tır. Onun “*Fihrisü'l-Ulûm*” adlı bir eseri vardır. Bağdadî'de bu eser “*Fevzü'l-Ulûm*” şeklinde geçmektedir. Muhtemelen bu matba hatasıdır. Çok yönlü bir bilgidir. Eserleri arasında “et-Teşbihât” adlı eseri de vardır. Brocelman'ın *Târihü'l-Edebi'l-Arabî* adlı eserinde de belirttiği gibi çok önemli bir şahsiyettir. Fakat terâcim kaynakları ondan yeteri kadar bahsetmemiştir. *Hediyetü'l-Ârifîn*, II, s. 55; *Keşfü'z-Zünûn*, s. 1303; *Miftâhu's-Se'âde, Mukaddimesi*, s.12.

²'Abdussâtır el-Halûcî, *Neşetü 'İlmi'l-Bibliyografya 'inde'l-Müslimîn*, ed-Dâre, 1296 h, s. 2-4.

³İbnü'n-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist*, thk. Rızâ Teceddüd, Tahran, 1391 h.

eseri kaleme alış nedenini şöyle açıklar: “Bu eser, Arap ve diğer milletlere ait yazılmış olan bütün kitapların fihristidir. Bu eserde, her bir ilmin ortaya çıkışından günümüze (h.377) kadar, ilimlerin tasnifi, müellifler hakkında bilgi, müelliflerin tabakaları ve soyları, doğum tarihleri ve yaşam süreleri, vefat tarihleri, memleketleri, iyilikleri ve kusurları ele alınmıştır.”

Buna göre, bu eserin kaleme alınış hedefi açıktır. Bu hedef, dönemine kadar ortaya çıkan kitapları kayıt altına alan bir fihrist olmaktır. Bu kayıt da, eserlerin müelliflerine dair haberler, eserler, doğum tarihleri vs. dikkate alınarak yapılmıştır. Şu halde bu eser, ilimlere dair bir tasnif çalışması olmasının yanı sıra tarihî ve tahlilî bir bibliyografyadır.

İbnü'n-Nedîm eserini, dönemindeki bilginin temel kısımlarını kapsayan “on makale” şeklinde tertip etmiştir:

1. Hat ve kitâbet ilmi ile Kur'ân ilimlerini de kapsamak üzere din ilimleri.

2. Nahv, Kufe ve Basra ekollerinden nahiv bilginleri ve eserleri.

3. Tarih ve tarih bilginleri, soy bilimcileri, biyografik eser veren bilginler (özellikle yönetici, hâkim ve valilerle ilgili bilgiler veren eserler)

4. Edebiyat (İslam öncesi ve sonrası dönemde şiir ve şairler).

5. Kelam ve mütekellimler (İslamî ve tasavvufî ekoller).

6. Fıkıh ve fakihler (Değişik fikhî mezheplerini kapsar).

7. Felsefe ve filozoflar (Geniş anlamda tabî'î ilimlerin kapsar).

8. Büyücülük, hurafeler, sihri bazlık ve batıl inançlar. Bunların değişik şekillerini bir nebze açarak izah eder.

9. İslam dışı mezhep ve inançlar. (Müellif bunları din olarak kabul etmediğinden birinci maddeye almamıştır).

10. Kimya ve teknoloji.

Bu tasnif planından çıkan sonuç şu ki, İbnü'n-Nedîm hat ve kitâbet ile başlar. Zira bunları eğitimin başlangıç ve hareket noktası sayar. İkinci sıraya, müslümanlar nezdinde dinî ilimler konumundaki dinî ilimleri koyar. Fakat tarih, edebiyat ve kelâm ilimlerini fıkıh

ilminden önce zikreder. Ancak bu tasnif, İslamî tasnif mantığı ile insicam halinde değildir. Zira görülüyor ki, İbnü'n-Nedim, Fârâbî ve diğer felsefecilerin yaptıkları gibi, ilmi taksimat ve bunun felsefesi ile ilgili olmamıştır.

Bununla birlikte eser, yazıldığı dönem ve öncesinde var olan, İslam dünyasındaki ilmi hareketi tam olarak kayıt altına alıp, fihristini çıkarması yönüyle büyük bir ilmî öneme sahiptir. Zira o dönemdeki eser ve müelliflerini bize nakletmiştir. Bu çalışma olmasaydı bunları bilmeyecektik. Çünkü bu eserlerin çoğu savaş ve benzeri felaketler nedeniyle kaybolmuş, sular altında kalmış ve çalınmıştır. Bu sebeplerden dolayı o dönemlere ait eserlerden çok azı elimizdedir.

İbnü'n-Nedîm, “el-Fihrist” adlı eseri bir anahtar rolündedir. Kendisinden sonra gelenler için ilmin kapılarından bir kapı açmıştır. Zira kitapların tasnifi ile ilgili veya biyografik eser kaleme alanların çoğu İbnü'n-Nedîm'den sonra gelenlerdir. Bunlardan bazıları şunlardır¹:

1. Fahrüddîn Muhammed b. ‘Umer er-Râzî (ö.606 h.), “*Hadâiku'l-Envâr fî Hakâiki'l-Esrâr*”. Müellif bu eserde altmış ilimle ilgili konuları ele almıştır. İbnü'l-Fenârî de bunlara kırk ilim daha ilave ederek “*Unmûzecu'l-Ulûm*” adlı eserini yazmıştır. Bu eser, Fahrüddîn'in eseri tarzındadır ancak Farsça yazılmıştır.

2. ‘Abdurrahmân b. el-Bistâmî (ö.808 h.), ilimlerin konuları ile ilgili bir eser yazmıştır.

3. Lutfullâh b. el-Hasen et-Tûkâtî (ö.900 h.), “*el-Metâlibü'l-İlâhiyye*” adını verdiği bir eser yazmıştır.

4. Celâlüddin es-Süyûtî'nin (ö.911 h.). “*en-Nikâye*” adlı eseri ve bu eserin şerhi olan “*İtmâmu'd-Dirâye*” adlı eseri bulunmaktadır.

5. Muhammed Emîn b. Sadruddîn eş-Şirvânî'nin (ö.1036 h.). “*el-Fevâidü'l-Hâkâniyye*” adlı eseri bulunmaktadır.

6. Taş Köprü Zâde'nin “*Miftâhü's-Se'ade*” adlı eseri. Onun yaptığı çalışmaları ilerleyen sayfalarda detaylı olarak ele alacağız.

¹ Hacı Halife, *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1950-1956.

Şu halde, ilimlerin tasnifi konusunda Müslümanlarda baştan beri -İbnü'n-Nedîm ve öncesinde¹-, bir temel düşüncenin varlığı açıkça görülmektedir. Zira tasnifi başlı başına bir ilim haline getirmişlerdir. Hatta onu ilahî ilimler kapsamına aldıklarını dikkate alırsak tasnife ne kadar önem atfettiklerini de görmüş oluruz.

Müslümanlar tasnif konusundaki teorilerini de açıklamışlardır. Taş Köprü Zâde bu konuda şöyle söyler: “İlimlerin taksimi ilmi: En önemli konulardan en özel konulara doğru ilimleri derecelendirmeyi ele alan bir ilimdir. Bundaki amaç, en kapsamlı ilmin derecelendirilmiş ilimlerin bütününe elde etmektir. İlimlerin en kapsamlısı konu itibarıyla ilahî ilim olunca, ilmin taksimine detay kısımlardan başlanmıştır. İlimleri, zikredilenin aksine, özelden genele doğru tasnif etmek de mümkündür. Ama ilki daha kolaydır².”

Bu şekildeki tasnif Müslümanlarca ilimlerin ve kitapların tasnifinde bir yöntem olmuştur.

5. İbn Sînâ³ (370-428 h.)

İbn Sînâ'nın tasnifteki felsefesinin kaynağı, kültürel kişiliğinin sentezidir. Zira onun kültürel kişiliği, tasavvufî düşünceler, kelâmî

¹ el-Halûcî, Müslümanlarda bibliyografya ilminin İbnü'n-Nedîm'den birkaç asır önce başladığını "*Neşetü 'İlmi'l-Bibliyografya 'inde'l-Müslimîn*" adlı eserinde delillendirmeye çalışır. s. 2-4.

² Taş Köprü Zâde, Ahmed b. Mustafâ, *Miftâhü's-Se'âde ve Miftâhü's-Siyâde*, I, s. 324.

³ el-Hasen b. Abdillâh b. el-Hüseyn b. Sînâ el-Belhî ve el-Buhârî. eş-Şeyh ve er-Reîs lakapları vardır. Künyesi Ebû Alî'dir. İbn Sînâ, filozof, hekim ve şâirdir. İlimlerde çok yönlü bir özelliğe sahiptir. 370 h. yılında Buhâra beldelerinden Hormişen'de (Afşana) doğmuştur. 428 yılında Hemedan'da vefat ettiği rivayet edilmiştir. "Tekâsîmü'l-Hikme" adlı eseri, pek çok sayıdaki eserleri arasındadır. ez-Zehbî, onun hakkında şunları söyler: “Zeka yönüyle rehberdi. Akla tabi olup, Hz. Peygamber'e muhalefet eden Müslüman felsefecilerin başıdır”. el-Atebekî, ez-Zehbî'nin bu sözlerini şu şekilde cevap vermiştir: İbn Sînâ, Zehbî'nin anlattığı bu konumda değildir... O, ölüm hastalığı esnasında tevbe etmiş, sahip olduğu mal varlığını tasadduk etmiş, kölelerini azat etmiştir”. İbn Sînâ'nın biyografisi ile ilgili kaynak çok sayıdadır. Bunlardan bazıları: İbn Tağrî Berdî el-Atebekî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, V, s.25; Abduh Ferâc, *Me'âlimü'l-Fikri'l-İslâmî*, s. 102-110; *Mu'cemü'l-Müellifîn*, s. 20-23).

tartışmalar ve -kendisi pek önem vermese de- yaşadığı çevredeki İslamî ilimlerin etkisi ile birlikte meşşâî felsefesi üzerine yaptığı geniş çalışmalarla şekillenmiştir¹. Bütün bunlara tıp, astronomi, tabi'î ilimler vb. yaşadığı dönemin bilimsel birikimi de eşlik eder. Şu halde, onun “bilgi”nin tasnifindeki planı bu sentezin bir suretini yansıtmaktadır.

İbn Sînâ, bilgiyi, amelî ve nazarî olarak iki kısma ayırır. Böylece, tamamen hocası Farâbî'nin “et-Tenbîh 'ale's-Se'âde” adlı eserindeki metodu takip eder:

Birinci kısım: Hükümleri bütün zamanları değil, sadece belirli zamanı kapsayan ve daha sonra tedavülden kalkan ilimler.

İkinci kısım: Bütün zamanları kapsayacak özelliğe sahip olan ilimlerdir. Bunlar, “hikmet” olarak isimlendirilmeye en uygun olan ilimlerdir. Bu ilimler arasında usûl, tevâbi' ve furû sayılabilir.

İbn Sînâ, usûlü iki kısma ayırmıştır: Âlet ilimler (ki o Mantık'tır) ve âlet niteliği taşımayan ilimler. Âlet niteliği taşımayan ilimlerle, mevcut âlemin durumları ve âlem öncesinin (metafizik âlemin) durumlarının bilinmesinde yararlanılır. Bu kısım da kendi arasında iki dala ayrılır: **Birincisi**, nazarî ilimdir. Burada “marifet” ile nefsin arınması amaçlanır. **İkincisi** ise amelî ilimdir. Bununla “marifet”e uygun amelin ortaya çıkması amaçlanır. Bu ilim, mevcut eşyanın hakikatini araştıran bir ilim olup yine bu ilimle nefsin kemâle ermesi ve öğrendiği şeyleri uygulaması hedeflenir.

Şu halde İbn Sînâ'ya göre, nazarî ilimlerin gayesi düşünmek olup uygulamak değildir.

Amelî ilimlerin gayesi ise hem düşünmek hem de uygulamaktır.

İbn Sînâ, nazarî ilimleri en genel şekliyle dört kısma ayırır:

1. Mantık: İbn Sînâ mantık ilmini, bilinen şekliyle ve Forfiryus'un mantık ilmine giriş kabul edilen “İsagoci”² adlı eserinde yer alan şekliyle Arapların Yunan filozoflarından naklettiği taksime uygun olarak dokuz kısma ayırır.

¹ Abduh Ferâc, *Me'âlimü'l-Fikri'l-İslâmî fi'l-Usûri'l-Vüstâ*, s. 103 ve sonrası.

² İsagoci, Mantık kitabı adıdır. Bununla ilgili geniş bilgi tahkik metinlerinde gelecektir.

2. Tabîî İlim (Fizik): Bu ilmin konusu cisimlerdir; cisimleri, değişime maruz kalışları ve hareket ve sabitliğin değişik biçimleriyle nitelenişleri açısından ele alır. İbn Sînâ cisimler için üç temel esas belirler: Madde, suret ve yokluk.

İbn Sînâ tabii ilimleri sekiz ilim dalına ayırır. Bunları “eş-Şifâ” adlı eserinde ayrıntılı olarak inceler. Burada kısaca onlardan bahsedelim:

Birinci ilim dalı: Tabî’iyyât ile ilgili genel durumları inceler.

İkinci ilim dalı: Gökyüzü, âlem, gezegenler, suretler ve hareketlerin bilgisi ile ilgilidir.

Üçüncü ilim dalı: Bozulmaya uğramayan cisimleri inceler.

Dördüncü ilim dalı: Oluşu, bozuluşu ve dört temel unsuru (istakisât¹/anasır-ı erbaa) ele alır. Ardından İbn Sînâ, sıcaklık, soğukluk, rutubet ve kuruluk ile bunların oluşturduğu ateş, hava, su ve toprak unsurlarından söz eder.

Beşinci ilim dalı: Cansız, his ve iradî hareketten yoksun varlıklardan ve bunların anasır-ı erbaadan oluşumları itibariyle ilk ve son sırada gelişlerinden bahseder.

Altıncı ilim dalı: “Nefs”i inceler. Bu konu, İbn Sînâ’nın en çok meşhur olduğu ve hakkında kitaplar yazdığı bir alandır. Bu eserler şunlardır: “*Bahs ani’l-Kuva’n-Nefsiyye*”, “*Risâle fi İlmi’n-Nefs*”, “*Ta’alluku’n-Nefs bi’l-Beden*”, “*Risâle fi Ma’rifeti’n-Nefsi’n-Nâtika ve Ahvâlihâ*”, “*İhtilâfü’n-Nâs fi Emri’n-Nefs*” ve “*Kasîdetü’l-Ayniyyetü’r-Rûhiyye fi’n-Nefs*”.

Bu son eserinden birkaç beyit nakledelim:

*“En yüksek mevkiden indi sana,
Bir güvercin ki muhteşem ve zapt edilmez.
Hiçbir kimsenin göremeyeceği gizlilik içinde,
Bakan gözlere görünmeyecek bir gizlilikte.
Oysa aşikârdı o, gizli değildi,
Sana gelişi istemeyerek oldu,*

¹ الإسطقس kelimesi Yunanca olup "asıl" anlamına gelir. الإسطقسات İse anasır-ı erbaa'dır. Dâiretü Me’ârifil-Karnil-Işrîn, I, s. 296.

*Muhtemel ki senden ayrılışı da istemeyerek ve acı içinde olacak,
Eğer onu Allah bir hikmet için indirmişse,
Eşsiz, akıllı ve kavrayışlı kişiye bile gizli olan,
Öyleyse onun inişi, şüphesiz gerekliydi,
Duymadığın şeyleri işitmen için,
Dünyadaki henüz anlaşılmamış olan,
Bütün hakikatleri öğrenmen için”.*

Yedinci ilim dalı: Bitkilerin durumları hakkında tefekkür.

Sekizinci ilim dalı: Hayvanların durumları hakkında tefekkürden bahseder.

3. Riyâzî İlim: Hesap, astronomi, hendese ve musiki ilimlerini kapsar.

4. İlâhî İlim (Metafizik): Madde ile karışımı uygun olmayan ve kendisine hareketin arız olmadığı, dolayısıyla hakikatî itibariyle maddeden ve hareketten uzak olan durumları inceler.

İlahî ilim hakkında İbn Sînâ, felsefî düşüncesini şöyle ifade eyler: “İlahî ilmin konusu, ayırt edici aklî varlıktır. Bu ilim, mutlak varlığı araştırır ve bu ilmin sınırı, bir taraftan diğer ilimlerin kendisinden sudur ettiği nokta, diğer taraftan Vâcibü'l-Vücûd'un başladığı noktadır. Vâcibü'l-Vücûd, ne bir türe ne de sınırlandırma veya delillendirme çerçevesine dâhil değildir. O, nicelik, nitelik, mekân, yürüme ve hareketten uzaktır. Onun benzeri, ortağı ve zıttı yoktur. O tektir. Çünkü O, ne gerçek ne de farazî parçalara bölünmez...”

5. Küllî İlim: Bazan maddeye karışan ve bazan ondan ayrılan, böylece maddeye karışan ve karışmayan şeylerde varlığını sürdüren teklik, çokluk, külli, cüz'i, sebep ve netice gibi şeylerden bahseden ilimdir.

İbn Sînâ, amelî ilimleri de değişik kategorilere ayırır:

1. Ahlak İlimi: İnsanın dünya ve ahirette mesut olabilmesi için, nefsinde ve tutumlarında gerçekleştirmesi gereken şeyleri inceler.

2. Ev Yönetimi: İnsanın evindeki diğer bireylere küçük ölçekte nasıl davranacağını ele alır.

3. **Şehir Yönetimi:** İnsanın yaşadığı şehirdeki insanlarla genel ölçekte nasıl davranacağını ele alır.

4. **Nebi:** Hem ev hayatında hem de şehir hayatında nasıl davranılacağına dair genel kurallar koyan kişidir.

İbn Sînâ'ya göre, nübüvvet ilminin çok hassas bir niteliği vardır. Zira nebi, varlığın kendisinden doğduğu bir insan-ı kâmindir. Vahy, ona melekler vasıtasıyla ulaşır. Melâk veya Melek ise, kendisine özel konuşma tarzı olan, Allah ile yeryüzündeki varlıklar arasında aracı olan, canlı, basit ve akıllı bir cevherdir. Nebilerin bir takım özellikleri vardır. Bu özellikler şunlardır: Akıl duruluğu, muhayyile üstünlüğü ve başkalarını kendisine boyun eğdirme gücü.

Şu ana kadar üç örnek üzerinde durduk: Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ. Bunları dördüncü bir örnek takip eder ki o da İhvan-ı Safa'dır¹. Müslüman felsefecilerden oluşan ve bilginin tasnifi konusunda kitap yazmış olan bütün bu örneklerin takip ettikleri yol, Yunan filozoflarının yolundan alıntıdır. Onların düşüncelerinin etkisinin bir neticesi olan bu taksimlerinde, meşşâî ekolün tesiri de görülmektedir.

Diğer bir örnek ekol daha var ki, bunlar Yunan felsefesinden asla etkilenmemiş, aksine bazıları onlarla mücadeleye ve fikirlerini çürütmeye çalışmıştır. Bunların başında Harizmî, Gazâlî ve İbn Haldun gelmektedir.

¹ İhvânü's-Safâ ve Hillânü'l-Vefâ, gizli olarak faaliyet gösteren ekollerin en aktiflerindedir. İlhâdî ve felsefî görüşleri ile temayüz etmiştir. Bunların öncüleri, Basra Şiilerindedir. Felsefe alanında elli bir cilt eser yazmışlardır. İhvânü's-Safâ, görüşlerinde Pisagor'dan ve onun sayılar ve harflerle ilgili hurafe görüşlerinden yine yıldız ve gezegenlerle ilgili gnostik düşüncelerinden etkilenmişlerdir. Bunlar, farzların ve ibadetlerin avamın/halkın nefislerini terbiye etmek için farz edildiği, entellektüellerin ise buna ihtiyacı olmadığı düşüncesine sahiptiler. Bu gizli grubun mensupları fazla tanınmamıştır. En meşhurları, Ebû Süleymân el-Makdisî, Ebû'l-Hasen ez-Zincânî ve Muhammed en-Nehrecûrî'dir. Muhtemelen bu ekolün kurucuları arasında Abdullâh b. Meymûn el-Kaddâh el-Bâtînî de vardır. ('Abduh Ferâc, *Me'âlimü'l-Fikri'l-Felsefî*, s. 79; Hâlid el-Hadîdî, *Felsefetü 'İlm Tasnîfi'l-Kütüb*, s. 65-80.

6. el-Gazâlî¹ (450-505 h.)

Yukarıda Müslüman filozofların, Yunan felsefesini takip edip etmeme açısından iki yaklaşım sergilediklerini belirtmiştik. Bir grup, Fârâbî ve İbn Sînâ örneğinde olduğu gibi, Yunan felsefesine tabi olup ona sınıksız tutunmuş ve ona meftun olmuştur. Dolayısıyla bunların kültürleri ve ilimleri oradan sulanmıştır. Diğer bir grup ise, Yunan felsefesine önem vermemiş, aksine bazıları onun karşısında durmuş ve onu paramparça etmiştir. Birincisinin örneği Harizmî, ikincisinin örneği ise Gazâlî'dir. Şimdi Gazâlî'nin tasnif konusundaki metodunu ele alacağız.

Gazâlî, felsefeyi ve filozofların yöntemlerini onları sevdiği için değil, aksine şu sözünde² belirttiği maksat çerçevesinde incelemiştir: “Değişik ekollerin yol açtığı yıkıma vâkıf olabilmek, onların düşüncelerini tam olarak bilmeden mümkün değildir. Aksine bir davranış, körlüğe ve dalalete dalmak demektir... Öyleyse, şimdi onların serüvenlerini ve onların ortaya koyduğu ilimlerinin yol açtığı neticenin hikâyesini dinle! Ben onların değişik sınıflara ayrıldığını ve ilimlerinin de farklı kısımlardan oluştuğunu gördüm...”

Gazâlî'nin “Tehâfütü'l-Felâsife” adlı eserini incelediğimizde felsefeyi altı kısma ayırdığını görürüz:

1. Riyâziyyât: Hesap, hendese ve astronomi ilimleri ile ilgilidir. Görüleceği üzere bu ilimler aklî ve bürhânî ilimlerdir. Bunların dinî meselelerle ilgisi yoktur.

Ancak burada Gazâlî, Müslüman filozofların diğer filozoflar tarafından ortaya konulan aklî deliller yüzünden yanıldıkları noktayı açıklar ve der ki: “Riyazî deliller aklî, tecrübî ve şüpheye mahal

¹ el-Gazâlî, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî eş-Şafiî (Ebû Hâmid), el-Gazâlî olarak şöhret kazanmıştır. O, filozof, mütekellim, fakih, usulcü, mutasavvıf olup çok yönlü bir âlimdir. Horasan'ın Tûs Kasabalarından biri olan Tâberân'da doğmuştur. İlmî hayatına Tûs'da başlamış, Nisabur'da devam etmiştir. İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî'den dersler almış kısa sürede eğitimini tamamlamıştır. Nizamiye medreselerinde müderrislik yapmıştır. Daha sonra Tâberân'a dönmüştür. 505 h. yılında memleketinde vefat edinceye kadar ilmi çalışmaları bırakarak, uzlete çekilmiştir.

² el-Gazâlî, *el-Münkiz mine'd-Dalâl*, s. 92-93.

vermeyecek şekilde doğru deliller olduğu için, bazıları diğer bütün delillerden vazgeçilip sadece bunların uygulanabileceğini düşünmüştür.” Daha sonra Gazâlî, bu konuda örnekler verir ve nihâî hükmünü şu şekilde verir: “Bu düşünce büyük bir felakettir. Bundan dolayı bu ilimlere dalan kimseler engellenmelidir. Çünkü -bu ilimlerin din ile ilgisi olmamakla birlikte- bunlara dalan kimselerden dinden uzaklaşmamış ve takvasını kaybetmemiş çok az insan vardır...”¹ Diğer yandan Gazâlî, filozoflara ait bütün ilimleri inkâr ederek dine destek verilmesi gerektiğini zanneden ve onların söyledikleri şeylerin şeriata aykırı olduğu düşüncesiyle, ay ve güneş tutulması hakkındaki görüşlerini bile inkâr eden, İslam’a bağlı ama cahil kimselerin bu düşüncelerine de karşı çıkar. Oysa dinin bu ilimler karşısındaki tutumu, onlara ne karşı çıkmak ne de sahiplenmektir.

2. Mantkiyyât: Bu ilimlerin konusu, delil sunma yolları, kıyas, bürhân öncüllerindeki şartlar ve öncülerin nasıl terkip edileceği vb. hususlar üzerinde fikir yürütmektir. Bu ilimin karşı çıkılacak bir yönü yoktur. Hatta kelamcılar ve tefekkür ehli deliller sunma konusunda bu ilimden yararlanmışlardır.

3. Tabî’iyyât: Bu ilim, gökler, yıldızlar ve yıldızların altında yer alan su, hava, toprak ve ateş gibi birleşik olmayan cisimler ile hayvanlar, bitkiler ve madenler gibi mürekkep cisimler ve bunların değişim, dönüşüm ve karışım sebepleriyle ilgilenir. Bu, tıp ilminin insan bedeni üzerinde araştırma yapmasına benzer. Tıp ilmine karşı çıkmak dinin şartlarından olmadığı gibi, belirli meseleler dışında tabî’iyyât ilmine karşı çıkmak da dinin şartlarından değildir.

4. İlâhiyyât: Gazâlî’nin de belirttiği gibi, filozofların yanlıgıları bu alandadır. Burada delilleri işe yaramamış ve ilâhiyyat alanında çok ihtilaf etmişlerdir. Onlar, Fârâbî ve İbn Sînâ’nın² kendilerinden naklettiği şekliyle, toplam yirmi meselede yanlıgıya düşmüşlerdir. Bunların üçünden dolayı tekfir edilmeleri, on yedi hususta ise bidatçı kabul edilmeleri gerekir.

Filozofların tekfir edilmelerini gerektiren meseleler şunlardır:

¹ el-Gazâlî, *el-Münkiz mine'd-Dalâl*, s. 101-102.

² 'Abduh Ferâc, *Me'âlimü'l-Fikri'l-Felsefi*, s. 136-141; el-Gazâlî, *el-Münkiz mine'd-Dalâl*, s. 104.

1. İnsanın ahirette vücuduyla haşr olmaması ve sevap ve cezanın sadece ruhlara uygulanması.

2. Allah'ın külliyâtı bilip cüziyâtı bilmediğini söylemeleri..

3. Âlemin kadîm ve ezeli oluşunu söylemeleri.

Bu üç meselede onlar, İslâm'ın temel esaslarına ve bu konudaki açık naslara karşı gelmişlerdir¹.

Bu durumla ilgili tartışmalar yapılmış ve reddiyeler yazılmıştır. Nitekim İbn Rüşd "Tehâfütü't-Tehâfüt" adlı eserini, Gazâlî'nin "Tehâfütü'l-Felâsife" adlı eserine reddiye amacıyla kaleme almıştır. Daha sonra Mustafa b. Halîl el-Bursevî, Gazâlî ile İbn Rüşd arasında orta yolu bulmaya çalışmıştır.

5. Siyâsiyyât: Filozoflar, siyasetle ilgili görüşlerini Allah'ın peygamberlere indirdiği kitaplardan ve önceki peygamberlerden naklolunan hikmetlerden almışlardır. Bunlar, dinî meselelerle ilgili konulardır.

6. Hulukiyye (Ahlak): Bu alan, nefsin sıfatlarını ve ahlakî durumlarını tespit etme, nefsin çeşitlerini ele alma, onun nasıl tedavi edileceğini ve onunla nasıl mücadele edileceği konularıyla alakalıdır. Filozoflar bunları sûfî kelimelerden alıp kendi kelimeleri ile karıştırmışlar; böylece, oradan aldıkları ile kendi batıl görüşlerini süsleyip yaymayı amaçlamışlardır.

Dinî şe'rî ilimlere gelince, Gazâlî bunları iki kısma ayırır: "Mükaşefe ilmi" ve "muâmele ilmi". Bu ikili taksim, "şeriat ilmi" ve "hakikat ilmi" olarak da yapılır ki, bu, müslüman âlimler arasındaki sufi filozofların çoğunun kullandığı adlandırmadır. Buna göre muâmele ilmi, kulun mükellef olduğu amelleri inceler. Gazâlî, "İhyâu Ulûmi'd-Dîn" adlı eserini bu amaçla yazmış ve bu ilim hakkında şunu söylemiştir: "Bu ilim, âhiret yolunun ve Allah'ın Kitabında fikh,

¹ Bunlar, ahirette ruhların haşredilip, vucutların haşredilmeyeceği görüşünü benimsemişlerdir. Halbuki Kurân-ı Kerim'de vucutların haşredileceğine dair çok miktarda ayet vardır: "O günde ağızlarını mühürleriz, elleri konuşur, ayakları şahitlik yapar...".

Onların "Allah külliyâtı bilir ama cüziyâtı bilmez" sözleri de şu ayete aykırıdır: "Göklerde ve yeryüzündeki miskal-i zerre kadar bilgi O'na gizli kalmaz". Üçüncü mesele için de ayetler vardır.

hikmet, zıyâ, nûr, hidayet ve rüşd olarak isimlendirdiği ve selef-i sâlih'in üzerinde yürüdüğü yolun ilmidir." Gazâlî şöyle devam eder: "Bu ilmi dört kısma ayırdım." Onlar şu kısımlardır:

1. İbadetler: On bölümü kapsamaktadır:

İlm, akâid kuralları, temizliğin incelikleri, namazın incelikleri, zekâtın incelikleri, orucun incelikleri, haccın incelikleri, Kur'ân okuma, zikir ve dualar, belirli zamanlarda okunacak evrâd.

2. Adetler: On bölümü kapsamaktadır:

Yemek adabı, nikâh adabı, kazanç ile ilgili hükümler, helaller ve haramlar, diğer insanlarla ilişkiler ve görgü kuralları, uzlet, yolculuk adabı, semâ ve vecd, iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma, geçim adabı ve Peygamberin ahlakı.

3. Mühlikât (insanı helake sürükleyen şeyler): On bölümü kapsamaktadır:

Kalbin ilginç yönlerinin ortaya konulması, nefsin arındırılması, mide ve tenâsül uzvunun afetleri, dilin afetleri, gazab, kin ve hasedin afetleri, kibir ve kendini beğenmenin afetleri, gururun yerilmesi.

4. Münciyât (insanı kurtaracak şeyler): On bölümü kapsamaktadır:

Tevbe, sabır, korku ve ümit (havf ve recâ), fakr ve zühd, tavsiye ve tevekkül, muhabbet, şevk, ünsiyet ve rıza, niyet, sıdk ve ihlas, murâkebe ve muhâsebe, tefekkür, ölümün hatırlanması¹.

Kelâm ilmine gelince, Gazâlî'nin ele aldığı konular şunlardır: Allahın zâtı, ezeli sıfatları, aklî sıfatları, Peygamberlerin ve din önderlerinin durumları, ölüm, hayat, kıyamet, ba's, haşr, hesap ve Allah'ın görülmesi.

Gazâlî, kelâm ilmini, "Usûlüddîn" ve "Tevhîd" ilmi olarak iki kısımda ele alır. Tevhîd ilmi hakkında şöyle der: "Bu ilim, ilimlerin en şerefli, en değerlisi ve en mükemmelidir. Bütün âlimlerin bu ilmi tahsil etmesi zaruridir...²".

¹ Bu taksimler, Gazâlî'nin "*İhyâu Ulûmi'd-Dîn*" adlı kitabının mukaddimesinde yer almaktadır.

² el-Gazâlî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, s. 6.

Taksimdeki yaklaşımları açısından Gazâlî ve Harizmî'nin yanına diğer bir önemli âlim, filozof olan İbn Haldûn'u¹ da ilave etmek mümkündür. Nitekim İbn Haldûn, düşünce ve yöntemin bağımsızlığı konusunda o ikisinin yolunu takip etmiş, hatta diğer felsefi düşüncelerin şaibelerinden arınmış bir İslam felsefesine bağlılıkta daha fazla hassasiyet göstermiştir. Onun bu tutumu, "el-İber ve Dîvânü'l-Mübtede ve'l-Haber" adlı eserinin değişik yerlerine serpiştirilmiş düşüncelerinde kendini gösterir. İbn Haldûn da, Mukaddime'sinde ilimleri tabîî ve naklî ilimler olarak iki kısma ayırır.

Burada tabîî ilimler ile kastedilen, aklî ilimlerdir. Çünkü insan bu ilimlere, kendi düşüncesiyle ulaşır. Naklî ilimlere gelince, araştırmacı kişi onları, ya vaz edenden ya da şeriatı vazedenden alıp nekleden kişiden elde eder; burada aklın rolü yoktur.

Ardından İbn Haldûn, naklî ilimleri de, "Kitap ve Sünnet ilimleri" ve "Arap dili ilimleri" olmak üzere iki kısma ayırır. Kur'ân Arap diliyle indirildiği için bu ilmi de naklî ilimler kapsamında değerlendirir. İbn Haldûn, diğer İslamî ilimleri de, her birinin alt dallarını tek tek ele alarak, tasnifinin sonuna kadar sırasıyla bu şekilde sınıflandırır.

İbn Haldûn, daha sonra tabîî ilimlere geçer ve onları önceki bilginler gibi ayrıntılı olarak anlatır. Bunlara kendi his ve kültürün neticelerini de ilave eder.

¹ İbn Haldûn, 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed b. 'Abdirrahmân el-Hadramî el-İşbilî, et-Tunusî, el-Kâhirîdir (732-808 h.). Edip, tarihçi, sosyolog, felsefeci alanında temayüz etmiş bir âlimdir. Tunus'ta doğmuş bir çok ilmi burada tahsil etmiştir. Fazlaca İlmi seyahatlerde bulunmuştur. Devlette İdari işler ve kadılık yapmıştır. Mısır'da vefat etmiştir. En önemli eseri, "*Târihü İbni Haldûn*" adlı hacimli kitabıdır. Kaynaklarda biyografisine sıkça yer verilmiştir. (*Mu'cemü'l-Müellifin*, V, 188. Bu eserde yaklaşık iki sayfa İbn Haldûn'a yer vermiştir. Ayrıca 'Abdurrahmân b. Haldûn'un, "*et-Ta'rîf bi-bni Haldûn ve Rihletühü Garben ve Şarken*" adlı eser, en önemli kaynaklar arasındadır.

7. Taş Köprü Zâde¹ (901-968 h.)

İbnu'n-Nedîm'den Taş Köprü Zâde'ye kadar süren “kitapların tasnifi” konulu çalışmalara baktığımızda, Taş Köprü Zâde'nin “*Miftâhü's-Se'âde ve Misbâhü's-Siyâde fî Mevdû'âti'l-Ulûm*” adlı kitabının, tasnif eserlerinin zirvesinde olduğunu görürüz. Taş Köprü Zâde'nin tasnif planına geçmeden önce, onun eserine tamamen benzerlik arz eden ve İbnü'n-Nedîm ile Taş Köprü Zâde arasında geçiş köprüsü sayılan başka bir eser üzerinde durmamız gerekecektir. Bu eser, “*İrşâdü'l-Kâsîd ilâ Esnâ'l-Mekâsîd*” adlı kitap olup, müellifi Muhammed b. İbrâhîm b. Sâ'id el-Ensârî es-Sincârî el-Ekfânî'dir (ö.749 h). Bu eserde altmış ilimden bahsedilmiş ve her bir ilim ile ilgili kaleme alınmış olan ve sayısı dört yüze ulaşan eserlerden bahsedilmiştir.

Kitap, -mukaddime, hatime ve esas konudan oluşan- yüz sayfa civarında, küçük hacimli bir eser olmakla birlikte, zengin ve özlü konuları içermektedir.

Taş Köprü Zâde, “*İrşâdü'l-Kâsîd ilâ Esnâ'l-Mekâsîd*” adlı bu eserin amaç ve yönteminden oldukça etkilenmiştir. Nitekim ilimlerin tarifleriyle ilgili ondan nakiller yaptığı gibi, mukaddimesinde de bu eserden bazı kesitler nakleder. Bu açıdan bu eser, tasnif geleneğinde yer alan ve İbnü'n-Nedîm ile Taş Köprü Zâde ve diğerleri arasındaki müslüman âlimlere ait tasnif kitaplarını birbirine bağlayan bir halka konumundadır. Bu arada şöyle bir soru sorabiliriz: Acaba “*İrşâdü'l-Kâsîd ilâ Esnâ'l-Mekâsîd*” adlı bu eser daha önce ortaya çıkmamış olsaydı, “*Miftâhü's-Se'âde ve Misbâhü's-Siyâde fî Mevdû'âti'l-Ulûm*” ortaya çıkması mümkün olur muydu?

¹ Taş Köprü Zâde, Ahmed b. Mustafâ b. Halîl er-Rûmî el-Hanefî'dir. Taş Köprü Zâde lakabıyla şöhret bulmuştur. 'İsâmuddîn ve Ebü'l-hayr şeklinde künyeleri vardır. Çok yönlü bir âlimdir. 901 h.'de Rebiül-Evvel ayının on dördünde, 968'de de Receb ayının sonunda vefat etmiştir. Çok sayıda eseri vardır. Konumuzla ilgili iki önemli eseri şunlardır: “*Miftâhü's-Se'âde ve Misbâhü's-Siyâde fî Mevdû'âti'l-Ulûm*” ve “*eş-Şakâikü'n-Nu'mâniyye fî 'Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*”. Geniş bilgi için bkz. Hacı Halife, *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1762 (Bu eserde Taş Köprü Zâde'nin vefat tarihi 962 olarak geçer). *Hediyetü'l-'Ârifîn*, I, s. 143; *Mu'cemü'l-Müellifîn*, II, s. 177.

“İrşâdü'l-Kâsîd” ile “Miftâhu's-Se'âde”yi konularına göre karşılaştırdığımızda bu sorunun cevabı ortaya çıkacaktır. Hacı Halife'nin (Kâtip Çelebi) Keşfü'z-Zunûn adlı eserinde ondan bahsederken söylediği şu sözler bu konuda cevap olabilir:

“İrşâdü'l-Kâsîd, Taş Köprü Zâde'nin Miftâhu's-Se'âde adlı eserinin kaynağı durumundadır...”¹. İrşâdü'l-Kâsîd adlı eserin sahibinin, Farabî'nin felsefesinden etkilenmiş olduğunda şüphe yoktur. Zira her ikisinin de eser yazmadaki hedefi aynı olup metodları da yakındır. Ancak Ekfânî, Fârâbî'nin risalesine ilim, öğrenme, öğretme, muallim ve öğrencide bulunması gereken âdâb konularını içeren bir mukaddime yazdığı gibi, ilimlerin sayısı konusunda da ona ilavede bulunmuştur. Bu durumu, Taş Köprü Zâde'nin “Miftâhu's-Se'âde” adlı eserinde de görmekteyiz.

Ekfânî, ilimleri üç ana başlık halinde tasnif eder.

1. İlimin sınırlandırılmasına dair
2. Nazarî hikemî ilimler
3. Amelî hikemî ilimler

Son iki grup, Fârâbî'nin yaptığı taksimdeki aynıdır.

Burada, tekrar Taş Köprü Zâde ve onun eseri Miftâhüs-Se'âde'ye dönebiliriz. Taş Köprü Zâde, tasnif ilminin önemini hissedip, kitabında yer verdiği ilimler arasında “ilimlerin taksimi ilmi”² adıyla ona müstakil bir ilim olarak yer vermesi yönüyle müslüman âlimler arasında tasnif ilminin hakikatini idrak etmiş eşsiz bir âlimdir. Müellifin burada “ilimlerin taksimi ilmi” ile kastettiği şey, bugün kullandığımız “tasnif” kelimesinin ifade ettiği anlamın bizzat kendisidir. Taş Köprü Zâde bu başlık altında tasnif ilmi ile ilgili olarak bazı önemli gerçeklere işaret eder. Bunlardan bazıları şunlardır³:

1. Tasnif ilminin tarifi (ilimlerin taksimi ilmi)
2. İlmi açıdan tasnifin bağlı bulunduğu alan (ilahî ilimlerin bir bölümü)

¹ Hacı Halife, *Keşfü'z-Zunûn*, I, s. 66.

² Taş Köprü Zâde, *Miftâhu's-Se'âde*, I, s. 324.

³ Taş Köprü Zâde'nin, *Miftâhu's-Se'âde*, adlı eserinin mukaddimesinde muhakkik, müellifin tasnifle ilgili görüşlerine geniş yer vermiştir.

3. Tasnifin yöntemleri (genelden özele, özelden genele)

4. Tasnif ile ilgili eserler. Bazılarını zikrettiğimiz üzere, bu alanda çok sayıda eser vardır. Müellif, kendi taksiminde yöntemini kullandığı İbn Sînâ'nın risâlesi dışında herhangi bir eserle ilgilenmemiştir.

Taş Köprü Zâde'nin tasnifteki yönteminin tafsilatına gelince, bunu, "İlimleri kısaca belirtme ve ardından ana ve alt başlıklar halinde her birinin tafsilatına girişme ile ilgili mukaddime" şeklindeki açık bir başlıkla yazdığı mukaddimesinden öğrenmek mümkündür. O, mukaddimesinde bilgiyi yedi ana başlık altında tasnif eder.

Taş Köprü Zâde sonra şöyle der: "Bilki biz bu risâlede ifade edeceğimiz şeyleri, yedi ana başlık altında tertip ediyoruz. Bunların her biri, yedi ana konudan birinin açıklanması ile ilgilidir. Sonra her ana başlık altında, detay konuları açıklamak üzere, bölümlere yer veriyoruz." Şimdi bu yedi ana başlığı ve bunların bölümlerini kısaca belirtelim:

1. Kitâbet (Yazı): Birinci bâb, hat ilmi hakkındadır.

- 1. Şu'be: Hat sanatının niteliği ile ilgili ilimler.
- 2. Şu'be: Harflerin imlasıyla ilgili konular.

2. İbâre: İkinci bâb, lafızlarla ilgili ilimler hakkındadır.

- 1. Şu'be: Müfret lafızlarla ilgili konular.
- 2. Şu'be: Mürekkep lafızlarla ilgili konular.
- 3. Şu'be: Arapça ilminin detay konuları.

3. Zihinler: Üçüncü bâb, zihinlerde yer alan ma'kûlât ile ilgili ilimler.

- 1. Şu'be: Kazançta hatadan korunmayı sağlayan vasıta ilimler.
- 2. Şu'be: Münazara ve derste hatadan korunmayı sağlayan ilimler.

4. A'yân: Dördüncü bâb, a'yân ile ilgili ilim hakkındadır.

- 1. Şu'be: İlahi ilim.
- 2. Şu'be: İlahi ilimlerin dalları.
- 3. Şu'be: Tabî'î ilim.

- 4. Şu'be: Tabî'î ilmin dalları.
- 5. Şu'be: Tabî'î ilmin dallarının alt dalları.
- 6. Şu'be: Riyâzî ilimler.
- 7. Şu'be: Hendese ilminin dalları.
- 8. Şu'be: Astronomi ilminin dalları.
- 9. Şu'be: Aded ilminin dalları.
- 10. Şu'be: Musiki ilminin dalları.

5. A'yân: Beşinci bâb, ilahî hikmet hakkındadır.

- 1. Şu'be: Ahlak İlmi.
- 2. Şu'be: Ev yönetimi ilmi.
- 3. Şu'be: Siyaset ilmi.
- 4. Şu'be: Amelî hikmetin dalları.

6. A'yân: Altıncı bâb, şer'î ilimler hakkındadır.

- 1. Şu'be: Kıraat ilmi (yani yedi kıraat üzere Kur'an'ın okunması).

- 2. Şu'be: Hadis rivayeti ilmi.
- 3. Şu'be: Kur'ân'ın tefsiri ilmi.
- 4. Şu'be: Hadis dirayeti ilmi.
- 5. Şu'be: Usûlüddîn ilmi (kelâm).
- 6. Şu'be: Fıkıh usulü ilmi.
- 7. Şu'be: Fıkıh ilmi.
- 8. Şu'be: Şerî ilimlerin dalları.

7. A'yân: Yedinci bâb, bâtınî ilimler hakkındadır.

- 1. Şu'be: İbâdetler.
- 2. Şu'be: Âdetler.
- 3. Şu'be: Helak eden şeyler.
- 4. Şu'be: Kurtarıcı şeyler.

İşte bunlar, Taş Köprü Zâde'nin geniş tasnif planıdır. Bu plan, bâblar, her bâbın dalında şu'belere (fasıllar), her şu'benin altında ilimler veya meseleler sonra ilimler veya detaylar sonra ilimler veya esaslar

sonra konular sonra ilimler şeklinde oluşmaktadır. Sonuçta, üç yüzü aşkın ilim ortaya çıkmaktadır.

“Mukaddimetü Miftâhi’s-Se’âde” adlı eserin müellifi, bazı değerlendirmelerde bulunmuştur¹. Bunları kısaca nakletmek güzel olacaktır:

Birincisi: Denilebilir ki Taş Köprü Zâde, hat ilimlerini takdiminde, Fârâbî ve İbnü’n-Nedîm ile uyum içindedir. Muhtemelen bu bilginler, yazıyı dilin kayıt altına alınması için önemli bir araç kabul etmişlerdir. Müellif, yazı ilmi ile ilgili bütün mevcut bilgileri ele almış, onlara ilavelerde de bulunmuştur. Bu konuyu ele alırken diğer bâblara da göndermelerde bulunduğu görülmektedir².

Lafızlar konusunda da aynı şekilde hareket etmiş, bilgileri toplayıp bir araya getirmiştir. Lafızları lügat ilminin alt başlıklarına uygun biçimde şubelere taksim etmiştir. Fakat burada garip olan şu ki, tarih ilmini dil ilimleri içerisinde tasnif etmiştir. Çünkü ona buradan daha uygun bir yer bulamamıştır. Yine tabakât, megâzî ve siyer ilimlerini de Arapça ilim dalları içerisinde tasnif etmiştir.

Müellif, bu iki bâb içerisinde, gerek içerik gerekse ilmî açıdan aynı düzeyde tafsilata yer vermiştir.

Üçüncü, dördüncü ve beşinci bâblara gelince, Aristo’nun nazari ve teorik felsefi görüşlerine oldukça geniş yer vermekle birlikte, konuları genel çerçevesi ve ana iskeleti ile ele almıştır.

İkincisi: Şer’î ilimler bâbı, bâbların altıncısıdır. Bu konu, en hacimli cilt olan ikinci cildi tamamen işgal etmektedir. Müellif bu bâbda son derece tafsilata yer vermiştir.

Müellif, bu bâbı, itikadî ilimler olarak taksim eder. Bu ilimler, ya naklin veya nakledilen bilginin anlaşılması veya anlatılması ve delillerle desteklenmesi ile ilgilidir ya da naslardan hüküm çıkarılması ile ilgilidir. Bunların her birini ayrıntılı olarak açıklamıştır.

Mukaddime müellifinin belirttiği üzere, tasnif planındaki kusurlardan biri şudur: Taş Köprü Zâde, birbirleriyle sıkı ilişki içinde

¹ ’Abdülvehhâb Ebû'l-Enver-Kâmil Bekrî, *Mukaddimetü Miftâhü's-Se’âde ve Misbâhü's-Siyâde*, s. 70.

² Age, I, s. 93.

olan ilimleri birbirinden ayırmıştır. Ancak Mukaddime'nin müellifi onun adına mazeret beyanında bulunur ve der ki: Ancak buradaki tasnif daha ziyade şekilsel ve yöntemsel olup, konu esasına dayanmamaktadır.

Üçüncüsü: Taş Köprü Zâde yedinci bâbı batınî ilimlere tahsis etmiştir. Üçüncü cilt tamamen bu bâba aittir. Bu bölüm, Gazâlî'nin "*İhyâu Ulûmi'd-Dîn*" adlı eserinin özeti durumundadır. Bu durum, onun konuları Gazâlî gibi önce dörde taksim edip her bir kısmı "rub" (dörde ayrılan kısmın her bir bölümü)" olarak adlandırmasından da anlaşılmaktadır.

Mukaddime yazarının Taş Köprü Zâde hakkındaki genel değerlemesinin bir kısmı da şunlardır:

1. Müellif, bir konuda fikrî bir neticenin ortaya çıktığını gördüğünde, o konuyu "ilim" kategorisinde değerlendirmiştir. Bu tutumu ile modern dönem tasnif bilginlerini, edebi metin teorisyenlerini geride bırakmıştır. Onun bu tarzı bizzat şu sözlerinden de anlaşılmaktadır: "Bu yedi temel başlığın her birinin altında bölümler, her bölümün dalları vardır. Konularına ve isimlerine göre yaptığımız derin inceleme ve eserler üzerinde yaptığımız araştırma neticesinde bunların tamamının yüz elli çeşide ulaştığını gördük."

2. Onun tasnifi, kitap ve kütüphane tasnifine çok yakındır. Zira bu tasnif, bibliyografik bir çalışmanın neticesidir ve bu şekliyle modern tasnif sistemine çok uygundur.

3. Onun tasnifi, bilgilerin en ince detayıyla kayıt altına alınmış olması yönüyle, modern tasnif sistemine çok yakındır.

4. Bu yönüyle müellif, dönemindeki kültürü doğru ve güvenilir bir şekilde yansıtmıştır. O, aslı olmayan hiçbir şeyi eserine almamıştır. Aksine, yaşadığı dönemdeki mevcut ilim dallarını, bilimsel ve ilmî bir çerçevede derlemiştir. Aristo'nun kendi dönemindeki tasnifi ile Taş Köprü Zâde'nin kendi dönemindeki tasnifini, hatta Fârâbî'nin veya Harezmi'nin tasnifini karşılaştırmak mümkün değildir. Çünkü Taş Köprü Zâde'nin dönemindeki bilgi birikimi, söz konusu âlimlerin dönemlerindeki bilgi birikimine nazaran kat kat artmıştı. Yine ilmi düşünce üslûbu, öncekilere nispetle onun zamanında daha da gelişmişti. Neticede Taş Köprü Zâde'nin bu çalışmasını, modern dönemde

derinleşen ve yaygınlık kazanan ihtisaslaşmanın başlangıcı olarak kabul etmek gerekir.

8. Hacı Halife (Kâtip Çelebi)¹ (1017-1067 h.)

Hacı Halife ile Taş Köprü Zâde arasında bir asırdan fazla zaman aralığı vardır. "Subhu'l-A'shâ fi Sınâati'l-İnşâ"² adlı eserin müellifi Kalkaşendî, her ikisinden önce gelmiş olmakla birlikte, tasnif konusunda müstakil bir eser yazmamıştır. O sadece, diğer birçok müslüman âlim gibi, bu kitabında tasnif ile ilgili müstakil bâb açmakla yetinmiştir. Kalkaşendî, "Âlimler arasında yaygın olan ilimler, bu ilimler hakkında yazılmış meşhur kitaplar ve bunların müellifleri" başlığını verdiği bu bâb altında kitapların tasnifinden bahseder.

Kalkaşendî, bu bâbı yedi bölüme ayırır:

1. Edebiyat ilmi: Bu ilim, kendi içinde on ilme ayrılır: Lügat, sarf, nahiv, meâ'nî, beyân, bedî, arûz, kafiye, yazım kuralları ve okuma kuralları.

2. Şerî ilimler: Bu ilim, kendi içinde dokuz ilme ayrılır. Nübüvvet ile ilgili şerî esaslar, kıraat ilmi, tefsir ilmi, hadis rivâyeti

¹ Mustafâ b. Abdillâh el-Kustantînî el-Hanefî, âlimler arasında Kâtip Çelebi; devlet kademesinde Hacı Halife olarak tanınmış olup, tarihçidir. Kitap ve müelliflerine (bibliyografya) vakıf bir âlimdir. Çok yönlü bir ilim adamıdır. 1017 h.'de İstanbul'da doğdu. Kâdî Zâde'nin derslerine katıldı. Ayasofya müderrisi Abdullâh el-Kürdî'den, Veliyyüddîn el-Münteşâvî ve diğer âlimlerden dersler aldı... Osmanlı ordusunda görev yaptı. Orduda görevli olan babasıyla birlikte Bağdat'a gitti. Babası Musul'da vefat etti. Kendisi oradan Diyar-ı Bekr'e (Diyarbakır) gitti. Daha sonra Kostantiniye'ye döndü. Oradan Şam'a geçti, daha sonra Hac görevini ifa etti. Orada Hazâinü'l-Kütübi'l-Kübrâ'yı ziyaret etti. Vatanına döndü bir süre sonra Girit savaşına katıldı. Ömrünün son yıllarını ilmi çalışmalara ayırdı. Kitapları cem etme ve adlarını derleme üzerinde çalıştı. 1067 h. yılında Kostantiniyye'de vefat etti. (*Mukaddimetü Keşfü'z-Zünûn ve Hediyetü'l-Ârifîn*, II, s. 440-441. *Mecelletü Âlemi'l-Kütüb*, V, s. 501. *Mu'cemü'l-Müellifîn*, XII, s. 262.

² el-Kalkaşendî, (756-861 h.) Ahmed b. Alî b. Ahmed Abdillâh el-Kalkaşendî. Daha sonra el-Kâhîrî lakabını almıştır. Edip ve fakihdir. İnşâ' divânında çalışan katiplere inşâ' (bürokratik yazım kuralları) kurallarıyla ilgili "Subhu'l-A'shâ fi Sınâati'l-İnşâ'" adlı eserini kaleme almıştır. Bunun dışında bir çok eseri vardır. (*Mu'cemü'l-Müellifîn*, I, 317) ve diğerleri.

ilmi, hadis dirâyeti ilmi, usûlü'd-dîn ilmi, fıkıh usûlü ilmi, cedel ilmi, dört mezhebe göre fıkıh ve hilâf ilmi.

3. Tabî'î ilimler: Bu ilim, kendi içinde on iki ilme ayrılır: Tıp ilmi, baytarlık, kuşların bakım ve tedavisi ilmi (ilmü'l-beyzere), firâset ilmi, rüya tabiri, astroloji, sihr, cifr, büyü, tılsım, kimya, çiftçilik, remil falı.

4. Hendese ilmi: Bu ilim, kendi içinde on iki ilme ayrılır: İlmü ukûdi'l-ebniye, ilmu'l-menâzır, ilmu merâyâ'l-muhrika, ilmu merâkizi'l-eskâl, ilmu'l-mesâha, ilmu istinbâti'l-miyâh, ilmu cerri'l-eskâl, ilmu binkâmât¹, savaş aletleri ilmi, ilmu'l-âlâti'r-revhaniyye².

5. Astronomi (ilmü'l-hey'e): Bu ilim, kendi içinde beş ilme ayrılır: İlmü'z-zîcât, ilmu'l-mevâkît, ilmu keyfiyyeti'l-irsâd, ilmu tastîhi'l-küre, ilmu âlâti'z-zıllıye³.

¹ Binkâmât kelimesi “zamanı ölçen alet” demektir. Bkz. et-Tehânevî, *Keşşâfî Istılâhâti'l-Fünûn*, s. 66

² **İlmü ukûdi'l-ebniye:** İnşaat mühendisliğinde statik hesaplamalar yapılarak ev, köprü, saray ve kale gibi binaların sağlam ve güzel olmalarını amaçlayan bilimdir. **İlmü'l-menâzır:** Uzak mesafeleri gözetlemeyi, aradaki uzaklığı ölçmeyi ve bu çalışmalarda kullanılan cihazların yapımını ve kullanım metotlarını konu alan ilim dalıdır. **İlmü merâyâ'l-muhrika:** Mercekleri, aynaları ve ışığın kırılması ve yansımalarıyla ilgili kanunları inceleyen bilimdir. **İlmü merâkizi'l-eskâl:** Cisimlerin ağırlık merkezlerini bulmayı konu alan ilimdir. Bu ilim sayesinde taşınan bir şeyin dengeli durması sağlanır. **İlmü'l-mesâha:** Her türlü yüzey ölçümlerinde kullanılan usûlleri araştırır. **İlmü istinbâti'l-miyâh:** Yer altı sularını çeşitli tekniklerle yeryüzüne çıkarmayı amaçlayan ilimdir. **İlmü cerri'l-eskâl:** Az kuvvetle büyük ağırlıkları kaldırma ve taşıma yollarını araştıran ilimdir. Kaldıraçlar bu ilmin konusudur. **İlmü'l-âlâti'r-revhaniyye:** Belli bir miktarın üstünde su doldurulunca tamamen boşalan kadeh-i adl, az veya tamamen doldurulunca dökülmeyip, yarım doldurulunca boşalan kadeh-i cevri gibi içinde hava boşluğunun bulunup bulunmaması hesapları üzerine kurulu, su ile çalışan mekanik âletlerden bahseden ilimdir. (Süleyman Çaldak, “*Taşköprülüzâde'nin Mevzû'âtululûm'undaki İlimler Tasnîfi Üzerine*”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt: 15, Sayı: 2, s. 131-132.) (Çevirenin notu).

³ **İlmü'z-zîcât:** Yıldızların, özellikle gezegenlerin hareket yönlerini ve hızlarını, burçlara girişlerini ve meydana getirdikleri üçlü, dördlü, altılı kümeleri ve şekillerini araştıran ilim dalıdır. **İlmü'l-mevâkît:** Özellikle her bölgenin namaz vakitlerini doğru bir şekilde tayin etmek için, günlerin uzaması ve kısalması, ayın ve güneşin doğma ve batma zamanları, ayın evreleri ve özellikleri, her memlekete göre gölgelerin eğilim açıları ve yönleri gibi konuları araştıran ilim dalıdır. **İlmü keyfiyyeti'l-irsâd:** Gök

6. Aded ilim: Bu ilmi, kendi içinde beş ilme ayrılır: Hesap ilmi, hisâbu't-taht ve'l-mîl, hisâbu'l-cebr ve'l-mukâbele, hisâbu'l-hataeyn, hisâbu'd-devr ve'l-vesâyâ¹.

7. Amelî ilimler: Bu ilim, kendi içinde üç ilme ayrılır: Siyâset, ahlâk ve ev yönetimi ilmi.

Bunlardan yola çıkarak, -ilimlerin tasnifi konusunda müstakil bir eser yazmamış olsa da- Kalkaşendî'nin, ilim tâlibine tasnifin faydasını tanıtmış veya bu konuda araştırmacıya ışık tutmuş olduğu hükmünü verebiliriz. Kalkaşendî'nin tasnif planı ile ilgili bu kadar

cisimlerinin hareketlerini gözetlemede kullanılan cihaz ve aletlerin yapımı ve işleyiş tarzlarını inceleyen ilimdir. **İlmu tasfîhi'l-küre:** Küreyi yüzey, küre üzerindeki daire ve çizgileri düz çizgiler haline getirmenin yollarını öğreten ilimdir. **İlmu âlâti'z-zilliy:** Gölgenin hareketine dayanan güneş saatinin hazırlanmasını, hesaplanmasını ve kullanılan araç ve gereçleri konu alan ilimdir. (Süleyman Çaldak a.g.m., s. 132-133.) (Çevirenin notu).

¹ **Hisâbu't-taht ve'l-mîl:** Bu hesap sisteminde kullanılan rakamlar (hurûf) Hint kaynaklı olduğundan, *el-hisâbu'l-Hindî* ve kenarlı küçük bir ahşap tepsi içindeki toz, toprak veya kum üzerine yazıldığı için *hisâbu'l-gubâr*, *hisâbu't-taht ve't-turâb* yahut *hisâbi't-taht ve'l-mîl* (Reml) adlarıyla da anılır. İslâm dünyasında belli bir dönem kullanılan en önemli hesap sistemidir. Dokuz rakam ve sıfırla beraber ondalık konumlu sayı sistemi ve bu sisteme dayanan logaritma mantığı, ondalık kesirler, kök hesabı, sayılar teorisine ait konular gibi bugün bütün dünyada kullanılan aritmetik anlayışı İslâm medeniyetinde bu hesap sistemi içerisinde kurulmuştur. **Hisâbu'l-cebr ve'l-mukâbele:** Arapça'da cebr, "kırık kemiği yerine koyma, düzeltme, zorlama"; mukâbele ise "karşılaşma, karşılaştırma, örneğini getirme" gibi anlamları taşımaktadır. Terim anlamları ise cebir, eşitliğin her hangi bir tarafında bulunan negatif bir terimin diğer tarafa aynısı eklenmek suretiyle izâle edilmesidir. Mukâbele ise eşitliğin her iki tarafında bulunan benzer terimlerin çıkarma yoluyla izalesidir. Bu ilim denklemlerde bilinmeyen sayıların elde edilmesini sağlar. **Hisâbu'l-hataeyn:** *Hisâb bi'l-keffeyn* veya *el-amel bi'l-keffât* diye de adlandırılan "çift yanlış hesabı", verilen problemin şartlarına uygun biçimde çözümü gerçekleştirebilecek bir tahminde bulunmak, daha sonra gerekli aritmetik işlemlerle doğru çözümü tespit etmek esasına dayanan bir ilimdir. Çözümü en az üç aşamada gerçekleştiren "çift yanlış hesabı" ile birinci derecede bir bilinmeyenli her türlü aritmetik problem, tam değer olarak; yüksek dereceli denklemler ise yaklaşık olarak çözümlenebilirler. İslâm medeniyetine Hint dünyasından gelmiş olan bu metot, fonksiyon bakımından cebr ve mukâbele ile aynıdır. Tarih boyunca ondan daha az kullanılmış olmakla birlikte, işlemi ondan daha kolaydır. **Hisâbu'd-devr ve'l-vesâyâ:** Vasiyet edilen bir malın miras ve hibe yoluyla birkaç el değiştirdikten sonra her birine düşen payın miktarını hesaplamaya yarayan ilimdir. (Süleyman Çaldak, a.g.m., s. 135.) (Çevirenin notu).

tanıtımla yetinelim ve Hacı Halifenin “Keşfü’z-Zunûn ’an Esâmi’l-Kütüb ve’l-Fünûn”¹ adlı eserine geçelim. Eserin mukaddimesinde Şihâbuddîn el-Maraşî en-Necefi şunları söyler: “Tasnif konusunda eser kaleme alanlardan biri de, Molla Kâtip Çelebi adıyla meşhur olan Mustafa b. Abdillâh el-Kostantinî er-Rûmî’dir. O, kaleme aldığı Keşfü’z-Zunûn adlı kitabı ile kendinden sonra gelenlere güzel bir hediye bırakmıştır. Şu bir gerçek ki o, bu eseri oluşturmada gece gündüz çalışmış, yirmi bine yakın kitap ve risaleye ulaşıp eserinde onlara yer vermiştir. Bu eserden, farklı tabakalardan ilim ehli istifade etmektedir.”² Gerçekten de Şihâbuddîn el-Mer’âşî’nin Katip Çelebi ve eseri ile ilgili söyledikleri doğrudur. Nitekim bu eser hem doğudan hem batıdan aynı düzeyde olmak üzere bibliyografyacıların ilgisini çekmiştir. Baskı sayısındaki çokluk, kendisiyle meşgul olma ve istifade etmedeki yoğunluk, bu durumu en iyi şekilde ispat etmektedir.

Keşfü’z-Zunûn, Leibzig ve Londra’da 1300 h. yılında Gustave Flugel editörlüğünde Ahmed Tahir Efendi Hanefî Zâde’nin “Asâr-ı Nev” adlı eseri ve Ezher Üniversitesi Kütüphanesi Fihristi, Ebû Zeheb Medresesi Kütüphanesi ve diğerlerinin fihristi ile birlikte basılmıştır.

Ayrıca 1247 h. yılında Bulak’ta; 1313 h. ve 1330 h. yıllarında Âsitâne’de iki kez basılmıştır.

Yine İslâmbûl’da, İsmail Paşa el-Bagdâdî’nin “İzâhü’l-Meknûn” ve “Hediyetü’l-Ârifin” adlı eserleriyle birlikte 1360 h. ve 1362 h. yıllarında basılmıştır.

Son olarak İsmâil el-Musevî el-Kitabçı ve Muhammed Ak el-Caferi et-Tebrizî, el-Matba’atü’l-Ahîra’da, “İzâhü’l-Meknûn” ve “Hediyetü’l-Ârifin” adlı eserler ile birlikte yeniden ofset baskısını yapmışlardır.

Öneminden dolayı eser, dünyanın birçok diline çevrilmiştir. Mösyö Gustave Flugel Fransızcaya çevirmiş ve bu çeviri 1299 h. yılında basılmıştır. Yine Hollandalı bir müsteşrik, Almanyalı bir müsteşrik ve İtalyalı bir müsteşrik onu kendi dillerine çevirmiş ve bu çevirilerin tümü basılmıştır.

¹ Hacı Halife, *Keşfü’z-Zunûn ’an Esâmi’l-Kütüb ve’l-Fünûn*, (Şihâbuddîn en-Necefi el-Mer’âşî’nin Mukaddimesiyle birlikte)

² Age, s. (•)

Birçok seçkin âlim “Keşfu’z-Zünûn”a zeyl yazmışlardır. Bu âlimlerden bir kısmı şunlardır: en-Nebhânî el-Halebî, Vişnezâde el-İslambûlî, Nev’î Efendî, Ahmed Tâhir (Hanefî Zâde), Muhammed Efendî Erzurûmî, Arif Hikmet ve İzâhü’l-Meknûn fi’z-Zeyl Alâ Keşfi’z-Zunûn adlı eserin müellifi İsmail Paşa İbn Muhammed Emîn Efendî el-Bagdâdî.

Hacı Halife’nin tasnif yöntemine gelince, kendisi bu konuda şöyle der:

“Bil ki, bir ilmin konusu başka bir ilmin konusu olabilir. Biri diğerinden daha özel ya da genel olabilir. İki ilim birbirinden farklı olabilir ama ikisi birden üçüncü bir ilmin kapsamına girebilir. İki ilim birbirinden hem farklı olabilir hem de üçüncü bir ilmin kapsamına girmeyebilir ama bir yönüyle olmasa da bir başka yönüyle ikisi arasında müştereklik bulunabilir. Son olarak iki ilim mutlak olarak birbirinden farklı olabilir. Tüm bunlar altı kategoride ele alınabilir.”¹

1. Bir ilmin konusunun başka bir ilmin konusu ile aynı olması. Bu durumda her bir ilmin sınırının diğerinin sınırından farklı bir şekilde belirlenmiş olması gerekir.

2. Bir ilmin konusunun diğerine göre daha özel olması.

3. Bir ilmin konusunun diğerine göre daha genel olması.

4. İki ilmin konusunun birbirinden farklı olması, ancak ikisinin birlikte üçüncü bir ilmin kapsamına girmesi.

5. İki ilmin konusu arasında bir yönüyle olmasa da bir başka yönüyle müştereklik bulunması. Tıp ile ahlak ilminin aralarındaki müştereklik gibi.

6. İki ilmin konuları arasında ortak noktanın olmaması. Hesap ilmi ile tıp ilmi gibi. Zira sayı ile insan arasında ne benzerlik ne de eşitlik vardır.

Bu taksim üzerinde iyice düşündüğümüzde, her hangi bir musannifin bunun üzerine başka bir şey ilave etmesinin zor olduğunu söylemek zorundayız. Özellikle müellifin mukaddimesindeki bütün kısımlara ve açıklamalara vâkıf olduktan sonra, bu eserin tasnif

¹ Keşfu’z-Zünûn, Kâtip Çelebi’nin Kendi Mukaddimesi, s. 8.

felsefesinden bahseden eski ve yeni tüm kitapların gerçekten de en güzeli olduğuna hükmetmemiz gerekecektir.

Mesela o şöyle der: “Bir ilimde mevzu bürhân ile taleb edilmez. Çünkü her ilimde matlûb olan şey o ilmin mevzusunun zatî arazıdır. Oysa bir şey bizzat kendinin zâtî arazı olamaz; aksine o şey ya apaçık olur ya da kendinden üst konumdaki başka bir ilim içerisinde delillendirilmiş olur. Mevzusu mevcut olan en üst ilme ulaşınca kadar, söz konusu ilmin mevzusu diğer ilmin mevzusunun zâtî arazı olur. Ancak bu ilimdeki mevzunun tasavvur edilmesi ve bir şekilde nasıllığının kabul edilmesi gerekir. Sonuçta bir ilmin üstündeki veya altındaki bir ilim zikrettiğimiz esasa bağlanır. Bunu düşün.”¹

Hacı Halîfe mukaddimesinde, bilginin tasnif hususundaki tecrübe ve uzmanlığını ortaya koyar ve bilgiyi aşağıdaki şekillerde bâb ve fasıllara ayırır:

1. Birinci bâb: İlmin tarif ve taksimi ile ilgilidir. Bu bâb beş fasıldır:

- a. İlmin mahiyeti,
- b. İlmin mahiyeti ile ilgili ihtilaflar ve görüşler.
- c. Tedvin edilen ilim, bu ilmin konusu, temel esasları, meseleleri ve gayesi.
- d. Kabul gören taksîmaât çerçevesinde ilimlerin taksimi ve kısaca kısımların açıklanması. (Bu mukaddimesindeki en önemli konudur).
- e. İlmin mertebeleri, değeri ve bununla ilgili diğer hususlar.

2. İkinci bâb: İlimlerin ve kitapların menşei. Bu bâb dört fasıldır:

- a. İlimlerin vasıtası.
- b. Kitapların inzal kaynağı ve insanların bu konuda farklı ümmetlere ayrılması.
- c. Bu ümmetlerin açıklanması.
- d. Ehl-i İslam ve ilimleri.

¹ *Keşfü’z-Zünûn’un Mukaddimesi*, s. 8-9.

3. Üçüncü bâb: Müellifler ve eserleri. (Bu bâb da ele alınan konular da en önemliler arasındadır.)

4. Dördüncü bâb: İlim ile ilgili değişik faydalı bilgiler. Bu bâbı, menâzir ve fütûhât şeklinde iki kısma ayırır. Menâzir kısmında müelliflerin ve ilimlerin kısımları ile ilim talebi için seyahat etmeye teşvik konularına yer verir. Fütûhât kısmında ise ilim talipleri için eğitici nasihatler vardır.

5. Beşinci bâb: Mukaddimenin ek faydalı hususlar. Burada ilimlerin zorunlu ve temel esaslarını içeren talepler yer alır.

Müellif, Mukaddimenin bâb ve fasıllarını bitirdikten sonra tasnif bâblarına ve alfabetik sıraya göre kitapları, ilimleri, müellifleri, müelliflerin biyografisini ele alır.

9. el-Mevlevî et-Tehânevî¹ (ö. 1157 h.)

Tehânevî'nin “Keşşâfü Istilâhâti'l-Fünûn” adlı eseri kitaplar hususunda orijinal bir çalışmadır. Ondan önce yapılan çalışmalardaki eserlerin sayısı/kemiyeti buna göre daha fazladır. Zira müellifin de belirttiği gibi önceleri çok sayıda eserler yazılmıştır.

Fakat bu eserde tasnif ile ilgili pek çok konunun çözümleri vardır. Lafzî ifâdelerin zihinde ve gerçekte delâletleri ve yansımaları vardır. Müellif, eserinin mukaddimesinde şöyle söyler: “İlim, kelimelerin birbirleriyle bir sistem içerisinde yer almasıyla meydana gelen yargılardan/önerme meydana gelen cümlelerle gerçekleşir. Öyle

¹ et-Tehânevî'nin, “Keşşâfü Istilâhâti'l-Fünûn” adlı eserin muhakkiki Lutfi Abdulbedî', Mukaddimesinde müellifin biyografisini 'Abdulhay el-Husnî'nin “Nüzhetü'l-Havâtur” adlı eserinden nakletmiştir. Bizde bu bilgilerden ve bazı başka kaynaklardan kısaca nakledeceğiz. et-Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Şeyh Alî b. Kâdî Muhammed b. Mevlânâ Muhammed Sâbır el-Fârûkî el-Hanefî'dir. et-Tehânevî, Hindistanda Tehân'a nisbettir. Fârûkî ise Hz. Ömer el-Fâruk'a nisbettir. Dileğinin yanı sıra çok yönlü bir âlimdir. “Keşşâfü Istilâhâti'l-Fünûn” adlı eseri onun önemli eserlerinden olup, iki cilttir. 1158 h. yılında telifi tamamlanmıştır. Muhtemelen müellif, Şah Alemgir'in İmparatorluğunun belirli bir döneminde yaşamış ve onun ilm yönünden altın çağından etkilenmiştir. (*Mukaddimetü Keşşâfü Istilâhâti'l-Fünûn*, s. (ص); *Hediyetü'l-Ârifîn*, II, 326; *Mu'cemü'l-Müellifîn*, XI, s. 47)

ki konu döner dolaşır lafız ve kelimelerin tarifleri ve bundaki delil yollarının araştırılmasına gelir”¹.

Henri Poincaré bu konuda şöyle söyler “Âlimin, herhangi bir hakikat ile ilgili ortaya koyduğu her şey, bu hakikat üzerine kurulmuş ifade ve cümlelerdir. Böylece hükmün gerçekleştiği dil, gizli bir metafiziği içerir. Hakikat da onsuz hakikat olamaz”².

İlimlerdeki geniş yelpaze ve müşterek kullanılan lafızların çokluğu, bu tür eserin yazılmasına neden olmuştur. Müslümanlar bu tür eserlere büyük önem vermişler, bir ilme ait ıstılahlar, dinî kavramlar ve değişik ilimlerdeki ıstılahlarla ilgili önemli çalışmalar yapmışlar, kaybolanlar bir tarafa çok sayıda eser bırakmışlardır;

Bunlardan bazıları: Harizmî'nin “Mefâtihu'l-Ulûm”, Curcânî'nin “et-Ta'rifât”, Huseynî el-Konevî'nin “el-Külliyât”, Ahmed en-Nekirî'nin Câmi'u'l-Ulûm” adlı eserleri.

Hiçbiri Tehânevî'nin “Keşşâfü Istılahâti'l-Fünûn” adlı eseri gibi kapsamlı değildir. Tehânevî, ilmî konuları önce dilsel anlamlarını daha sonra aklî ve naklî anlamlarını açıklar. Bu konuları işlerken, bu konudaki muteber kaynaklara, güvenilir görüşlere ve âlimlerden nakillere bağlı kalır ve konuları derinlemesine ele alır. Bu eserin diğer farklı bir yönü ise konuları işlerken yaptığı nakillerden eserin birçok ilim ve ilim dalı için temel bir kaynak eser olmasıdır.

Kitap, tedvin edilen ilimler ve bunlarla ilgili meselelerin yer aldığı anlaşılır bir mukaddime ile başlar. İlimleri değişik yönlerden taksime tâbi tutar. Bazen nazarî ve amelî ilimler taksimi yapar. Bunların kullanım alanlarını ve gayelerini açıklar. Bazen Arabî ve gayr-i Arabî ilimler, şerî ve gayr-i şerî ilimler; hakikî ve gayr-i hakikî ilimler, aklî ve naklî ve cüzi ve gayr-i cüzi ilimler şeklinde tasnifler yapar.

Müellif, daha sonra bu alanda derin aklî durumunu ortaya koyan tasnif felsefesi konularına geçer. Zat, araz ve bunların hallerinin tariflerinde derinleşir. Bunlarla amacı, konuların çeşitlerinin belirlenmesidir. Müellifin mukaddimesinde bariz şekilde ortaya çıkan

¹ Lutfî 'Abdulbedî, *Mukaddimetü Keşşâfü Istılahâti'l-Fünûn*, s. (ç).

² Age, s. (ç)

şey, kendisinin sekiz temel esas dediği şeylerdir. Bunlar, ilmi konuların tespiti ve kayıt altına alınmasını belirleyen şart ve özelliklerle, hatadan korunmayı sağlayan unsurlardır. Bu şart ve özelliklerin özeti şöyledir:

1. İlimin tedvini ve tahsilinden amaç,
2. Fayda. Bu ilimden sağlanan yararlar,
3. İsimlendirme: Kitabın başlığı,
4. Müellif: Kitabın yazarı,
5. Hangi ilim olduğu,
6. Hangi konum: İlimler arasındaki mertebesi,
7. Taksim: İlimlerin bölümlerin açıklanması,
8. Eğitimsel durum: Taksim, tahlil, tarif ve bürhân gibi eğitim yollarında güzel yönler.

Tehânevî, ilimlerin taksimi ile özel felsefesini arz etmekle başlar;

1. Arapça İlimler (Edebiyat İlimi): Bu ilmi, usûl ve furû'ya ayırır. Daha sonra el-Ekfânî'nin on bölümde yaptığı taksimi esas alarak kısaca inceler. Bunlar, lügat, sarf, meânî, beyân, bedî, arûz, kafiye, nahiv, yazı ve okuma kuralları.

2. Şerî İlimler (Dinî İlimler): Aşağıdaki şekilde fasıllara ayırır: Kelâm ilmi (el-Fıkhu'l-Ekber/ Tevhid/Sıfatlar), tefsir ilmi, Kur'ân ilmi, isnâd ilmi, hadis ilmi, usûlü fıkıh ilmi, fıkıh ilmi, ferâiz ilmi, tasavvufta sülûk.

3. Hakikî İlimler: Bu ilimler, din ve mezheplere göre değişmezler. Bu ilimler;

- a. Mantık ve dokuz bölümü.
- b. Hikmet ve kısımları.
- c. İlahî ilim. Bu ilmin bir temel, iki de ferî ilimleri vardır.
- d. Matematik İmi. Dört temel altı da ferî ilimleri vardır.
- e. Fizik İlimi. Sekiz temel yedi de ferî ilimleri vardır.

Bu usûl ve ferî ilimlerde, son derece ayrıntıya girer ve bu ilimlere ait konuların tariflerini yapar. Onun mukaddimesini sonuna

kadar titiz bir şekilde okuyan kişi, tasnif konusunda herhangi başka bir şeye ihtiyaç duymaz.

Tehânevî, bu geniş mukaddimesinden sonra “Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn” adlı eserinde konu maddelerine geçer. Bunlara geçişte şöyle söyler: “Birinci fen, Arapça Istilahlar hakkındadır”. Istilahî olmayan bazı lafızları da ele alır. Bunları bâblara, bâbları ise fasıllara ayırmıştır. Bâbla kastı, aslı harflerin ilki; fasl ile kastı ise aslı harflerin sonudur. Bu tarz, “Sihâh” lügatının tarzıdır. Mürekkebe lafızlarla da, konu bâblarından biri kastedilir.

10. el-Mer’âşî ve “Tertîbü'l-Ulûm” Adlı Eseri (ö. 1145 h.)

a. Müellifin Hayatına Kısa Bir Bakış*

O, Saçaklı Zâde¹ adıyla meşhur Muhammed b. Ebî Bekr el-Mer’âşî’dir. Müellife el-Mer’âşî adını veren Maraş, Şam ile Anadolu arasında sınır bölgesinde kurulmuş bir şehirdir. Maraş’ta iki sur ve bir hendek, şehrin ortasında ise surları olan ve Mervânî olarak anılan kale bulunmaktadır. Kaleye “mervanî” denilmesi, onun Ümeyye halifelerinden Mervân bin Muhammed tarafından yaptırılmış olmasındandır. Daha sonra Hârûn er-Reşîd, Maraş şehrinin diğer yerlerini yaptırmıştır. Bu bölgede Hârûniyye adında yerleşim merkezi vardır. Burası Hades geçidine yakın bir yerdir².

Maraş’ta bol miktarda ekin, ağaç ve meyve bulunmaktadır. Haleb’in 140 km kuzey batısında yer alan bir şehirdir. Sultan Selim döneminde 921 h. (miladi 1514) yılında Osmanlı topraklarına katılan bir mutasarrıflıktır³.

* Saçaklı Zade’ye ait bilgi muhakkıkın verdiği bilgidir. Bu bilgide Maraş şehrinin Emevi ve abbasdi dönemi yapısı esas alınmıştır. Zira muhakkıkın elindeki kaynaklar ancak bunu verir. Ayrıca Saçaklı Zade’ye ait bilgilerde eksiklik vardır. Muhakkıkın verdiği bilgiye bütünlük bozulur düşüncesiyle karışılmamış, aynen bırakılmış, korunmuştur. Bunun yerine daha sağlıklı bir Saçaklı Zade hayatı baş tarafa Yaşar Alparslan tarafından ilave edilmiştir.

¹ el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifin*, II, s. 322.

² Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü'l-Büldân*, V, s. 107.

³ Ferîd Vecdî, *Dâiretü Me’ârifü'l-Karni'l-Işrîn*, VIII, s. 758.

el-Hamâse şairi Ebû Temmâm'ın, Maraş ile ilgili söylediği şiirlerinden bir kısmı şöyledir¹:

“Ey Ümmü Kadîd (eşi ya da sevgilisi) Maraş'ta akşam vakti Ermeni süvarileri ile nasıl savaştığımızı, süvariye ve atını nasıl bir çırpıda devirdiğimi, benim Maraş'ı ele geçirdiğimi, tekrar vatanımıza kattığımızı ve senin de bundan memnun olduğunu görseydin çığlık atar ve titrerdin.”

Tarihi süreç içerisinde adı Maraş'a nispet edilen değişik ilim dallarında kırkı aşkın söz sahibi âlim bulunmaktadır².

Müellifimizin unvanı “Saçaklı Zâde”ye gelince, bu ifade iki kelimeden oluşmaktadır. Birincisi, “gölgelik” anlamındaki “saçaklı (büyük âlim anlamında)” kelimesi; ikincisi “oğlu” anlamındaki Farsça “zâde” kelimesi. Buna göre ifade, “Âlimler Gölgesinin Oğlu” anlamına gelmektedir³.

Saçaklı Zâde, nispet edildiği Maraş'ta doğmuş, burada büyümüş ve ilk tahsilini Maraş âlimlerinde yapmıştır.

Tahsilini ilerletmek için et-Tibyân tefsirinin müellifi Ayıntablî Mehmed Efendi ve Dârendevî Hamza Efendi'nin yanına giderek onlardan ders alır. Daha sonra memleketi Maraş'a tekrar döner. Saçaklı Zâde, Osmanlı âlimleri arasında ilminin genişliği ile tanınmıştır⁴.

Saçaklı Zâde, bir süre sonra Şam'a gider ve orada Şeyh Abdülğanî en-Nablusî'den ders alır. Tefsir, hadis, tasavvuf, gibi âli/yüce ilimleri okur. Eğitim için tüm gücünü sarf eder⁵.

Daha sonra burada tasavufî icâzet ve hilafet görevini alır. Bir süre sonra memleketine döner⁶.

Maraş ve değişik şehirlerden gelen talebelere ilim tedrisi yaptırır. Tecrübeleri ışığında faydalı ilimlerle ilgili eserler kaleme alır¹.

¹ *Mu'cemü'l-Büldân*, V, s. 107.

² Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, XV, s. 220-222.

³ Bu Türkçe bilgiyi, İstanbul Üniversitesi Hocası Sadeddin Ünal, Mekke'de Merkezü Ebhâsi'l-Hac görevinde iken bana verdi.

⁴ Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327. (Bu sayfaların Türkçeden Arapçaya çevirisini Sadettin Ünal yapmıştır)

⁵ Age, I, s. 325-327.

⁶ Age, I, s. 325-327.

Biyografik eserlerde tespit ettiğimiz eserlerinden en önemlileri şunlardır:

1. “Hâşiyetü Tefsîri’l-Keşşâf ’ala Sûreti’l-Bakara”²
2. “’Aynü’l-Hayât fi Beyâni’l-Münâsebât fi Sûreti’l-Fâtiha”³
3. “Risâle fi’l-Âyâti’l-Müteşâbihât. Ayrıca et-Tenzihât” adlı risâlesi⁴. Bu risâle Sübnül Zâde Vehbî’ye cevap niteliğindedir.
4. “Nehrü’n-Necât fi Tafsîli ’Ayni’l-Hayât” diye adlandırdığı “Şerhün ’ala ’Ayni’l-Hayât”⁵ adlı eser.
5. “Şerhü’s-Sürûr ve Ferec fi Ebebeyi’n-Nebî” diye isim verdiği “Risâletün fi İmâni Vâlideyi’r-Rasulillâh”⁶.
6. “Gâyetü’l-Bürhân fi Tefsîri Âyeti’l-Kürsî”⁷.
7. “Hâşiyetü ’alâ Şerhi Dîbâcetü’t-Tarîkati’l-Muhammediyye”⁸.
8. “Teshîlü’l-Ferâiz”⁹. Bu eseri, “el-Eshel”¹⁰ adındaki eserinde şerh etmiştir.
9. “’İsmetü’l-Ezhân fi’l-Mantık”¹¹.
10. “el-’Arâis fi’l-Mantık”¹².
11. “Selsebîlü’l-Me’ânî”¹.

¹ Age, I, s. 325-327.

² Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327.

³ el-Bağdâdî, *Hediyyetü’l-Ârifîn*, II, s. 322; Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327.

⁴ el-Bağdâdî, *Hediyyetü’l-Ârifîn*, II, s. 322; Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327.

⁵ el-Bağdâdî, *Hediyyetü’l-Ârifîn*, II, s. 322; Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327.

⁶ el-Bağdâdî, *Hediyyetü’l-Ârifîn*, II, s. 322.

⁷ el-Bağdâdî, *Hediyyetü’l-Ârifîn*, II, s. 322; Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327.

⁸ Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327.

⁹ Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327.

¹⁰ Tertîbü’l-’Ulûm’un El yazmasından.

¹¹ el-Bağdâdî, *Hediyyetü’l-Ârifîn*, II, s. 322; Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327.

¹² el-Bağdâdî, *Hediyyetü’l-Ârifîn*, II, s. 322; Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327.

12. “Sübhatü’l-Kadîr fî medhi Mülki’l-Kadîr”².
13. “Andelîbü’l-Münâzara”³.
14. “Tevdîhü Zübdeti’l-Münâzara ve Zübdetül-Münâzara”⁴
15. “Cühdü’l-Mukill”⁵ (Tecvid ilmi hakkındadır).
16. “Beyânü Cühdi’l-Mukill”⁶ (Cühdü’l-Mukill adlı eserinin şerhidir)
17. “Hâşiye ’alâ Şerhi Risâleti’l-Âdâb li-Taşköprî Zâde”⁷.
18. ”Takrîrû Kavânîni’l-Münâzara”⁸ H.1312 yılında⁹ Âsitâne’de (İstanbul) basılmıştır. Eserin yazmaları, Berlinde, Dârü’l-Kütubi’l-Mısriyye’de, Nur-i Osmâniyye’de ve Ayasofya kütüphanelerinde mevcuttur¹⁰.
19. ”er-Risâletü’l-Velediyye fî Âdâbi’l-Bahs ve’l-Münâzara”¹¹.
20. “Risâle fî Tecdîdi’l-Îmân”¹².
21. “Risâle fî’l-Fetâvâ”¹³

¹ el-Bağdâdî, *Hediyyetü’l-Ârifîn*, II, s. 322; Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327.

² el-Bağdâdî, *Hediyyetü’l-Ârifîn*, II, s. 322; Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327.

³ el-Bağdâdî, *Hediyyetü’l-Ârifîn*, II, s. 322; Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327.

⁴ el-Bağdâdî, *Hediyyetü’l-Ârifîn*, II, s. 322; Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, 325-327.

⁵ Şerhi ile birlikte Strasburg’da basılmıştır. Matbaatü İlyâs Mirzâ el-Burâgâtî el-Kırîmî, 1316 h. Mektebetü’l-Harem el-Mekkî’de bir nüshası bulunmaktadır. Diğer bir el yazma nüshası da adı geçen kütüphanede mevcuttur.

⁶ Age.

⁷ Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327.

⁸ Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327.

⁹ Serkis, *Mu’cemü’l-Matbû’ât*, I, s. 995.

¹⁰ Corcî Zeydân, *Târîhu Âdâbi’l-Lügati’l-Arabiyye*, II-III, s. 344.

¹¹ Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327. el-Velediyye, Şerhü’l-Âmidî ve Şerhü Molla Ömer Zâde ile birlikte basılmıştır. Bu kitabın el yazma nüshası, Mektebetü Dâri’l-Hadîs el-Mekkiyye’de mevcuttur. Eserin çok sayıda el yazma nüshaları, Riyad Melik Suud Üniversitesi kütüphanesinde bulunmaktadır. (Numaraları: 2, 41, 50, 51)

¹² Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327.

¹³ Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327.

22. “Câmi’ü’l-Künûz”¹
23. “Tahrîru’t-Takrîr mine’l-Münâzara”²
24. “er-Risâletü’l-Âdiliyye”³
25. ”Tehzîbü’l-Kırâe”⁴ (30 cüz)
26. “Hâşiye ’alâ Şerhi’l-Metâli”⁵
27. “Haşiye ‘ale’l-Hayâli”⁶
28. “Risâle fî İtlâfi’l-Kilâbi’l-Mudirre”. Bu eserin tercümesini Mahrûfî Zâde Cafer Bey yapmıştır⁷.
29. ”Risâletü’t-Tenzîhât”⁸
30. “Neşrü’t-Tavâlî fî İlmi’l-Kelâm”⁹
31. “Risâle fî’t-Tevhîd”¹⁰.
32. “Risâle fî Zemmi’d-Duhân”¹¹”
33. “Tertîbü’l-Ulûm”¹². Bu eseri geniş olarak ele alacağız.
* * *

Muhakkik tarafından tespit edilen bu eserlere, burada yer verilmemiş diğer eserlerin de ilavesiyle, Yaşar Alparslan tarafından aşağıdaki liste oluşturulmuştur:

Felsefe ve Mantık ile İlgili Eserleri:

1. Risâle fî’l-Felsefe
2. Risâle fî’t-Ta’n fî’l-Felsefe ve Kütübü’l-Hikme

¹ Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327.

² Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327.

³ Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327.

⁴ Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327.

⁵ Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, 325-327.

⁶ Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327.

⁷ Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327.

⁸ Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327.

⁹ Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327.

¹⁰ Mektebetü’l-Harâm el-Mekkî’de Şeyh Zâde’nin bir risalesi ile birlikte mevcuttur. Her iki risalede 50 numarada kayıtlıdır.

¹¹ Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s.325-327.

¹² Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s.325-327; *Hediyetü’l-Ârifîn*, II, s. 322; Corcî Zeydân, *Târîhü Âdâbi’l-Lügati’l-Arabiyye*, III, s. 344.

3. Risale-i Vaziyye
4. Şerh-i İsağoci
5. Şerhü'r-Risâleti'l-Kıyâsiyye fi'l-Mantık
6. Şerhü Selâmeti'l-Kulûb fi İsbâti'l-Matlûb
7. İsmetü'l-Ezhân fi İlmi'l-Mîzân
8. Ta'lik alâ İsağoci
9. Tezhibü'l-Mantık li Eseriddini'l-Ebherî.
10. el-Arâis fi'l-Mantık
11. Selsebilü'l-Me'ânî

Kelâm İle İlgili Eserleri:

1. Neşrü't-Tevâlî'
2. Tahkîkü'l-İmân
3. Risâletü'l-İmân
4. Reddü'l-Celâl
5. Hâşiye alâ Şerhiddibâceti't-Tarikati'l-Muhammediyye
6. Risâle fi Hakikati'l-İnsân
7. Risâle fi İrâdeti'l-Cüziye
8. Risâle fi Kelimeti't-Tevhîd
9. Haşiyetün ale'r-Risâleti'l-Gaybiyye
10. Haşiyetün alâ Şerhi's-Sa'd li'l-Akâidi'n-Nesefiyye
11. Haşiyetün alâ Şerhi'l-Melâlî
12. Haşiyetün alâ Şerhi Mevlâ Hayâlî
13. Haşiyetün fi İsbâtı Azâbi'l-Kabr
14. Risâle-i Teşehhüd
15. Risâletü't-Tekbîr
16. Risâle fi Tecdîdi'l-İmân
17. Risâle fi Şerh Kavli'l-Birgivi
18. Risâle-i Sıfat-ı Hüdâ
19. Risâletün fi İlmi'l-Kelâm
20. Risâletün fi ilmi'l-Kelâm

21. Risâletü'l-İmkân
22. Hâşiye alâ Risâleti't-Tenzihât
23. Buğyetü'l-Mürted
24. Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâidi'n-Nesefiyye
25. Risâletü's-Sürûr ve'l-Ferâh fî Vâlideyi'r-Rasûl
(Risâle fî Hakkı Vâlideyi'n-Nebi)
26. Risâle fî Tahkîkiki'l-İmân
27. Risâletü'l-Gayb

Münâzara İlmîyle İlgili Eserleri:

1. Takrîrû'l-Kavânîni'l-Mütedâvile fî İlmi'l-Münâzara
2. Tahrîrû't-Takrîr fî'l-Münâzara
3. Haşiyetün ala Risâleti'l-Âdâb
4. Risâle fî Âdâbi'l-Münâzara
5. Risâletü'l-Velediyye
6. Zübdetü'l-Münâzara
7. Şerhü Zübtedi'l-Münâzara
8. Şerhu'r-Risâleti's-Semerkendiyye
9. Andelibü'l-Münâzara
10. Şerhu Andelib mine'l-Âdâb

Eğitim, Öğretim ve İlimler ile İlgili Eserleri:

1. Tertîbü'l-Ulûm

Eserin tahkikli baskıları:

- a. Neclâ Kasım Abbâs, Bağdad, 1404/1984
- b. Muhammed b. İsmâil Beyrut 1408/1988

Ali Süavi eseri, "Tercüme-i Tertîbü'l-Ulûm" adıyla tercüme etmiştir. Muhbir gazetesinde yayınlanmıştır.

2. Risâletü'l-Cevâb an İ'tirâzı Ahmed el-Alemî
3. Risâle fimâ Yüftetehu bihi'd-Ders ve Yuhtetimu
4. Nasihatü'l-Ulema

Tecvid, Kıraat ve Belâgat İlmine Dair Eserleri:

1. Cühdü'l-Mukil
2. Beyânü Cühdi'l-Mukil
3. Tehzibü'l-Kırâati'l-Aşr
4. Risâle fi Mehâricü'l-hurûf
6. Risâletü't-tecvîd
7. Risâletü Tavzihü'l-Hurûfi'l-Mu'cemât
8. Risâletün bi İlmi'l-Belâğa
9. Risâle fi Keyfiyeti Edâi'd-Dâd
10. Selsebilü'l-Meânî.

Tefsir İlmine Dâir Eserleri:

1. Risâle fi Âyâti'l-Müteşâbihât
2. Risâle fi Reddi biba'zı müddeiyyâi'l-Beyzâvî
3. Risâle fi beyâni'n-Nasih ve'l-Mensûh
4. Risâle fi Kavlihi Teâlâ fi'l-Enfâl
5. Risâle fi't-Tenzihât fi Te'yîdi'l-Âyâti'l-Müteşâbihât
6. Tefsirü Kavlihi Teâlâ Hel Etâke Hadîsu Mûsa
7. Hâşiye-i Tefsîr-i Keşşâf 'alâ sûreti'l-Bakara.
8. Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl
9. Hâşiye alâ Tefsîri Kavlihî Teâlâ “Zâlike bi-mâ Kaddemet Eydükum”
10. Tefsîrü Sureti'l-Kehf
11. Tefsirü Âyâti “Kul lâ Ya'lemü men fi's-Semâvâti ve'l-Arz”
12. Aynü'l-Hayât fi Beyâni'l-Münâsebât fi Sûreti'l-Fâtiha
13. Ğâyetü'l-Bürhân fi BeyâniA'zami Âyetin fi'l-Kur'ân

Fıkıh İlmine Dair Eserleri:

1. Risâle fi İbâhati Katli'l-Kilâbi'l-Muzırra
2. Risâle fi Tafsil-i mesâili zevi'l-Erhâm
3. Teshilü'l-Ferâiz
4. el-Eshel
5. Hâşiyetü alâ Şerhi'l-Vikâye

6. Risâletü't-Teğannî
7. Haşiyetü ala şerhi'l-hidaye –Kitabü'l-Ferâiz
9. Risâle fi Zemmi'd-Dühân
10. Risâle fi'l-fetvâ
11. Risâletü't-Tasarruf fi'l-Haraciyye
12. Risâletü'l-Adeliyye
13. Risâletü'z-Zımmiyye
14. Serhu'ş-Şâfiye
15. Risâletü'n-Niyye
16. Hâsiyetü'l-Ayniye
17. Hâşiye ale'l-Ferâizi's-Sirâciye
18. Risâle alâ Dibâceti'l-Halebî es-Sağîr

Tasavvuf ve Ahlaka Dair Eserleri:

1. Risâle fi Raksi'z-Zikr
2. Risâle fi'd-Duâ
3. Risâletü'l-ferâh
4. Risâletüssebbirrasûl
5. Risâletü'l-Ahlak
6. Risâle-i Necâtiyye
7. Risâletün fi Muhâlefeti'z-Zahir
8. Şerhü'l-evrâd ve'l-ezkâr
9. Hâşiye alâ Şerhi Dibâceti't-Tarîkati'l-Muhammediyye
10. Mecmûatü Ezkâr ve Ed'ıye
11. Ed'ıyetü'l-Kur'âniyye
12. Risâle fi'd-De'avâti'l-Me'sûre
13. Nasâih
14. Risâle fi Zikri mâ Kable'd-Ders ve mâ Ba'dehû

Edebiyata Dair Eserleri:

1. Subhatü'l-Ğâdir fi Medhı Mülki'l-Kâdir

2. Ebyâtün ve Hikâyâtün alâ Lisâni'l-Hasarât (Hasarâtın Lîsânı Üzerine Hikâye ve Beyitler)
3. Şerhu Letâifi Latîfe
4. İstiğâsetü'l-Cisr
5. Şerhü'l-Ebyât
6. Mecmuatu'l-Es'ar
7. Kaside
8. Mektubât
9. Mersiyyetü'l-Cebel (Dağın Ağıdı)
10. Mersiyyetü'l-Ebhel (Kara Ardıcın Ağıdı)
11. Hitâbu'l-Hasarât (Hasarâtın Konusması)
12. Mevizâtü'l-Meyyit (Ölüden Alınacak Dersler)
13. Hikâyetü'l-Kaleati (Kalenin Hikâyesi)
14. Mevâizu'n-Nahl (Arıdan Alınacak Dersler)
15. Mevizâtü'l-Manzûme (Manzûm Öğütler)
16. Şerhu'l-Ebyât (Beyitlerin Şerhi)

Kaynakça

1. K. Maraş Sempozyumu, I CİLT, Tahsin Özcan'ın makalesi, ss.53-68.
2. TDV İslam Ansiklopedisi, 35.cild, s.368-380. Tahir ÖZCAN'ın yazdığı madde
3. Mehmet Bilmen, Saçaklızade Mehmet Efendi, Hayatı ve Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan Yazma Eserleri, K.Maraş, 1995, Matbu değil.
3. Saçaklızâde ve İlimleri Sınıflandırması, İbrahim Yalçıntaş, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006.
4. Osmanlı Müellifleri, Bursalı Mehmet Tahir, c.I, Matba-i Amire, 1978-1388.
5. Sicilli Osmânî, Mehmet Süreyya, c.IV, S.233-234.
6. Hayrüddin Zirikli, el-A'lâm, Dârü'l-İlm, Beyrut, c.VI, S.60.]

* * *

Bu eserlere göz attığımızda Saçaklı Zâde'nin çok değişik ilimlerde derin bir bilgiye sahip olduğunu ve bu ilimlerin çoğunda da eser kaleme aldığını görürüz. Özellikle de tartışma ve münazara kuralları, tasavvuf, kelâm, mantık, tefsir, tecvid ve kıraat gibi konularda eserler yazmıştır. “Tehzîbü'l-Kırâe” adlı eserini 30 cüz halinde yazmıştır. Yine fıkıh ve fetva alanında da kitap telif etmiştir.

Saçaklı Zâde'nin “Tertîbü'l-Ulûm” adlı eseri, müellifin geniş ve ansiklopedik bilgisine işaret etmektedir. Nitekim onun bu yönü ile ilgili olarak Corcî Zeydân'ın, “Târihü Âdâbi'l-Lügati'l-Arabiyye”¹ adlı eserinin “Osmanlılar dönemi” kısmında “el-Mevsûât ve'l-Mecâmi” başlığı altında, ona yer vermesi ve onu baş tarafta ele alması da bunun göstergesidir.

Burada zikredilmesi gereken önemli bir husus var ki, Saçaklı Zâde ile ilgili eserler ve biyografi kaynaklarına başvurumuz esnasında iki problemle karşılaştık. Bunları zikretmek ve tashih etmek istiyoruz:

1. Birinci problem vefat tarihi ile ilgilidir. Biyografik eserlerde farklı bilgiler yer almaktadır. el-Bağdâdî, H. 1152 de, Rıza Kehhâle, Belediye Sicilleri Arşivlerinden naklettiğine göre H.1150 de, Corcî Zeydân ise 1154 yılında vefat ettiğinin kabul eder. Açıkçası bu üç bilgin bu konuda doğruyu tespit edememiştir. Mehmet Tâhir Efendi problemi çözmüş, “Osmanlı Müellifleri”² adlı eserinde “Dâr-ı bekâya h. 1145 yılında irtihâl etti” ifâdesini ebced hesabıyla şiir şeklinde nazmederek 1145 tarihine işâret etmiştir:

“Saçaklı Zâde dünyadan Bekâya irtihal etti”³

Saçaklı Zâde, Maraş'ın güneyinde bulunan mezarlığa defnedilmiştir. Osmanlı Sicillerine göre İstanbul-Üsküdar'da medfûndur. Bu görüş Mehmet Tahir'in yanlıgısıdır.

2. İkinci problem ise el-Bağdâdî'nin “Hediyyetü'l-Ârifin” adlı eserinde “ed-Dârendevî Muhammed b. Umer b. Usmân er-Rûmî Saçaklı Zade'nin öğrencisidir.” dedikten sonra verdiği “1152 de vefat eden” bilgisi, 1152'de vefat edenin ed-Darendevî olup, Saçaklı Zâde

¹ Corcî Zeydân, *Târihü Âdâbi'l-Lügati'l-Arabiyye*, III, s.344.

² Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327

³ Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327. Bu beyit, Türkçedir. Ebced hesabına göre harflerin sayısı, bu tarihe denk gelmektedir.

olmadığı vehmini uyandırmaktadır¹. Oysa ed-Daredevî, Mehmet Tahir Efendi'nin belirttiği gibi² Saçaklı Zâde'nin hocasıdır. Her ikisi de birbirinden ders almış olabilir.

Saçaklı Zâde, tahsil yapma, araştırma, ders verme gibi faaliyetlerle yoğun bir ilmi hayatı yanı sıra toplumsal konularda irşâd, ıslâh ve ahlakî öğretileri telkin etme gibi hususlara da çok önem vermiştir. “Tertîbü'l-Ulûm” adlı eserinde cemiyetteki sosyal bozuklukları da eleştirir. Müellif, o dönemdeki talebelerin, ilimde gayretli, niyetlerinde samimi olmadıkları hatta ilmi, hocalarından icâzet almak ve dünyevî makamların kapısını aralayacak ulemâ sarığı giymek için yarışmalarını eleştirir.

Hayatı hakkında daha fazla bilgiyi, eserini incelerken yer yer ele alacağız. Allah başarıya erdirenidir ve doğruyu buldurandır.

b. Saçaklı Zâde'nin Tertîbü'l-Ulûm Adlı Eseri

ba. Eserin El Yazma Nüshaları

Saçaklı Zâde'nin “Tertîbü'l-Ulûm” adlı eserini tahkik etmek istediğimde elimde Mekke-i Mükerrerme'deki “Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî”de bulunan mikrofilm nüshasıyla, Mekke Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi kütüphanesindeki asıl nüsha bulunuyordu. Sonra birkaç ay sonra üçüncü nüshayı Mısır'dan getirttim ve ilk iki nüshanın varaklarındaki bazı eksikliklerden dolayı tahkik çalışması bu üçüncüsü ile birlikte başladı. Bir sene sonra da İstanbul'dan dördüncü nüshayı elde ettim.

Bu dört nüshanın özellikleri aşağıdaki şekildedir:

1. Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî Nüshası. (Rumuzu: ρ)

Bu nüsha, Mekke-i Mükerrerme'deki Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî'de Me'arif 'Âmme kısmında 115 numarada bulunan mikrofilm nüshadan alınan asetat nüshasından ibaretti. Mekke'deki mikrofilm nüshası ise, Briston Üniversitesi Kütüphanesi (Mecmu'atü Yehûda) genel konularda 3492 numarada kayıtlı nüshadan

¹İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, II, s. 324.

²İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *İzâhü'l-Meknûn fi'z-Zeyl 'alâ Keşfi'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, I, 406.

mikrofilm yolu ile alınmıştır. Bu nüsha Farisî güzel bir hatla yazılmıştır. Varak sayısı, 63; satır sayısı 21 olup, tarih ve müstensihî yoktur. İlk varakta eksiklik vardır.

Sağ tarafında kavisli suretler ve Osmanlı süslemeleri vardır. Süslemelerin içinde aşağıdaki hikmetli sözün yazılı olduğu bir tablo vardır: “İlim, hayatın kaynağı; kitap ise âdabın hayatıdır” Bu yazı adeta bir varaka yazılıp, buraya yapıştırılmış gözükmektedir. Bu kısımda latince harflerle A.S.YAHUDA yazılıdır.

Sol tarafında ise, “Tertîbü’l-‘Ulûm li-Saçaklı Zâde” yazılıdır.

İkinci varakta: Sağ tarafında, birbirine yakın dört ibare vardır. Bunlar, eserin içeriğini gösteren konu fihristine benzemektedir; fakat tamamlanmamıştır. Varağın sol tarafı ise boştur.

Üçüncü varak: Sağ tarafı boş, sol tarafında üçgen şeklinde Arapça olmayan bir yazı vardır.

Dördüncü varak: Kitap bu varak ile başlamaktadır. Başta besmele vardır. Her iki tarafında “Tertîbü’l-Ulûm” yazısı vardır. Daha sonra şu ifâdeler yer alır:

الحمد لله و سلام على عباده الذين اصطفى ربنا آتنا من لدنك رحمة و هيء لنا من
أمرنا رشدا و بعد فيقول البانس الفقير محمد المرعشي المدعو بساجقلى زاده أكرمه الله
سبحانه بالعفو و زيادة ...

Sayfaların kenarlarında haşiyeler bulunmaktadır. Bunların hepsinin müellife ait olduğunu sanmıyorum. Bazıları kendine bazıları ise talebelerine ait olabilir.

Bu nüshanın sonu ise şöyle bitmektedir.

“ومن يكفر بالايمن فقد حبط عمله وهو في الآخرة من الخاسرين”
تمت الرسالة بعون الله تعالى و حسن توفيقه ... والحمد لله رب العالمين.

2. Ümmü’l-Kurâ Üniversitesi Nüshası. (Rumûzu (ق:

Bu nüsha, Üniversite Merkezî kütüphanesinde 1495 numarada kayıtlı aslî nüshadır. Varak sayısı, 65 olup güzel bir nesh hattıyla yazılmıştır. Satır sayısı ise 19’dur. Bunun da müstensihî ve tarihi bulunmamaktadır. Bu nüshaya bizzat kendim ulaştım ve onun bir nüshasını elde ettim. Varaklarda, kitap kurtçuklarının açtığı delikler vardır. Kitabın korunması için yazılan tılsımlı sözler de fayda etmemiştir.

İlk varakın üst tarafında رسالة في تعاريف العلوم النافعة (faydalı ilimlerin tarifi hakkında risale) yazılıdır. Alt tarafında ise eseri haşerelerden koruduğuna inanılan sihirli ifâdelerin yer aldığı ibareler yer almaktadır. Bu ifadeler şöyledir:

يا حجيج توكل بحفظ هذا الكتاب كيحج توكل بحفظ الراق بكهطهور

Üçüncü varakın başı şöyle başlar: بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله و سلام على عباده ...

İkinci sayfanın haşiyesinin ilk satırında eserin ithafı bulunmaktadır:

(هدية من الشيخ عبد الله بن حسن آل شيخ 24/6/1396)

Sayfaların kenarlarında bir önceki nüshada olduğu gibi haşiyeler vardır.

Son sayfanın sonunda şu ayet ve daha sonra bitiş cümleleri yer alır:

“ومن يكفر بالإيمان فقد حبط عمله وهو في الآخرة من الخاسرين“

تمت بعون الله و حسن توفيقه ... والحمد لله رب العالمين

3. Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye Nüshası (Rumûzu:ص)

Tahkikte asıl ve temel nüshadır. Eser, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye'de genel bilgiler bölümü 97 numaralı olarak kayıtlıdır. H.1128 yılında güzel nesh hattıyla yazılmıştır. Müstensihi Abdülhalîm Müftü Zâde'dir¹. Eserin müstensihi belli olduğu için, bunu, asıl nüsha yaptım. Eser, 42 varak, 21 satırdır.

Eserin ilk varakının ilk sayfasının en üstünde (لا اله الا الله محمد) (رسول الله صادق الوعد الامين) yazılıdır. Sayfanın altında ise dörtgen şeklinde bir mühür, mühürde ise belirsiz bir ibare vardır. Onun altında ise şu ibare yazılıdır. (الحمد لله على التوفيق بشير آغا دار السعادة الشريفة)

Bu yazının altında da birinci mühürden daha büyük bir mühür altında da aynı yazı bulunmaktadır. Daha sonra “Bu eseri Beşir Ağa 1159 yılında vakfetmiştir” yazılıdır. Mühürden sonra şu ibare vardır: “ Bu risaleyi Beşir Ağa (...) vakfetmiştir.” Bunlardan başka, iki mühür

¹ Eserin bibliyografyasında bu şekilde geçmektedir. Gerçekte nasih Abdülhalîm Zâde'dir.

vardır. Biri üzerinde **موكل الله على نعمة الله عبده** yazılı beyaz küçük bir mühür, diğeri ise yazısı silinmiş büyük bir mühür vardır.

İkinci varakın sağ sayfasının üstünde süslü kubbe resmi vardır. Altında ise ilk iki nüshada olduğu gibi şunlar yazılıdır: **بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله و سلام على عباده الذين اصطفى**

Son varakın sonunda şu ayet ve daha sonra bitiş cümleleri yer alır:

“ومن يكفر بالايمن فقد حبط عمله وهو في الآخرة من الخاسرين”
تمت بعون الله و حسن توفيقه ... والحمد لله رب العالمين

Bu nüshanın yazımı 1128 yılında bitmiştir.

4. Türkiye Süleymaniye Kütüphanesi Nüshası (Rümûzu :ت)

Bu nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi 900 numarada kayıtlıdır. Ta'lik yazısı ile yazılmıştır. Konu başlıkları, bölüm adları, kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Nüsha, 51 varak; 32 satırdır.

Birinci varakın üstünde yatık yazıyla “Saçaklı Zâde'nin Tertîbü Ulûmu ve Hz. Yunus Emre Türk sûfi şâirdir. Oğlu onun kasidesini şerh etmiştir” yazılıdır.

İkinci varakta, sayfa 32 kareye bölünmüş, her birinde kitabın konuları yazılıdır.

Üçüncü varakta önceki varaktaki karelerin devamı vardır. Karelerin bitiminde süslü mühür ve mührün altında da aşağıdaki ibare yazılıdır.

الله حسبي و قد وقف هذا الكتاب المستطاب لوجه الله الملك الوهاب الحاج آغا و شرط أن لاشرط و لايرهن

فمن بدله بعد ما سمعه... 1198

Dördüncü varakta eserin başı **كتاب ترتيب العلوم** ifadesiyle başlar. Daha sonra besmele, hamdele ve salvale ile devam eder.

Sondan bir önceki varakta ise önceki nüshalardaki gibi aynı ifadeler yer almaktadır. Son sayfada ise -ki bu varak fihrist için ayrılmıştır- önceki mühürlerin aynısı bulunmaktadır.

c. Tertîbü'l-Ulûm'un Müellife Nispeti

Tertîbü'l-Ulûm adlı eserin Saçaklı Zâde'ye ait olduğu hususunda herhangi bir şüphe yoktur. Aynı şekilde müellifin

biyografisini yazan hiçbir bilgin¹ aykırı bir görüş belirtmemişler hatta bunu, onun eserleri arasında ele almışlardır.

Saçaklı Zâde, kitabın ayrı faslı olarak kabul ettiği giriş mukaddimesinde öğrencilerine hitaben şunları söyler;

“Öğrencilere onların kazançlı çıkacağı ve çok önemli olan bir risâle kaleme alıyorum. Bu risâlede, bir mukaddime, ana konular, zeyl/ek ve hatime bulunmaktadır.”

Giriş mukaddimesinde müellif söze şöyle başlar:

فيقول البائس الفقير محمد المرعشى المدعو بساجقلى زاده أكرمه الله سبحانه
بالفوز والسعادة

Kitap, telif ve tasnifi ile bütün kaynakların sentezi durumundadır.

d. Tertîbü'l-Ulûm Adlı Eserin Önemi

“Tertîbü'l-Ulûm”, ilimlerin tasnifi konusunda temel ilkeleri ele alırken, aynı zamanda h. I. Asırdan XIII. asra kadar olan dönemdeki İslâm düşüncesi ile ilgili konuları ele almış ayrıca değişik bilim dallarına ait ders hazırlamada eğitim metotlarını da ortaya koymuştur. Yine değişik bilim dallarının öğrenimi konusunda ilgili şer’î hükümlerin açıklanması sadedinde müstakil bölüm ihdas etmiştir.

Belki de eserin en önemli yönü, Müslüman bilginlerin, ilimlerin tasnif ve tertibi konusunda yaptıkları çalışmaları tamamlama sürecini sağlamasıdır. Biz mukaddimemizin başında bu süreci ele almıştık. İslâm tarihi bu alanda çok sayıda eserlerle doludur. Câbir b. Hayyân’la başlayan tasnif çalışmaları, Kindî, Farabî, İbn Sinâ, Harizmî, İbnü’n-Nedîm, Gazâlî, Taş Köprü Zâde, Katip Çelebi ile artarak devam etmiştir. Saçaklı Zâde’nin çalışması ise h. XII. asrın başında gerçekleşmiştir. Bu çalışmalar, Müslüman bilginlerin ilimlerin tasnifi konusuna verdikleri önemi göstermektedir. Saçaklı Zâde’nin “Tertîbü'l-Ulûm” adlı eseri bu alanda önemli katkı sağlamıştır. Saçaklı Zâde, tasnif konusu kapsamına giren ilimlerin sayısını artırarak, farklı tasnif durumları ortaya çıkarmıştır.

¹Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 325-327; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifin*, II, s. 322; Corcî Zeydân, *Târîhu Âdâbi'l-Lügati'l-Arabiyye*, III, s. 344.

Müellifin ilimlerin tasnifi ile ilgili değişik kategorileri vardır. Öncelikle ilimleri yarar açısından üç kısma ayırır:

1. Arapça ve Şer'î ilimler gibi faydalı ilimler.
2. Felsefe ve Sihir gibi zararlı ilimler.
3. Şiir ve Nesep ilmi gibi faydası da zararı da olmayan ilimler.

Müellif, şerî hükümler açısından ilimleri aşağıdaki şekilde tasnif eder: Farz-ı ayn, farz-ı kifâye, mendûb, mekrûh ve mübâh. Bu taksimi "ilmin hükmü, maluma bağlıdır" ilkesine istinaden yapmıştır. Bunların her birini, örneklerle açıklar.

Bu konunun tafsilatını, mukaddimeden daha geniş olarak ele alır.

Müellifin, ilimlerin taksimi hususundaki planı "birinci maksat" başlığında ortaya çıkar. Buna göre ilk sırada Arap dili yer alır. Arap dili ile ilgili ilimlerin tariflerini yapar, bu ilimlerle ilgili kuralları dil bilginlerinin görüşlerinden delillerle/iştihâd açıklar. Arap diline sarf ile başlar, iştikâk, Arap yazısı, nahiv, arûz, kafiye, belâgat ve muhâdara (hitâbet) olarak devam eder. Sırasıyla ilimlerin tasnifini şöyle yapar.

1. Akfî ilimler: Bunlar; mizan (mantık), münâzara, kelâm ilminin ilkeleri, riyâziyyât'tır (hendese, hesap ve astronomi).

2. Kitap ve sünnetten geliştirilen ilimler: Bunlar; Akaid, ahlak, mev'ize, fıkıh ilmi ve usul-ü fıkıh ilmidir.

3. Kur'ân ilimleri: Kur'ân ilmi başlığında sadece Kur'ân'la ilgili ilimlere yer verir. Bunlar, Ku'rân'ın nazmı, tecvidi, vakfı, ibtidâsı, mushafların yazımı, kıraat ve tefsiridir.

4. Hadis ilmi: Hadislerin metni, manası ve hadis usulü ilmi. Hadis usulü ilminde, hadis râvilerinin kriterleri ele alınır.

İlimleri şer'î ve gayr-i şer'î olarak taksim eder. Bu taksiminde Gazâlî'nin tesiri görülür. Şer'î ilim üç anlamda kullanılır. Bunlardan biri, Peygamberlerden alınan ilimdir ki, aklın, tecrübenin ve Peygamberlerden başkasından duymanın kabul edilmediği ilim. Şer'î ilimle ilgili olarak diğer bilginlerin görüşlerine geniş yer verip bunları tartışarak ayrıntılı olarak ele alır.

Şer'î olmayan ilim ise Peygamberlerden ve diğer insanlardan alınan ilimdir. Dil ilmi, kelâm ilmi ve diğer ilimler. Bu ilimlere “alet” adını verir. Yani bu ilimler sayesinde araştırmacı şer'î ilimlere ulaşır.

Saçaklı Zâde, ilimleri tahsil edenlerin yaşı küçük ya da büyük olsun ilim alma durumlarına göre de tasnife tâbi tutar. Bu açıdan ilim tahsil edenlerin durumlarını, mübtedî, tekmîlü'l-mevâd, kâmil/tekmîl şeklinde kategorize eder.

Mübtediler için önce anlayacağı şekilde iman bilgisi verilir. Eğer sabî ise iman bilgisinden sonra Kur'ân öğretimi başlatılır. Daha sonra imanın tafsilatı ile ilgili bilgiler ve ehl-i sünnetin akaidi, kader, ahlak ilmi ve namaz bilgisi verilir. Öğrenci ergenlik çağında ise, iman bilgisinden sonra Fatiha ve kısa sureler öğretilir. Daha sonra Kur'ân'ın tamamı hıfzettirilir.

Yeni başlayan birisine, anlayış düzeyine uygun biçimde iman telkin edilir. Sonra, eğer bu kişi küçük bir çocuksa, doğru okuyuşlu bir hocadan Kur'ân öğrenmesi ve Kur'ân'ı baştan sonuna kadar okuması istenir. Ardından, iman konusunun detaylarını, Ehl-i Sünnet akâidini ve kendisine farz olan miktarda ahlak ve namaz bilgilerini öğrenmesi istenir.

Eğer ergenlik çağına ermişse, anlayış düzeyine uygun biçimde iman telkininden sonra, Fatiha ve kısa sureleri öğrenmesi, sonra söz konusu risâleyi veya onun düzeyinde yararı olacak başka eserleri okuması, sonra Kur'ân'ın tümünü okuması istenir. Daha sonra Arapçanın sarf, nahiv, ahkâm, mantık, münâzara, kelâm, meânî, fıkıh usulü ve fıkıh ilimleri tâlimi yaptırılır. Daha sonra hadis usûlü ve rivayet ve dirayet yönüyle Hadis ilmi daha sonra da tefsir ilmi okutulur. Tecvid, kıraat, mushafların yazımı bilgisini ise tefsir ilminden önce durumuna göre öğretilir. Hesap, hendese ve astronomi ilimlerine süreç içerisinde öğretilir. Fakat hesap ilmini ahkâm ve ferâiz ilimlerinden önce öğretilmesi gerekir.

Bu yönteminde müellif, ders veren hocaların öğrencilerin yaş durumları ve tahammül güçlerine dikkat edilmesi gerektiğine dikkat çeker. Müellif, bazı ilimlerin diğerine göre önce öğretilmesini ister. Mesela hesap ilminin, ahkam ilminden önce verilmesi gibi. Zira birçok fikhî konu direkt hesap ilmiyle bağlantılıdır. Müellif, ferâiz ilminin

özellikle hesap ilminden sonra öğretilmesi gerektiğini belirtir. Çünkü bu ilim tamamen hesaba dayalıdır. Zira hesap bilmeyen bir kimse basit ve zor miras konularını çözemez. Mesela, bir adam birisine, 10'a 10 zira ölçüsünde bir havuzu 10 dirhem karşılığında kazma işini verir, o da 5'e 5 zira ölçüsünde bir havuz kazar. Durum, hendese bilmeyen bir fakîhe iletildiğinde, söz konusu işçinin 5 dirhem hak ettiği fetvasını verir. Yine aynı durum, hendese bilen bir fakihe iletildiğinde, onun 2,5 dirhem hak ettiği fetvasını verir. Bu ikincisi doğrudur; çünkü 10'a 10 zira ölçüsündeki havuz 100 zira ederken, 5'e 5 zira ölçüsündeki havuz 25 zira eder. Bu ikincisi 100'ün dörtte biri olduğuna göre, işçi de ücretin dörtte birini hak eder.

Müellifin eğitim hususunda öğrencilerin iki özelliğine dikkat çeker: Biri, ilgili ilmin bilgisi diğeri ise zihni keskinlik.

Müellif, "birinci maksat" bölümünde faydalı ilimlerin tarifleri ve zararlı davranışların durumlarını izah eder. Faydalı ilimlerin tariflerini yapar ve öğrencinin karşılaşabileceği kafa karıştıracak durumlarla ilgili bilgileri ele alır. Zararlı davranışların bilgisi ise, eğitim amaçlı bilgiler olup, öğrencinin farkına varmadan ilmi hayatını dumura uğratacağı hatalardan sakındırmayı amaçlar. Bu konuda detaya iner. İkinci fasl, "birinci maksat" bölümünün ikinci faslıdır. İkinci fasl aşağıdaki başlıkları kapsar;

1. Allah'ın kendisine zekâ keskinliği bahşetmediği kimsenin, zeki insanların tuttıkları yolu takip etmeleri.

2. Bir kişi, bir ilme, haşiyeler ve şerhler gibi o ilim dalının inceliklerini içeren eserlerle başlarsa, o ilmin hedeflerini tam olarak anlayamaz. Ayrıca ilim zorlaşır ve sonunda bu ilimden uzaklaşır.

3. Bazı müderrisler yeni başlayan öğrencilere ince konularla ilgili soru sorma ve cevap alma yöntemiyle ders anlatıyorlar ve fırsat yakaladıkça da ilim dallarının temel kaidelerinden bahsediyorlar. Yeni başlayan öğrenci bunların çoğunu anlamıyor. Bu görüşünü Gazâlî ve Subkî'nin görüşleri ile delillendirir.

4. Bir ilim dalıyla, ihtiyaçta ona eşdeğer veya ondan daha önemli bir başka ilmi tahsil etmekten alıkoyacak biçimde, uzunca meşgul olmak.

5. Bazı talebelerin tahsil meşakkatinden bir an evvel sıyrılmak

istemeleri. Bu acelecilik onları, bir ders süresi kadar zaman içinde, güçlerini aşan çok sayıda kitabı bir arada okumaya ve bazı önemli ilim dallarını, tam olarak anlamak bir yana o alanda bir kitap bile bitirmeden, bırakmaya sevk ediyor.

6. Bazı talebelerin, hocanın dersi anlatmayı bitirmesine kadar susma sabrını göstermemeleri ve ders anlatımı esnasında konuşmaları. Bu tutum hoca için bir eziyet ve onun dersini ihlal etmektir. Bu durum talebelerin ona karşı haset etmesine de neden olur.

7. Muallimin “bilmiyorum” demeyi gururuna yedirememesi ve bilmediği konularda konuşması, sorulan her şeyi cevaplamaya kendini mecbur hissetmesi ve bu nedenle de yalana başvurması veya doğru cevap olduğuna inandırmak amacıyla cevap niteliği taşımayan sözler söylemesi.

8. Öğrencinin, anlaşılması mümkün olmayan konular üzerinde ısrarla düşünme çabası. Bu, şu durumlarda söz konusu olur. **Birincisi**; talebenin üzerinde düşündüğü şeyler, ya bilgi sahibi olmadığı bir ilim dalının ıstılahları veya anlamını bilmediği bir kelime olur. Bu konular üzerinde ısrarla düşünmek ve üzerinde takılıp kalmak hiçbir netice vermez. **İkincisi**; talebenin üzerinde düşündüğü şey, ya devamında açıklanacak ya da öncesinde açıklanmış olan kapalı bir konudur. Öğrenci o kısmın dersini kaçırmış veya unutmuştur; bu yüzden de, açıklayıcı kısımların bilgisine erişmeden o kısmın anlamını keşfedemez. Şu halde bir metne başladığında talebenin yapması gereken şey, o metni yüzeysel biçimde sonuna kadar gözden geçirmek, kelimelerinin manalarını ve terkiplerinin keyfiyetini anlamaya çalışmak ve söz konusu metinden ortaya çıkan şeylerin tamamına bütün olarak muttali olmaktır. Bundan sonra derin mütalaalara, ince anlam yönlerini keşfetme çabasına ve sorular ortaya koyup cevaplarını bulma faaliyetine girişebilir. **Üçüncüsü**; talebenin üzerinde düşündüğü şey, ya metinden düşmüş veya fazlalık olarak orada yer almış ya da tahrif edilmiş bir ibaredir. Bu durumda gerçeği ortaya çıkarmanın yolu, eldeki nüshanın tashih edilmiş bir nüsha ile karşılaştırılmasıdır. Şu halde, talebenin yapması gereken şey, ancak karşılaştırma ve tashih yoluna gittikten sonra dersi mütalaa etmektir.

Müellif, ikinci fasılda ilimleri önem derecesine göre şöyle tasnif

eder: Bunu el-Gazâlî'den nakleder: “Her ilmin iktisâr (asgari düzey), iktisâd (orta düzey) ve istiksâ (ileri düzey) mertebeleri vardır. Biz bu mertebelere, tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm ilimleri alanında işaret edip diğerlerini bunlarla kıyaslayacağız.”

“Tefsir’de iktisâr mertebesi, Kur’ân’ın bir katı yani hacim itibariyle onun bir misli boyutuna ulaşan bir tefsirin tahsil edilmesidir; mesela el-Vâhıdî’nin el-Vecîz’i gibi. İktisâd, Kur’ân’ın üç katı hacmine ulaşan bir tefsirin tahsil edilmesidir; mesela yine el-Vâhıdî’nin el-Vasît’i gibi. Bunun ötesinde olan ise istiksâ mertebesidir.”

“Hadis’te iktisâr mertebesi, kişinin elindeki Sahîhayn nüshalarının sıhhatini hadis metinleri konusunda derin bilgi sahibi bir kişiye onaylattıktan sonra bu iki eserdeki hadisleri tahsil etmesidir. Bunu, ihtiyaç anında, ihtiyaç duyduğu şeyleri bulup çıkarabilecek bilgi gücüne sahip olacak şekilde yapmalıdır; yoksa hadis metinlerini ve hadis senedindeki isimleri ezberlemek gerekmez. Hadis’te iktisâd mertebesine gelince, Sahîhayn’daki hadislere, sahih müsnedlerde yer alan hadisleri de eklemektir. Hadis’te istiksâ mertebesi ise, bu zikredilenlerin ötesinde, zayıf ve kuvvetli hadis niteliğinde nakledilenlerin tümünü ve senedlerde yer alan râvîlerin durumlarını ve isimlerini içine alan tüm konulardır.”

Fıkıhta iktisar, Muhtasarü’l-Müznî gibi eserleri kapsar. İktisâd ise bu eserin üç katını ihtiva eder. Bunun fazlası ise istiksa’dır.

Kelâmda iktisâr, Seleften nakledilen ehli sünnet akaidi bilgisi. İhyâ’nın akâid kuralları bilgisi gibi. İktisâd ise, aklî ve naklî delillerle bidatçilerle münazara yapabilecek şekilde ehl-i sünnet akaidi bilgisi. Kavâidü’l-Akâid veya er-Risâletü’l-Kudsıyye. Bunun fazlası bidatçilerin tartışma zeminidir.

Sonunda bu üç ilim mertebesi için belirli çizgiler ortaya koyar:

Her ilimde iktisâr, muhtasar metinlerin içerdiği konular; iktisâd, orta düzeydeki metinlerin içerdiği konulardır. Bunun üzerine eklenecek konular ise istiksâ’dır. Bu mertebelerin sınırları ancak yaklaşık olarak belirlenebilir. Derim ki, bu mertebelerin sınırlarını belirlemede bana ait kısa bir tespit vardır: Bir ilim dalının en meşhur meselelerine vakıf olmak iktisâr mertebesi; buna meşhurlarına vakıf olmayı da eklemek iktisâd mertebesidir. Buna nadir meseleleri de eklemek ise istiksâ’

mertebesidir. Allah en iyisini bilir. Müellif bu konulardan sonra talebelere eğitimlerinin tamamlamaları akabinde verilen icâzet konusunu ele alır. İstiksâ' mertebesinde ilim tahsili yapan talebeye "kâmil" ya da tekmîl" adını verir. İktisat mertebesinde ilim tahsil yapan kimseye de kâmil adı verilebileceğini zira onun da yakın zamanda bu mertebeye ulaşacağını ifade eder. İktisâr mertebesinde ilim tahsil eden için bu uygun değildir. aklî ve naklî ilimlerden alet ilimlerini tam olarak tahsil eden kimseye de "tekmîlü'l-mevâd" adını verir.

Sözün özü, Saçaklı Zâde'ye göre ilim dereceleri üç çeşittir. Mübtedî, tekmîlü'l-mevâd, kâmil/tekmîl.

Müellif sözü, her fırsatta ulema kıyafeti giymeye, ulema isim ve künyelerini almaya ve onların ilmi derecelerine sahip olmaya yeltenenleri uyarıp tenkit etmektedir. Bu kişiler aslında Kur'ânı iyi okuyamazlar. Saçaklı Zâde, bu büyük sorumluluğu talebeye icâzet veren ve güven telkin eden hocaya –ki hoca talebenin kapasitesini en iyi bilendir- yükler.

Müellif, eğitim tekliflerinde talebelerin idrak durumu ve aklî melekeleri hususunu geniş olarak ele alır.

Ona göre meleke/yetenek, bir ilmî konunun cüz'î meselelerinden biriyle karşılaştığın anda, o ilmî konuyla ilgili küllî meseleleri hemen zihninde devreye sokabilme gücüdür. Daha sonra melekeyi istihdâr ve istinbât melekesi ve mutâlaa melekesi olarak iki kısma ayırır.

Müellif eserine farz-ı ayn, farz-ı kifâye, mendûb, harâm, mekrûh, mübâh gibi hükümleri açıklayan değişik bilgilerin öğrenilmesi için şerî hükümleri alır. Bu konular mukaddimenin önemli bir kısmında incelenir.

Beşinci fasılda, ahkâmın kısımları,

Altıncı fasılda, "ilmin hükmünün, malumun hükmü gibidir" sözü,

Yedinci fasılda, harama veya mekruha düşme ihtimalinin bulunması durumu,

Sekizinci fasılda, toplum içinde yaygınlaştığında haramı ve mekruhu öğrenmenin hükmü,

Dokuzuncu fasılda, haramları öğrendiğinde günaha düşeceğinden korkan kişinin hükmü,

Onuncu fasılda, farz-ı ayn ve üç bölümü: itikad, fiili terk konusu,

On birinci fasıl, akıllı ve ergenlik çağına gelmiş insanın yaratana bilmemekten dolayı mazur olmaması,

On ikinci fasıl, dinin zarûriyyâtından olmayan şeylerin bilinmesi,

On üçüncü fasıl, Farz-ı kifâye ilimleri,

On dördüncü fasıl, üç ilmin mertebeleri,

On beşinci fasıl, her ilimde “iktisâd” mertebesinin durumu,

On altıncı fasıl, Kurân-ı Kerîm ’in hıfzı hükümleri,

On yedinci fasıl, vacibü’l-ayn ve vâcibü’l-kifâye,

On sekizinci fasıl, mendubun hükümleri,

On dokuzuncu fasıl, haram hükümleri,

Yirminci fasıl, mantık ilmi,

Yirmi birinci fasıl, Remil ilmi,

Yirmi ikinci fasıl, ilim, öğrenilmesi tahrimen mekruh olan şeyler,

Son fasıl, öğrenilmesi mübah olan şeyleri açıklar.

Müellif öğrenilmesi gereken ilimlerle ilgili bütün ilimleri cem etmiştir. Bu hükümlerden hiçbir şeyi eksik bırakmamış hatta kendinden önceki âlimlerden delillerle konuları geniş olarak açıklamıştır. Ayrıca uygun olmayan hükümleri de reddetmiştir. Konuları ele alış ve tartışmaları onun ilmi yapısını ve görüşlerin tartışılmasına vukufiyetini göstermiştir. Mesela, üçüncü fasılda kelâm ilmi ile uğraşma hususunda yaptığı ilmî tartışma bunun göstergesidir; “Şafîî, Ahmed ve diğer bazı bilginler kelâm ilmini haram olarak kabul etmiş, bazıları ise farz-ı kifâye olarak değerlendirmiştir. Doğru olan, her beldede bidat ehlinin akaidi yayılmadığından kelâm ilmine ihtiyaç olmamıştır. Bu durumda bir kişi bidat ehlinin akaidine inanırsa Kur’ân ve hadis kaynaklı delillerle bu kişi hakka çağırılır. Bu, kelimcilerin delillerinden daha

iyidir. Ama her beldede bidat ehlinin akaidi yayılmışsa kelâm ilminin delillerini kullanmak farz-ı kifaye haline gelir”.

Bu ilmi öğrenecek kişide üç özelliğın olması gerekir:

Birincisi: Ortaya çıkan şüpheyi gidermekten geri kalmamak için, öğrenmeye istekli olma.

İkincisi: Zeki olma. Çünkü ahmak kişi, bidatçilerin şüphelerinden kurtulma yolunu fark edemeyebilir.

Üçüncüsü: Tabiatında salah ve dindarlık olmalı, arzularına mağlup olmamalıdır.

Müellif, kelâm ilmi hususunda ihtilafı, karmaşık bir konuya müdahil olarak mahareti ve zekası ile güzel bir çözüm yolu bulur. Bu onun, geniş bilgi ve tecrübesi ile ileri zekasını gösterir.

Müellifin farklı özelliklerini ortaya koymaya çalıştık. Hatta onun diğer âlimler arasında farklı bir yeri olduğunu söyleyebiliriz. Ancak o dönem ve öncesinde İslâm dünyasında yaygın hale gelen tasavvufi akımlardan önemli derecede etkilenmiştir. Bu akım, İslam düşüncesini olumsuz etkilemiştir. Müellif tasavvufi akımın içerisinde yer almakla kalmamış, tasavvufi görüşleri savunmuş, batınî anlam, Kur’ân’ın işârî tefsiri gibi kapalı konuları savunmuştur.

Müellif, “birinci maksad” bölümünde tasavvuf ilmini müstakil bir konuda ele alır. Bu ilmin öncülerinin görüşlerinden, tarif, hüküm, taksim ve isimlerinden nakiller yapar. Tasavvuf ilmine, bâtin ilmi, mükâşefe, mevhibe, esrâr, meknûn, virâse, hakikat ilmi vs isimler verir. Ahlak ilmini ve ledünnî ilmini de tasavvuf ilminin kapsamında ele alır.

Tertîbü’l-Ulûm kitabının metninin analitik incelemesini yaptıktan sonra tezyîl/ek ve hatimesini ele alalım.

Tezyîli hatimeden önce ortaya koyar. Bu konuda şöyle söyler: “Talebelere coşku vermek ve istekli hale getirmek için ve bununla ilgili ilimler”. Kur’ânın medhi için ayetler nakleder daha sonra Allah’ın isimlendirdiği Kur’ân isimleri ile ilgili fasıl oluşturur. Kur’ân’ı medheden hadislerden nakiller yapar. Mişkâtü’l-Mesâbih gibi eserlerden Kur’ân’la ilgili bilgiler nakleder. Daha sonra şeklen âlim olanları tenkit eder: “Bazı “tekmiî” künyesini alan kişiler, Kur’ân’ı namazı sahih olarak kıldırarak şekilde okuyamamaktadır. Bu kişiler

fetva veriyorlar, takvayı yerle bir ediyorlar, arzularına teslim oluyorlar ve günde beş vakit namazı fesat ediyorlar...” Saçaklı Zâde adeti üzere âlim geçinen bu tür insanlara eserinin değişik yerlerinde sert bir şekilde eleştiride bulunur.

Müellif daha sonra “Felsefeye dair” başlığı hâtimesi ile eserini bitirir.

Özetleyecek olursak, Birinci fasıl, ilimlerin beyanı, tarifi, kısımlarını değişik kaynaklardan özellikle de Gazâlî'nin dörtlü taksiminden yararlanarak ele alır. Bunlar;

1. Hendese ve Hesap ilmi: Her ikisi de mübahtır.
2. Mantık: Kalam ilmi kategorisindedir.
3. İlâhiyyât: Allahın zatı ve sıfatları ile ilgili ilim olup kelâm ilmi kapsamındadır.
4. Tabiiyyât: Basit ve mürekkep tabiat unsurlarını ele alan ilimdir.

Felsefenin kısımları ve hükümlerini Gazâlî'den kısa ve öz şekilde nakleder; “Gazâlî, el-Münkiz adlı eserinde şöyle der: Riyâziyyat hakkında felsefi kelim, bürhânidir, İlâhiyyât ilminde tahminidir... İlâhiyyat ilminde felsefeciler önemli hatalar yapmışlardır...” Gazâlî, riyâzât ilminde felsefecilerin sözlerini onaylar ama ilâhiyyât ilminde onların sözlerini eleştirir ve karşı çıkar. Müellifimiz, riyâziyyât konusunda özellikle tabiatın cüzü konusunda Gazâlî'ye muhalefet ederek her türlü felsefi görüşleri reddeder.

Müellif, daha sonra bir fasıl içerisinde felsefe ve filozofları zemmeden âlimlerin görüşlerine yer verir. Şu ayeti naklederek “Peygamberleri onlara apaçık bilgileri getirince, onlar kendilerinde olan bilgiye güvendiler. Alaya aldıkları şey onları boğuverdi”¹. Ayetin yorumunda kastedilenin felsefeciler olduğunu belirtir. Daha sonra felsefe hakkında Taftâzânî, Tîbî, Turbeştî, Gazâlî, Curcâni vs âlimlerin görüşlerini nakleder. Sonunda İbn Sînâ ve benzeri filozofların tekfirini sonucuna ulaştır.

Asıl nüshada ve (ت) nüshasında müellifin taliki vardır. Bundan bu iki nüshanın ne zaman yazıldığını anlamak mümkündür. Bu da

¹ Gâfir suresi, 83

yaklaşık H. 1130 dur. Bu, müellife incelemesi için sunulan “ikinci arza” olduğu görülür. Müellif yazıyı inceledikten sonra üzerine talikini koymuştur. Bu ta’lik diğer nüshalarda yoktur.

Hâtimenin dördüncü faslında felsefeyi öğrenmenin kesin olarak haram olduğu asla mübâh olmadığını ancak felsefenin öğreniminin her yerde yaygın hale gelmesi durumunda onların yanlışlıklarını ortaya koymak amacı durumunda mübâh olacağını belirtir.

Hâtimenin sonunda felsefeyi zemmeden, filozofları hicveden recez türü şiirler söyler. Nesir türünden de bir kaç cümle ilave eder. Kısa bir dua ile hatimeyi bitirir ve şöyle söyler: Bu risâlenin yazım kontrolü (tebyîz) 1128 yılında tamamlanmıştır.

Bu, asıl nüshadır. Öyle görünüyor ki, müellif nüshası ya da direkt ondan intikal etmiş nüshadır. Allah en iyisini bilir.

TERTÎBÜ'L-ULÛM
(Ana Metin)

[MÜELLİFİN MUKADDİMESİ]

Sonsuz Merhamet Sahibi, Merhametiyle Her Şeyi Kuşatan Allah'ın Adıyla.

Övgüler Allah'a, selam O'nun seçkin kullarına. Rabbimiz! Katından bize rahmetini bağışla ve bize işlerimizde çıkış yolu hazırla.

İlahî rahmete muhtaç, Saçaklı Zâde Muhammed el-Mer'âşî -Allah kendisine kurtuluş ve saadet ihsan etsin- der ki:

Ey ilim tâlipleri! Allah işlerinizi yoluna koysun, ömrünüzü uzun eylesin, dinini sizinle yaşatsın, insanlara sizinle yol göstereyin. Şunu biliniz ki, tüm geçmiş çağlarda bu ümmetin içerisinde eserler vücuda getiren ilim adamları ve araştırmacı güzide insanlar hep var olagelmisti. Ama şu an, etraf onlar gibi insanlardan yoksun bulunmaktadır. Tavşanlar aslanların ormanlarında onların yerini almış! Zannediyor musunuz ki bu durum, zamanın seçkinlerinden ve bu ümmetin son dönemlerinin karakterine hâkim olan ahmaklıktan kaynaklanıyor? Aksine onların hayatlarından nakledilen bilgilerden ve onların eserlerinde yer alan sözlerinden anlaşılan şu ki, onlar muteber ilimlerin temel kaynaklarını yani meşhur meselelerini¹ kavradılar. el-Keşşâf'ta² müellifi özetle şöyle der: “Bil ki her ilmin temelinde yer alan âlimlerin dereceleri birbirlerine oldukça yakındır. Eğer bir âlim diğerini geride bırakmış ise, bu sadece çok küçük adımlar şeklinde olmuştur. Âlimler arasındaki derece farklılığı, üstünlük ve bin âlimi bir âlime denk saydıracak farklılık, ancak ilimlerdeki inceliklere ve mânâlardaki güzelliklere vakıf olmakla ortaya çıkar.”

Ardından, tüm ilimlerden akıp gelen bilgi onların göğüslerini

¹ Bu meseleler, “temel meseleler” anlamında “usûlü'l-mesâil” olarak adlandırılır. Çünkü nâdir meseleler bunlar üzerine dayandırılır. (Hâşiye)

² ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 12.

doldurdu. Sonra, bu akıntıların birleştiği yer bir denize dönüştü. Mevcut ilimler üzerine yeni ilaveler yapmaya devam ettiler. Şerhler yazarak bu ilaveleri oraya eklediler. Uzunca eserler ortaya koydular, şerhler ve ince haşiyeler oluşturdular. Hatta bazı eserlerin şerhinin haşiyesinin haşiyesi ortaya çıktı. Onların peşinden gelenler bu metinlerin, şerhlerin ve haşiyelerin birçoğunu müzakerelerinde esas aldılar. Azık azalıp da binek cılız düşünce yük ağırlaştı ve mesafe uzadı. Sonunda talebeler, önemli ilimlerin bir kısmını ya tamamen veya üçte birini ya da yarısını terk etmeye başladı. Geri kalanı ise önce şerhler ve haşiyelerle birlikte öğrenmeyi istiyor. Bunların zihinleri, temel meseleleri kavramak ve bilgi hazinesinde toplamak için, çok yönlü konuları, farklı ihtimalleri ve karşıt görüşleri hayal etmekten oldukça uzak bulunuyor. Bu durum, selefin metoduna aykırı bulunmaktadır. Nitekim Ta'limü'l-Müteallim müellifi¹ şöyle demektedir: “Hocalarımız, yeni başlayan talebeler için küçük hacimli aynı zamanda geniş izahlı kitapları tercih ederlerdi. Çünkü bu yöntem, anlama ve anladığını bilgi dağarcığında tutmaya en elverişli, usandırmayan ve insanlar arasında en yaygın olan yöntemdir.”

Uygun olmayan yöntemle başlayan talebeler, haşiyelerden pek bir şey anlamıyor ve Ta'limü'l-Müteallim'de belirtildiği üzere² kavrayışları kayboluyor: “Talebenin anlamaya gayret göstermesi gerekir. Eğer özen göstermez de bir veya iki defa okumakla bir şey anlamazsa bu durum alışkanlık halini alır ve basit bir sözü bile anlamaz hale gelir.” Aynı eserde³ şuna da dikkat çekilir: “Talebe anlamadığı bir şeyi yazmamalı; çünkü bu davranış, tembelleşmeye yol açar ve kavrayışı giderir.”

Talebenin anlamadığı şeyleri dinlemesi konusuna gelince, derim ki: Evet, bazı ilimlerin temel meselelerini anlayıp iyice kavradıktan sonra onların haşiyeleriyle iştiğal etmek gerekir. Nitekim bazı talebeler, ilimleri sıralamada ve bu ilimlerin her biri için gereken gayreti göstermede yanlış bir yol takip ediyorlar. Böylece, anlamak için gerekli olan temel bilgileri elde etmeden önce bazı bilimlerde kavrayış sahibi olma çabasına giriyorlar. Bu talebeler, kendisine çok ihtiyaç duyulan

¹ ez-Zernûcî, *Ta'limü'l-Müte'allim*, s. 101.

² ez-Zernûcî, *Ta'limü'l-Müte'allim*, s. 102.

³ ez-Zernûcî, *Ta'limü'l-Müte'allim*, s. 101.

bir ilmi anlamaya gereken önemi vermeyebiliyor ve kendisine fazlaca ihtiyaç duyulmayan şeyler konusundaki araştırmalara uzunca zaman ayırabiliyorlar. Bu ve benzeri zararlı davranışlar, onlardaki seviye düşüşlerine ve maksatlarına ulaşamamalarına sebep oluyor. Ey talebe topluluğu! Durum bu olunca ben de istedim ki size daha hayırlı bir yol haber vereyim ve peşinden gittiğiniz şeyden sizi kurtaracak bir ticaretin yollarını göstermek üzere bir risâle ortaya koyayım. İşte bu risâle, bir mukaddime, iki maksat, bir ek bölüm ve hâtimededen oluşmaktadır.

Mukaddime: Faydalı ilimlerin sıralanması ve bunların şer’î ve gayr-ı şer’î ilimler olarak ikiye ayrılması ile ilimlerle¹ uğraşmanın hükümleri hakkındadır.

Birinci Maksat: Faydalı ilimlerin² tarifleri ve zararlı davranışların beyanı hakkındadır.

İkinci Maksat: Bu ilimlerle ilgilenecek başlangıç aşamasındaki talebeye gereken sıralama ve ilimlerin mertebeleri hakkındadır.

Ek Bölüm: Kur’ân’ın mehdi hakkındadır.

Hatime: Felsefe ile ilgili konular hakkındadır.

Bu eseri “Tertîbü’l-Ulûm” olarak isimlendirdim. Tek amacım gücüm yettiğince ıslahtır. Muvaffakiyet Allah’tandır, O’na tevekkül ettim ve O’na yöneldim.

¹ Burada müellif, “ilimler” ifadesini “faydalı” olarak kayıtlamadı. Zira bu taksim, ileride göreceğın üzere, bu ilimlerle meşgul olmanın hükümleri ile alakalı değildir. (Hâşiye)

² Buradaki “faydalı” ifadesi, din açısından veya dünya açısından faydalı olmaktan daha genel bir anlam taşımaktadır. İkincisine “tıp” örnek verilebilir. Eğer, mesela denizcilik ve ok atıcılığı gibi bazı sanatlarla ilgili eserler kaleme alınmıştır, dersin, derim ki: Tıp ilminin aksine bu konularda eser yazmak gerekmez. İlimler ile kastedilen, eser yazma ihtiyacı duyulan ilimlerdir. (Hâşiye)

MUKADDİME

1. Fasl

(Donanımı Gerekli Faydalı İlimler)¹

1. *Arapça ile ilgili bazı ilimler:* Lügat, sarf, iştikâk, hat, nahiv, arûz, kâfiye, belâgat ve muhâdarât ilimleri.

2. *Aklî ilimler:* İlmü'l-mîzân (mantık), münâzara ilmi, kelâm ilminin temel esasları², riyâziyyât -yani hendese, aritmetik ve astronomi-.

3. *Kitap ve sünnet kaynaklı ilimler:* Akâid, ahlak, mev'ıza, fıkıh ve fıkıh usûlü.

4. *Ledünnî ilmi.*

5. *Kur'ân ilimleri:* Kur'ân'ın nazmı, tecvîdi, vakf ve ibtidâsı, mushaf yazıları, kırâati ve tefsiri.

6. *Hadis ilimleri:* Hadis metinleri, mânâları, nakledenlerin farklılığı ile ortaya çıkan kuvvet ve zaaf yönünden durumları. Hadislerin bu son durumları ile ilgili ilme "Hadis Usûlü İlmî" denir.

7. Ayrıca, teşrih ilmi (anatomi), tıp ilmi, firâset ilmi (fizyonomi), rüya tabirleri ilmi ve Farsça³ da faydalı ilimler arasında yer alır.

¹ Bu başlık muhakkik tarafından konulmuştur. Fasl numaralarının akabinde parantez içinde yer alan tüm başlıklar da aynı şekilde muhakkik tarafından konulmuştur.

² Kelam ilminin maksatları ise, akâid konularıdır. (Hâşiye)

³ Müellif Farsçayı da faydalı ilimler arasında saymıştır. Çünkü önde gelen birçok İslam âlimi Farslardandır ve onların ilmine de ihtiyaç duyulmaktadır. Bu durum, bugün Müslümanların Batılıların ilmine olan ihtiyacı onların dilini öğrenmeyi gerektirdiği gibi, Farsların dilini de öğrenmeyi gerektirmektedir.

Faydalı ilimler bunlardan ibarettir. Zira bunların dışında kalanlar, ya felsefe, sihir ve astroloji gibi zararlı ilimlerdir veya bilinmesinin bir fayda sağlamayacağı, bilinmemesinin de bir zarara yol açmayacağı türden ilimlerdir. Nitekim bu hususla ilgili olarak, İhyâu Ulûmi'd-Dîn'de¹ şöyle bir rivayet yer alır: Hz. Peygamber, etrafında insanların toplandığı bir adama rastlar ve şöyle der: “Bu kimdir?” Onlar şu cevabı verir: “Çok bilgin bir adam.” Hz. Peygamber, “Hangi konuda?” der. Onlar da, “Şiir ve Arapların soy bilgisi konusunda” diye cevap verirler. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Bunlar bilene fayda vermeyen, bilmeyene de zararı olmayan şeylerdir.” cevabını verir.

2. Fasl

(Adı Geçen İlimlerin Faydaları)

Bil ki, yukarıda adı geçen her ilmin bir faydası vardır. Her bir fayda ise ardından bir başka faydayı doğurur ve böylece iki dünya saadetine erişilmesini sağlar. Nitekim Şerhu'l-Mevâkıf'ta² şöyle denmiştir: Kelâm ilminin gayesi iki dünya saadetini elde ederek kurtuluşa ermektir. Bu ise tüm hedeflerin varmak istediği son nokta ve tüm gayelerin gayesidir.

Fakat ben derim ki, şer'î ilimler kurtuluşa ermeye vesile olma açısından âlet ilimlerine göre daha önde gelir.

Bil ki her menfaat, kendisinden bir faydanın elde edilmesi açısından “fayda” olarak, fiilin varacağı son nokta olması açısından “gaye” olarak ve işleyen gerçekleşmesi arzusuyla işlemesi açısından “maksat” olarak isimlendirilen bir fiile dayanır. Ben de “fayda” konusunda uzunca sayılacak bir bölüm kaleme almıştım. Ancak okuyucuya bıkkınlık verme korkusuyla, eseri yeniden gözden geçirirken bundan vazgeçtim.

3. Fasl

(İlimlerin “Şer'î” ve “Şer'î Olmayan” Olarak Taksimi)

Şer'î ilimlere “dinî ilimler” adı da verilir. Çünkü din ve şariat

¹ el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I, 30.

² el-Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, Mukaddime, s. 2.

birbirinden farklı şeyler değildir.

Bil ki, “şer’î ilim” üç mânâyâ gelir:

Birincisi: el-İhyâ’da belirtildiği üzere¹, ilimler şer’î ve şer’î olmayan diye ikiye ayrılır. Burada şeriat ile kastedilen, ne akılla (matematik gibi), ne tecrübeyle (tıp gibi), ne de peygamberlerin dışında birinden işitmekle (dil gibi) elde edilemeyen, sadece peygamberlerden elde edilebilen şeylerdir.

Gazâlî bu hususta şunu da ifade eder: Eğer Peygamberin söylediği şeyler bu üç hususla ilgili ise bunlar da şer’î ilimler kapsamında değerlendirilmez. Kısacası, Gazâlî’nin ifadesine göre “şer’î ilim”, ancak Şâri’in bildirmesiyle elde edilebilecek olan ilimdir.

İkincisi: Şer’î ilimden anlaşılan, Şâri’den elde edilen ilimlerdir veya Şâri’ye mahsus ilimlere kendisi aracılığıyla ulaşılabilen ilimler; yani kendisinden, Şâri’den elde edilen ilimleri elde etmenin dışında yararlanılmayan ilimlerdir. Hüsrev, “Şer’î ilim” ifadesinin bu mânâsına “Hâşiyetü Tefsîri’l-Beydâvî” adlı eserinde işaret etmiştir. Bu mânâ, birinci mânâdan daha kapsamlıdır. Çünkü burada, bir önceki tanımda olduğu gibi, “akılla, tecrübeyle ve peygamberlerden başkasından işitmekle elde edilmesi mümkün olmayan” kaydı konulmamıştır. Ayrıca bu tanıma, “kendisinden yararlanılan ilimler” de dâhil edilmiştir. Zira bu mânânın kapsamında usûl-i fıkıh ilmi yer alırken, birinci mânâda bu durum söz konusu değildir. Arapçaya gelince, bu iki tanıma da girmez. Çünkü onun ilgi alanı şer’î ilimlere mahsus değildir.

Üçüncüsü: İbn Hacer’in “Şerhu’l-Erba’în”² de belirttiği anlamdır: Mantık ilminin şer’î ilim olması zorunludur. Çünkü mantık ilmi, Şâri’den kaynaklanan veya Şâri’den kaynaklanan şeylere dayanak teşkil eden bir ilimdir. Bu dayanak teşkil etme, kelâm ilminde olduğu gibi ‘varlık açısından’ veya nahiv ve mantık ilminde olduğu gibi ‘kemal açısından’dır. Böylece İbni Hacer, ikinci mânâda yer alan daraltmaya itibar etmemiş ve şer’î ilimlerin tanımına bütün âlet ilimlerini dâhil etmiştir. Sadece tıp ve teşrih gibi ilimleri tanımın dışında bırakmıştır. Yukarıda “varlık açısından” derken kastedilen,

¹ el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’-d-Dîn*, I, 16.

² İbn Hacer el-Heytemî, *Şerhu’l-Erba’îni’n-Neveviyye*, s. 258.

Şerhu'l-Mevâkıf'ta¹ müellifinin belirttiği husustur: Yaraticının varlığı sıfatlarıyla birlikte söz konusu olmasaydı, ne tefsir, ne hadis, ne fıkıh ne de fıkıh usûlünden bahsedilebilirdi.

İbni Hacer'in bu sözü, tüm itikadî meseleler Şâri tarafından açıkça belirtilen veya kendisine yine onun tarafından işaret edilen konular olmakla birlikte, kelâm ilminin kaynağının Şâri olmadığı düşüncesini çağırıyor. Ancak itikadî konulardan bir kısmına akıl tek başına ulaşabilir. Mesela akıl, yaratılmışlar üzerinde düşünerek bazı sıfatlarla donanımlı bir yaratıcının varlığına, mucizelere bakarak peygamberin peygamberliğinin gerçekliğine ulaşabilir. Şu halde onun kelâm ilmi ile kastettiği şey sadece bu konu ile alakalıdır. Şer'î ilmin birinci tanımında da görüldüğü üzere, Şâri bir konuda söz söylese de, aklın kendisine yol bulduğu şeyler Şâri'den elde edilenler kapsamında değerlendirilmez.

4. Fasl

(Üç Anlam Arasında İlimlerin İsimlerinin İştiraki)

Bil ki, nahiv, sarf, me'ânî, fıkıh ve benzeri ilimlerin isimleri yukarıda belirtilen üç mânâ içerisinde müşterek yönleri sahiptir. Bu müşterek alan, meseleler ve bunların idrak edilişi ve bu idrak edişlerin tekrarından hâsıl olan melekedir. Bu meleke, bir ilmî konunun cüz'î meselelerinden biriyle karşılaştığın anda, o ilmî konuyla ilgili küllî meseleleri hemen zihninde devreye sokabilme gücüdür. Bu gücün faydası, o küllî meseleden yola çıkarak o cüz'î duruma dair hüküm verebilmektir. Mesela, “ضرب زيد” cümlesinde “Zeyd” kelimesiyle karşılaştığında, “her fâil merfûdur” şeklindeki küllî kural zihninde hemen canlanır. Ardından, bu cümlede “Zeyd”in fâil konumunda olduğunu düşünür ve “Zeyd” kelimesinin merfû olduğu sonucuna varır. Bu melekeye “istihzar melekesi” denir. Sonra, bu tür hüküm çıkarmaların tekrarıyla da “istinbat melekesi” hâsıl olur. İstinbat melekesi ise, yukarıdaki örnekte geçtiği üzere, küllî meselelerden yola çıkarak cüz'î hükümler ortaya koyabilme gücüdür.

İkinci meleke, “mütalaa melekesi”dir. Mütalaa melekesinin

¹ el-Cürcânî, Şerhu'l-Mevâkıf, Mukaddime, s. 8.

hâsıl olabilmesi için küllî kaidelerin bilinmesi ve bu bilginin sürekli tekrarlanması suretiyle hafızada yer etmesi, ardından da bu küllî kaidelerin geçerli olduğu bazı cüz'î konulara dair hüküm çıkarma faaliyetinde bulunma, sonra da bu hüküm çıkarma faaliyetlerinin sürekli tekrarı gerekir. Bu melekeye sahip olmada insanlar farklı derecelere sahiptirler.

İşte, “ilim” lafzının nahiv, sarf, fıkıh ve benzeri ilimlerin isimlerine izafe edilmesi erâk ağacını andırır. İlimlerin isimleri ise o ağacın dalları gibidir.

5. Fasl

(İlimlerin Hükümleri)

İlimlerin hükümleri, İbni Nüceym'in el-Eşbâh¹ adlı eserinde belirttiği üzere şu şekildedir: Farz-ı ayın, farz-ı kifâye, mendub, haram, mekruh ve mübâh. Ben derim ki, bu taksim, aynı zamanda ilimlerin konusu olan şeyler için de geçerlidir. Zira “ilim maluma tabidir” denmiştir. Ancak burada² dikkat edilmesi gereken bir nokta daha var ki, kendisi vacip olan şeyin bilinmesi de vaciptir. Nitekim ez-Zernûcî, Ta'lîmü'l-Müte'allim³ adlı eserinde der ki: “Vacibi gerçekleştirmeye vasıta olan şey de vacip olur”.

Ben derim ki, mükellefe farz-ı ayın olan ilimlerin en önemlisi, her şeyden önce, tevhid ve sıfatlar ilmidir⁴. Sonra, kişinin farz-ı ayın olarak her vakit mükellef tutulduğu şeyler gelir ki, bunlar ahlakî farzların ve ahlakî yasakların bilinmesidir. Sonra, bazı vakitlerle kayıtlı olarak kişiye farz-ı ayın olan şeyler vardır. Kişinin namaz ve orucun

¹ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, s. 379

² İbn Nüceym'in sözünde bir şeyi dikkate almama durumu vardır. Çünkü “vâcib” ifadesine yer vermemiştir. Bu duruma şu tespitle cevap verilebilir: Farz, itikadî ve amelî olmak üzere iki umumî durumu ifade eder. (Hâşiye)

³ ez-Zernûcî, *Ta'lîmü'l-Müte'allim*, s. 60.

⁴ “Tevhid ve sıfatlar ilmidir.” sözüyle ilgili olarak, *Şerhu'l-Akâid*'de müellifi şöyle der: İtikadî hükümlerle alakalı ilim, “*ilmü't-tevhid ve's-sıfât* / tevhid ve sıfatlar ilmi” olarak adlandırılır. Çünkü bu konu, bu ilmin konularının ve maksatlarının en şerefliisidir. (Hâşiye)

kendisine farz olduğu vakte ulaşmasıyla birlikte¹ bu ibadetleri öğrenmesi buna örnek verilebilir. Sonra, yerine getiren kimsenin bulunmaması durumunda kişiye farz-ı kifâye olan şeyler vardır. Sonra, öğrenilmesi müstehab olan şeyler vardır². Kimsenin yerine getirmemesi durumunda farz-ı kifâye olan hususlarla ilgili ilimlerin tahsili müstehab olan ilimlerdendir.

Bu hususla ilgili tafsilat inşallah ileride gelecektir. İlimlerin tasnifi hususunda bu sıralama zorunludur. Kim bu sıralamada yanlışla düşerse haksızlık etmiş olur ki, zâlimler asla iflah olmaz.

6. Fasl

(İlmin Hükümü, Malumun Hükümü Gibidir)

Bil ki, ilmin hükümü, malumun yani hakkında bilgi sahibi olunacak şeyin hükümü gibidir. Eğer bir şey farz, vacip veya sünnet ise ve onu yerine getirebilmek için hakkında bilgi sahibi olmak gerekiyorsa, o şey hakkında bilgi sahibi olmak da aynı şekilde farz, vacip veya sünnettir. Eğer onu yerine getirebilmek için hakkında bilgi sahibi olmak gerekmiyorsa, bu durumda, elde edilecek ilmin hükümü, hakkında bilgi sahibi olunacak şeyin hükümü gibi değildir. Mesela, Kur'ân okuyucusunun, okuduğunun anlamını bozacak düzeyde bir hata (lahn-ı celiy) yapmasını engelleyecek kadar tecvîd bilmesi farz-ı ayındır. Fakat "Tecvîd" olarak isimlendirilen ilmin bilinmesi farz-ı ayın değildir; Aliyyü'l-Kârî'nin³ belirttiği üzere farz-ı kifâyedir. Çünkü Kur'ân'ın tecvîd üzere okunması, bu ilmin öğrenilmesine değil, güzel okuyan bir üstadın ağzından işitip uygulamaya dayanır.

Bir şey kesin haram veya tahrimî mekruh ya da tenzihî mekruh ise, kişinin veya bir başkasının bu nitelikteki şeyleri işleme ihtimali de yok ise, o şeyi öğrenmenin de hükümü ayındır. Bu nedenle, el-Medârik'te⁴ müellifi, "*Kendilerine zarar verecek ve fayda*

¹ Namazı ve orucu öğrenmek, bunların vakitleri girmeden evvel farz olmaz; kişi bunların vakitlerine ulaştığı zaman farz olur. (Hâşiye)

² Burada İbn Nüceym'in bir gafleti söz konusudur. Sıralamaya göre vacip olan ilimlerden söz etmesi gerekirdi. (Hâşiye)

³ el-Kârî, el-Minehu'l-Fikriyye, s. 7.

⁴ en-Neseff, Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl, I, s.76.

sağlamayacak şeyleri öğreniyorlar”¹ mealindeki ayetin tefsirinde şöyle diyor: Ayette, kişiyi doğru yoldan sapmaya sürükleyen felsefenin öğrenilmesi gibi, sihir öğrenmenin de kendisinden sakınılması gereken bir iş olduğuna dair delil vardır.

7. Fasıı

(Harama veya Mekruha Düşme İhtimalinin Bulunması Durumunda)

Eğer kişinin kesin haram veya tahrimî mekruh ya da tenzihî mekruh olan bir fiili işleme ihtimali söz konusu ise; birincisinden sakınmanın yollarını öğrenmesi ona farz, ikincisinden sakınmanın yollarını öğrenmesi vacip, üçüncüsünden sakınmanın yollarını öğrenmesi müstehab olur. Çünkü birinciden sakınmak farz, ikinciden sakınmak vacip, üçüncüden sakınmak müstehab olduğu gibi bir şeyden sakınmanın yollarını öğrenme bizzat o şeyi bilmekle mümkündür. Nitekim “Ta’lîmü’l-Müte’allim”² adlı eserde müellifi, ahlakî haramları beyan ederken bu konuda şöyle der: Ahlakî haramlardan sakınmak, ancak onları ve onların zıddı durumları bilmekle mümkündür. Bu durumda her insanın bunları öğrenmesi farz olur.

Bu durumda, birinciye yani kesin haramı öğrenmesi kişiye farzdır. İkinciye öğrenmesi vacip, üçüncüyü öğrenmesi ise müstehabdır. Buna bir örnek vermek gerekirse; bir kişi sihirbazların ve filozofların arasına düşer de, sihir yapmaktan veya felsefeye inanmaktan endişe ederse, bunlardan sakınabilmek için sihir ve felsefe öğrenmesi ona farz olur.

Aynı şekilde, ticaretle uğraşan kişinin faize bulaşma ihtimali söz konusu olduğunda, faizden uzak durmanın yollarını öğrenmesi ona farz olur. Bu da bizzat faizin ne olduğunu öğrenmeye bağlıdır. Haram veya mekruh yönlerine bulaşmaktan korktuğu bir işe soyunan her kişinin durumu aynıdır. Yine, sağlıklı uzuvlara sahip bir kişinin, bu uzuvlarla işleyebileceği endişesi taşıdığı haramlar ve mekruhlar konusunda bilgi

¹ el-Bakara 2/102.

² ez-Zernûcî, *Ta’lîmü’l-Müte’allim*, s. 62.

sahibi olması da ona farz ve vacip olur. Bunu böyle bil¹.

8. Fasl

(Toplum İçinde Yaygınlaştığında Haramı ve Mekruhu Öğrenmenin Hükümü)

Eğer insanların birçoğunun haram veya mekruha düşme ihtimali söz konusu ise, bu haram veya tahrimî ya da tenzihî mekruh konusunda bilgi sahibi olmak, bunların içine düşme ihtimali olmayan kişiler için, ya farz-ı kifâyedir veya vacib-i kifâyedir ya da müstehab-ı kifâyedir. Bunların içine düşme ihtimali olan kişiler için ise, ya farz-ı ayn veya vacib-i ayn, ya da müstehab-ı ayındır. Eğer haram veya mekruha düşülme ihtimali bulunan bir beldede, bu konuda bazıları bilgi sahibi olur ise, bu bilgi sahibi olan kişilerin haram veya mekruha düşme ihtimali olsun veya olmasın, bunlara düşme ihtimali olmayan diğer kişilerden bu konularda bilgi sahibi olma sorumluluğu düşer. Bunlara düşme ihtimali bulunan kişilerden ise bu sorumluluk düşmez². Bu beldede oturanların tamamı, içine düşülme ihtimali bulunan haram veya mekruhlar konusunda bilgi sahibi değil iseler, haramlar konusunu öğrenmeyenler günahkâr olur; tenzihî mekruhlar konusunu öğrenmeyenler kötü bir konumda bulunurlar. Buna bir örnek vermek gerekirse, bir belde sakinlerinden çoğunun ticaretle ilgilenmesi durumunda, ticaretin haram noktalarının ve bunlardan kaçınmanın yollarının bilinmesi ticaretle uğraşan herkese farz-ı ayındır; ticaretle uğraşmayanlar için ise farz-ı kifâyedir. Eğer, ticaretle uğraşanlardan veya uğraşmayanlardan birisi bu konularda bilgi sahibi olursa, ticaretle uğraşmayan diğer insanlardan bu konularda bilgi sahibi olma sorumluluğu kalkar; ancak ticaretle uğraşan diğerlerinden bu sorumluluk kalkmaz. Çünkü bu sonuncuların her biri için ticaretin haram noktaları konusunda bilgi sahibi olmak farz-ı ayındır. Bunu

¹ “Bunu böyle bil” sözünde, buradaki mekruh ifadesiyle sadece tahrimî mekruhun kastedildiğine işaret vardır. Tenzihî mekruha gelince, bunlardan sakınmanın yollarını öğrenmek, sözün siyakından açıkça anlaşıldığı üzere, müstehab olur.

² “Bunlara düşme ihtimali bulunan kişilerden ise bu sorumluk düşmez.” sözünde ifade edilen şey, onlara farz-ı ayn olan ilimdir. Farz-ı ayn ise, başkalarının yerine getirmesiyle bir insandan düşmez. (Hâşiye)

böyle bil¹.

Ancak, insanlardan çok azının harama veya mekruha düşmesi az bir ihtimal ise, bu haram veya mekruhların öğrenilmesi hiç kimseye ne farz-ı kifâyedir ne de vacib-i kifâyedir; sadece bunlara düşme ihtimali olan az sayıdaki kişilere farz-ı ayın veya vacib-i ayın ya da müstehab-ı ayındır. Nitekim “Hâşiyetü'l-Hayâlî”² adlı eserinde Kul Ahmed şöyle demektedir: Farz-ı kifâye, dünya geçimliği ve ahiret hazırlığı açısından halkın çoğunluğunun³ kendisine ihtiyaç duyduğu şeyleri yerine getirmektir. el-Gazali'nin el-İhya'daki sözü⁴ de buna işaret etmektedir. Bu tanımdan çıkabilecek bir sonuç da şu ki, insanlardan çok azının ihtiyaç duyduğu şeyleri yerine getirmede büyük bir zorluk vardır. Burada, insanların çoğu ve insanların azı ile kastedilen şeyin bilinmesi yine insanların örfüyle belirlenir. Allah en iyisini bilir.

9. Fasl

(Haramları Öğrendiğinde Günaha Düşeceğinden Korkan Kişinin Hükümü)

Sihir ve filozoflar ile sapkın fırkaların ortaya attığı şüpheler türünden, insanların çoğunun içine düşmesinden korkulan haramları öğrenen kişinin günaha sürüklenmesinden emin olunamıyorsa, sihir yapmaktan ve filozoflar ile sapkın fırkaların ortaya attığı şüphelere düşmekten kendisini emin gören kimseden başkasının bunlarla

¹ “Bunu böyle bil” sözüyle şuna işaret edilmektedir: Ticarete vuku bulabilecek tahrimî veya tenzihî mekruhtan sakınmanın yolunu öğrenmenin hükmü, ayın ve kifâye olması bakımından, orada vuku bulabilecek haramın hükmü gibidir. Yani ticarete vuku bulabilecek tahrimî mekruhtan sakınmanın yolunu öğrenmek ticaret ehline vâcib-i ayındır; ticaretle uğraşmayanlara ise vacib-i kifayedir. Tenzihî mekruhtan sakınmanın yolunu öğrenmek ise ticaret ehline müstehab-ı ayın; diğerlerine müstehab-ı kifâyedir. Bunu düşün. (Hâşiyeye)

² *el-Hayâlî*'nin müellifi: Ahmed b. Mûsâ b. Şemsi'd-Dîn (ö.870 h.). *el-Hayâlî* üzerine yazılmış olan Kul Ahmed Hâşiyesi ise matbu değildir.

³ “Halkın çoğunluğu” ifadesinde “halk” kelimesi “çoğunluk” ile kayıtlanması, yerine getirilmesinde büyük bir zorluk varsa geçerlidir. Aksi takdirde, bir kişinin dahi ihtiyaç duyduğu şeyleri yerine getirmek farz olur. Emr-i bi'l-ma'rûf başlığı altında, el-İhyâ'da bu hususa açıklık getirilmiştir. (Hâşiyeye)

⁴ el-Gazâlî, *İhyâ Ulûmi'd-Dîn*, II, 312.

ilgilenmesi caiz değildir. Nitekim Gazâlî¹, fırkalarla mücadele etme uğraşısı vermenin caiz oluşu konusunu ele alırken bu hususu açıkça ifade etmiştir. Kelâm ilmi konusunu ele alırken onun görüşlerini nakledeceğiz. es-Sübki de², felsefeyle meşgul olmanın caiz oluşunu belirtirken, kendinden emin olma şartını ifade etmiştir. Kısacası, bir başkasına zarar verecek bir hususu ortadan kaldırmaya çalışırken kendisinin o zararın içine düşmesinden emin olmayan kişinin bu zararı ortadan kaldırmakla uğraşması gerekmez³. Şu var ki, söz konusu zarar dinî nitelikli ise, böyle bir uğraşı asla caiz değildir.

10. Fasl

(Farz-ı Ayn İlimler)

Kişinin içinde bulunduğu durum itibariyle⁴, Allah'ın kendisini mükellef tuttuğu şeyleri öğrenmesi farz-ı ayındır. Allah'ın kişiyi mükellef tuttuğu hususlar üç çeşittir: İnanma, bir işi yapma, bir işi yapmama. et-Tatarhâniyye'de⁵ de bu şekilde ifade olunur.

Şöyle de denilmiştir: Farz-ı ayn olan ilim, hâl ilmidir. Yani, kişinin içinde bulunduğu hâl itibariyle, Allah'ın kendisini mükellef tuttuğu şeyleri bilmesidir. Buna göre hâl ilmi, iman meselelerini, ahlakî ve fiilî farzları, ahlakî ve fiilî haramları bilmektir. Bu hususun tafsilatı et-Tatarhâniyye müellifinin ifadesiyle şöyledir:

“İnsan, gündüzün sabahında ergenlik çağına erdiğinde, düşünme

¹ el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I, 22.

² es-Sübki, *Mu'idü'n-Ni'am*, s. 78.

³ Denize düşen birinin durumu buna örnek verilebilir: Yüzme bilmeyen ve boğulmaktan emin olmayan birine onu kurtarması vacip değildir. Onu kurtarmak yüzme bilenlere vaciptir. (Hâşiye)

⁴ Kişinin içinde bulunduğu durum: Mesela, iman bülüğ durumunda farz olur. Bazı ahlak kuralları da böyledir. Namaz da, bülüğ durumunda ve vaktine ulaşılmamasıyla birlikte farz olur. (Hâşiye)

⁵ Âlim b. Alâ' el-Hanefî, *et-Tatarhâniyye fi'l-Fetâvâ*. Müellif burada, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, *ez-Zahîra*, *el-Hâniyye* ve *ez-Zahîriyye* adlı eserlerdeki meseleleri bir araya toplamıştır. Söylendiğine göre, bu eserin hazırlanmasını kendisine Tatar Han işaret etmiştir. Müellif bu esere isim vermediği için bu adla meşhur olmuştur. Bir başka söylentiye göre, müellif, eserine “*Zâdü'l-Müsâfir*” adını koymuştur. (Keşfu'z-Zunûn: s. 268)

ve istidlal yoluyla Allah'ı tanınması ve iki şehâdet cümlesini¹ anlamını bilerek öğrenmesi ona vacip olur. Öğle vaktine kadar yaşarsa, öğle namazını öğrenmeden önce taharet konusunu, ardından da namazı öğrenmesi gerekir. Gün boyunca bu durum böyle devam eder. Ramazan ayına kadar yaşarsa, orucun keyfiyetini, nasıl tutulacağını ve nelerin orucu bozacağını öğrenmesi gerekir. Eğer mal sahibi olursa, zekâtın keyfiyetini ve zekâtındaki nisab miktarlarını öğrenmesi gerekir. Haccetmeye gücü yetecek imkânâ kavuştuğunda, Mekke'ye yolculuğun nasıl yapılacağını, ihrama nasıl girileceğini ve haccın hangi rüknünün nerde yerine getirileceğini öğrenmesi gerekir. Bu, hac mevsimine kadar yaşaması durumundadır. Farz-ı ayın olan diğer zorunlu fiilleri öğrenmedeki tedricîlik de bu şekildedir. Yapılmaması gereken şeyleri yapmamaya gelince, bu, farklı durumlara ve farklı kişilere göre değişir. Mesela, kötü sözler söylemek ve hoş olmayan şeylere bakmak sağlıklı bir kişiye haram olurken, bu haramlık dilsiz ve görmeyen kimseler açısından söz konusu değildir.”

Müellifin, “ergenlik çağına erdiğinde” ifadesinden anlaşılan şu ki, ergenlik çağından önce kişiye Allah'ı tanınması vacip olmaz. Bu görüş, âlimlerimizin çoğunluğuna ait bir görüştür. Ebu Mansûr² ise, akıllı olan sabi çocuk hakkında şöyle demiştir: Allah'ı tanınması ona vaciptir. Bu, Irak âlimlerinin çoğunun görüşüdür. Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber'in³ zeylinde Aliyyü'l-Kârî de böyle söylemiştir.

Müellif, “düşünme ve istidlal yoluyla” ifadesiyle, göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünmeyi ve kişinin iç dünyasını tatmin edecek düzeyde genel çerçeveli bir **hüküm çıkarmayı kastetmekte; kelâm âlimlerinin ortaya koyduğu delilleri kastetmemektedir.** Çünkü bunları bilmek farz-ı ayın değil farz-ı kifâyedir.

¹ İki şehâdet cümlesi: 1. Allah'tan başka ilah yoktur. 2. Muhammed O'nun kulu ve rasûlüdür. (Çev.)

² Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî (ö.333 h.). Mâtürîdî ismi ona, Semerkand'ın bir bölgesi olan Mâtürîd'e nispet edilmek üzere verilmiştir. Ehl-i Sünnet'in İmamıdır. Muhtelif ilim dallarında kıymetli eserler vermiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: *Kitâbu't-Tevhîd*, *Kitâbu'l-Makâlât*, *Kitâbu Me'hazi's-Şerâi' fi Usûli'l-Fıkh ve İlmi'l-Kelâm*, *Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber*. (Hediyetü'l-Ârifin:II, s. 36)

³ el-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber*, s. 208.

Müellifin, “iki şehâdet cümlesini anlamını bilerek öğrenmesi” ifadesiyle belirttiği şey tartışma götürür bir husustur. Zira kişinin iki şehadet cümlesini öğrenmesi gerekmez; aksine, ne şekilde olursa olsun bu iki cümlenin ifade ettiği mânâyı ve içeriğini öğrenmesi gerekir. Mesela Peygamber (sav)’in getirdiği her şeyin gerçek olduğuna inanmak, onun peygamberliğine inanmak kapsamına girer.

Müellifin, “öğle vaktine kadar yaşarsa...” sözünden anlaşılan şu ki, kişi öğle namazına kadar yaşarsa, ancak bu durumda imanın dışında kalan ilimler kendisine vacip olur. Ancak bu husus tartışmalıdır. Nitekim “Ta’lîmü’l-Müteallim”de¹ bu konuya şu şekilde işaret edilir: Kişinin içinde bulunduğu hâl ile ilgili bilgileri öğrenmesi ona farz olduğu gibi, Allah’a tevekkül etme, O’na yönelme, O’ndan saygıyla korkma ve O’ndan razı olma gibi kalbî durumları bilmesi de ona farzdır. Çünkü bunlar kişinin tüm hâllerinde söz konusu olan şeylerdir.

Müellifin, “farz-ı ayın olan diğer zorunlu fiilleri öğrenmedeki tedricîlik de bu şekildedir” sözüne örnek vermek gerekirse, kişi cünüp olduğunda gusül abdesti almanın keyfiyetini öğrenmesi ona vacip olur. Yine, evlendiğinde, evlilik hukukunu öğrenmesi ona vacip olur.

Müellifin, “yapılmaması gereken şeyleri yapmamaya gelince, bu, farklı durumlara göre değişir” sözüne gelince; mesela kim ticaretle uğraşmaya başlarsa ribayı terk etmesi veya ondan sakınması ona vacip olur. Buna göre, ticaretle uğraştığında, ribadan sakınmayı öğrenmesi kişiye vacip olurken, ticaretle uğraşmaması durumunda vacip olmaz. “Ta’lîmü’l-Müteallim”de² bu hususta şöyle denmiştir: “Bir işle meşgul olan herkesin o işle ilgili haram hususlardan sakınmayı öğrenmesi farz olur.” Şunu da bil ki, et-Tatarhâniyye’den nakledilen ifadelerin işaret ettiği üzere, yaratıcının varlığı ve birliği ve diğer mütevatir sıfatları ile ilgili aklî deliller³ ortaya koymak farz-ı ayın ilimlendendir. İman esaslarının sem’iyyât⁴ alanına giren kısımlarına gelince, bunlarla ilgili

¹ ez-Zernûcî, *Ta’lîmü’l-Müte’allim*, s. 59-60.

² ez-Zernûcî, *Ta’lîmü’l-Müte’allim*, s. 60.

³ Mukallit, aklın aklî delillerle tek başına ulaşabileceği konularda, delilden hareket etmeyen kişidir. O, şeriattan duyduklarıyla yetinir. Bu durumda imanı sahihtir; ama imanını aklî delile dayandırmadığı için günahkârdır. (Hâşiye)

⁴ *Sem’iyyât*: Salt akıl yoluyla bilinmesi mümkün olmayan, ancak Kur’an’dan ve Hz. Peygamberden işitmek suretiyle bilinebilen konular. (Çev.)

aklî deliller sunmak, zannımca farz değildir. Ta'limü'l-Müteallim'deki¹ şu ifade de bunu ima etmektedir: "Allah, delil yoluyla bilinir. Dolayısıyla, mukallit kişinin imanı bize göre² sahih olsa da, bu kişi imanını delile dayandırmadığından günahkâr olur."

Şer'î istidlale gelince, bununla akaidin şeriattan alınmasını kastediyorum. Akaidin şeriattan alınması, onun ya Kur'ân ve sünnete uygun olması ya da şeriat âlimleri tarafından şeriat koyucusu tarafından haber verildiğinin ve kesinlikle farz-ı ayın olduğunun bildirilmesi şeklinde olur. Kaynağının şeriat olması bakımından akaidin, yaratılmışlar üzerinde düşünmek suretiyle bilinebilecek olan sıfatlara bir sahip yaratıcının varlığına inanmak gibi, aklın tek başına ulaşabileceği türden olmasıyla, aklın tek başına ulaşamayacağı türden olması arasında fark yoktur. Şerhu'l-Mevâkîf'da³ müellifi bu hususu şöyle belirtmiştir: İsterse aklın tek başına ulaşabileceği türden olsun, akaidin şeriattan alınması gerekir.

11. Fasl

(Akıllı ve Ergenlik Çağına Gelmiş İnsan Yaratanını Bilmemekten Dolayı Mazur Değildir)

Akıllı ve ergenlik çağına gelmiş bir insan, Peygamber tarafından kendisine herhangi bir bilgi ulaşmamış olsa da, yaratanını bilmemekten dolayı mazur sayılmaz. Aliyyü'l-Kârî, Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber'in⁴ zeylinde, el-Hâkim eş-Şehîd'den⁵ naklen Ebû Hanife'nin şöyle dediğini

¹ ez-Zernûcî, *Ta'limü'l-Müte'allim*, s. 71.

² "Bize göre" ifadesi, Mutezile'nin görüşlerinden sakınma amacını taşımaktadır. Aliyyü'l-Kârî, el-Ġanevî'nin şöyle dediğini söyler: "Mutezile'ye göre bir kimse, inanması zorunlu olan şeyleri, hasımlarıyla mücadele etmesine güç yetirecek ve onların ileri sürdüğü şüphelerin tamamını giderecek düzeyde aklî delilleriyle birlikte bilirse, mümin olduğuna hükmedilir. Bunu yapmaktan aciz olursa, müslüman olduğuna hükmedilmez." Buradaki "inanması zorunlu olan şeyler" ifadesiyle, Yaratıcının varlığı ve aklın tek başına bilebileceği sıfatları kastedilmektedir. (Hâşiye)

³ el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkîf*, Mukaddime, s. 11.

⁴ el-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber*, s. 208.

⁵ el-Hâkim eş-Şehîd: Ebu'l-Fadl Muhammed b. Ahmed b. Abdillâh b. Abdi'l-Mecîd el-Mervezî el-Belhî. el-Hâkim eş-Şehîd adıyla meşhurdur. Hicrî 344 (334)

ifade eder: Hiç kimsenin yaratıcısını bilmeme konusunda özürlü olamaz. Çünkü herkes göklerin, yerin ve kendisinin yaratılmış olduğunun farkındadır. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'a mensup âlimlerimiz de bu görüştedir. Buna göre, bir kimse Peygamber tarafından Yaratıcı'nın varlığına dair bir bilgi kendisine ulaşmazdan önce yaratıcısını bilmeksizin ölse ahirette azap ile karşılaşır.

el-Eş'arî¹ şöyle demiştir²: Bir kimse, Peygamber tarafından kendisine bir bilgi ulaşmamışsa, bilgisizliğinden dolayı sorumlu tutulmaz, mazurdur. Bunun delili ise şu ayettir: “*Biz bir elçi göndermeden asla azap etmeyiz.*”³ el-Eş'arî'nin bu görüşü ile ilgili daha geniş bilgi Aliyyü'l-Kârî'nin Şerh'inde yer almaktadır. İnanç esaslarıyla ilgili sem'iyât konularından bazıları şunlardır: Peygamber'in peygamberliği⁴, meleklerin varlığı, ilahî kitapların Allah tarafından gönderilmiş olduğu, ahiret hayatıyla ilgili durumlar, namazın farz oluşu, zinanın haram oluşu ve Peygamber'in Allah'tan getirdiği zaruri olarak bilinen benzeri hususlar. Şu halde, Peygamber tarafından

diyenler de vardır) yılında şehit edilmiştir. *el-Muhtasar*, *el-Müntekâ* ve *el-Kâfi*'yi yazmıştır. (el-Fevâidü'l-Behiyye, s. 185)

¹ el-Eş'arî: Meşhur mezhep sahibi, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. Ebî Bişr İshak b. Sâlim el-Eş'arî (260-324). Birçok eseri bulunmaktadır. Bunların çoğu, itikatta sapkın gruplara yönelik karşı cevapları içermektedir. (Hediyetü'l-Ârifin: V, s. 676).

² el-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*, s. 208.

³ el-İsrâ 17/15.

⁴ Bu durum, Peygambere ve onun mucizelerine tanık olmamış kimseler içindir. Peygamberin peygamberlik davasını tasdik için gösterdiği mucizelerine tanık olan kimselere gelince, tasdik etmek onun için zorunludur ve bu durumda Peygamberin peygamber olduğunu bilmek o kişi açısından aklî bir bilgi olur. O kişinin Peygamberin peygamberliğini bilmesi, onun mucizeyi haber vermesine dayanması durumunda ise, tersi söz konusu olur. Ayrıca, Peygambere ve mucizesine tanık olmayan kimse için iki türlü bilgi söz konusudur: Birincisi, Peygamberin peygamberlik davasında olduğu ve mucize gösterdiği bilgisidir. Bu elbette sem'î bir bilgidir. İkincisi, Peygamberin peygamberliğinin gerçekliği bilgisidir. Bu ise aklî bir bilgidir. Eğer bu ikinci bilgi, onun peygamberliği haberinin Peygamber tarafından kendisine ulaştırılmış olmasına dayanıyorsa, bu durumda tersi söz konusudur. Müellifin yukarıda geçen “Peygamber'in peygamberliği” ifadesi, “Onun peygamberliğinin gerçekliği” değil, “Onun peygamberlik davası”, anlamındadır. Çünkü onun peygamberlik davasında olduğunu ve mucize gösterdiğini işitmek, aklîdir. Bunu da bil. (Hâşiye)

kendisine tevâtür yoluyla ulaşmamış ise, bunları sadece akıl yoluyla bilerek tasdik etmek kişiye farz değildir. Zira bu konularda akıl tek başına yeterli değildir. Dolayısıyla insan, kendisine tebliğ edilmemişse, bunları bilmemekten dolayı mazurdur. Ancak bunlar kişiye tevâtür yoluyla ulaşmış olup da bütün bunları tasdik etmemişse iman etmiş sayılmaz.

Dinin zarûriyyât kısmını bilme yolunda çaba sarf etmek, mükellef bir müslüman için farz-ı ayındır. Dinin zarûriyyât kısmı Şerhu'l-Makâsîd'da¹ geçtiği üzere şunlardır: Dinin temel unsurlarından olduğu, üzerinde düşünme ve ispat yoluna gitme ihtiyacı duyulmaksızın, tüm müslümanlarca bilinebilecek² şekilde tevâtür yoluyla günümüze ulaşmış esaslardır. İman konularının sem'îyyât alanına giren kısımları buna örnek verilebilir. Dinin zaruriyyat kısmını öğrenmenin farz oluşu herhangi bir zaman ile kayıtlanamaz; kişinin bunları imkân bulduğu an öğrenmesi gerekir. Oysa farz olan amelleri yerine getirme keyfiyetini öğrenmenin farz oluşu, bunların kişiye farz olduğu an ya da işlenmek istenen bir işteki haramlıktan sakınmanın bilgisini öğrenmenin farz oluşu, kişinin o işe başladığı an itibariyle başlar. Hz. Peygamber (as)'ın şu sözü bütün bunlarla alakalıdır: “*İlim elde etme yolunda çaba sarf etme her müslüman erkek ve kadının üzerine farzdır.*”³

¹ et-Taftâzânî, *Şerhu Makâsîdî't-Tâlibîn fi İlm-i Usûli'd-Dîn*, I, s. 19.

² “Bilinebilecek şekilde” ifadesinde yer alan “bilme” ile kastedilen, Din'den olduğunu bilmedir. Yani, Peygamberin (as) Allah Teâlâ'dan haber verdiği şeylerden olduğunu bilmektir. Kastedilen, inanca konu olan hususun bilinmesi değildir. Zira insanların geneli, Yaratıcı'nın birliğini tefekkür ve istidlal yoluyla bilmezler. Allah'ın birliği konusu Peygamberin (as) Allah Teâlâ katından haber verdiği hususlardandır. Abdu'r-Rahmân el-Âmidî, Bakara suresinde, el-Kâdî el-Beydâvî'nin tefsiri üzerine yazılmış 'Isâm hâşiyesi üzerine yazdığı ta'likâtta bu şekilde beyan eder. Ben derim ki: İnsanların geneli, tevhidin, Peygamberin (as) Allah Teâlâ katından haber verdiği hususlardan olduğunu, bunun ancak Peygamberden tevâtür yoluyla nakledilmesine bağlı olarak bilir. Tevâtür yoluyla sabit olan şey ise zarurî bir bilgidir; tefekkür ve istidlale gerek kalmaz. et-Taftâzânî'nin *Şerhu'l-Akâid*'inde böyle geçer.

³ Hadisi İbn Mâce Sünen'inde rivayet etmektedir. I. Cilt, Hadis no: 224. “Müslüman kadın” ifadesi hadis metninde yer almamaktadır. Ayrıca bak: *Mişkâtü'l-Mesâbih*, 218.

12. Fasl

(Dinin Zarûriyyâtından Olmayan Şeylerin Bilinmesi)

Ehl-i Sünnet'in üzerinde icmâ ettiği inanç esaslarından olmakla birlikte dinin zaruriyyât kısmından olmayan hususlarda bilgi sahibi olmak farz-ı ayın değildir; sadece farz-ı kifâyedir. "Kur'ân'ın mahlûk olmadığı", "Allah Teâlâ'nın ahirette görüleceği" ve "Peygamber'in (sav) melekten daha üstün olduğu" gibi inanç konuları bu hususa örnek verilebilir. Aliyyü'l-Kârî¹, Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber adlı eserinde es-Sübki'nin² şöyle dediğini bildirir: İnsan, ömrünün sonuna kadar yaşar da Peygamber'in melekten daha üstün olduğu konusu aklına hiç gelmezse, Allah ona bunu sormaz. et-Tatarhâniyye'de ise müellifi şöyle der: "Kur'ân'ın mahlûk mu yoksa kadîm mi olduğu veya Allah'ın görülüp görülmeyeceği konuları insanın aklına hiç gelmese, o kişi müslüman olarak ölür. Ancak bu konular aklına gelir ve işitirse, bunları bilmesi gerekir".

Müellifin, "müslüman olarak ölür" sözüyle kastettiği şudur: "Allah ona bundan dolayı azap etmez ve o kişi bu bilgisizliğinden dolayı tekdir edilmez."

"Bu konular aklına gelir ve işitirse" sözünde ise "akla gelme" ve "işitme" eylemlerinin birlikteliği kastedilmektedir. "İşitme" ile kastedilen, bu konuların Ehl-i Sünnet tarafından üzerinde icmâ edilen hususlar olduğuna dair tevâtür yoluyla³ gerçekleşen bir işitmedir.

"Bunları bilmesi gerekir" ifadesiyle söylenmek istenen ise şudur: "Onun bunları tasdik ve kabul⁴ etmesi gerekir, inkâr etmekle

¹ el-Kârî, Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber, s. 169.

² Bu ibareyi onun *Mu'îdu'n-Ni'am* adlı eserinde göremedim. Muhtemelen matbu olmayan başka bir eserdir.

³ "Tevâtür yoluyla" sözü: Bu ifadeyi, âlimlerin imanının tanımındaki sözlerine kıyâs yaparak kullandık: Peygamberin (as) Allah Teâlâ katından getirmiş olduğu zarurî olarak bilinen hususlarda onu tasdik etmek. Çünkü bu tanımın anlamı, Peygamberin (as) Allah Teâlâ katından haber vermiş olduğunun tevâtür yoluyla bilindiği hususlarda onu tasdik etmek, demektir. (Hâşiye)

⁴ "Tasdik ve kabul" sözü: Bu ifadeyi şunun için kullandık: Bilmek (marifet), eğer içtihat anlamında olursa, bu genel halk için gerçekleşmez. Eğer bilmek, Ehl-i Sünnet'in hangi görüş üzerinde icma etmiş olduğunu bilme anlamındaysa, bu da ancak onların icmasının tevâtür yoluyla gelmiş olmasına bağlıdır. Sonra, bu bilgi yeterli değildir; aksine, onların hak üzere olduklarına inanmak gerekir. Bu da,

günahkâr konumuna düşer.” ed-Devvânî¹, bu konuda el-Gazâlî’den şu görüşü nakleder: “Üzerinde icmâ edilen bir hususu inkâr eden kişi, eğer söz konusu husus dinin zarûriyyâtından değilse, tekfir edilmez.”

Gazâlî’nin “üzerinde icmâ edilen husus” ifadesiyle kastettiği şey, sahabe döneminden sonra Ehl-i Sünnet’in üzerinde icmâ ettiği hususlardır. Zira sahabe bir konuda icmâ etmiş ve onların bu icmâsı da tevâtür yoluyla bir kişiye ulaşmış ise, fıkıh usûlünde de belirtildiği üzere, onların üzerinde icmâ ettiği bu şeyi inkâr eden kişi bazılarına göre tekfir edilir. Ayrıca tekfir konusunda, dinin zarûriyyât kısmını icmâyâ dayalı meselelerden ayırma, icmâyâ dayalı meseleleri ihtilafli meselelerden ayrı tutma konusu Ehl-i Sünnetin üzerinde ihtilaf ettiği bir meseledir ve bunun çözümü de kolay değildir. Aliyyü’l-Kârî’nin Şerhu’l-Fıkhî’l-Ekber adlı eserini, şerhinin zeyli² ile birlikte inceleyenler, tüm bu mevzulara muttali olacaktır. Bu eser büyük bir hazinedir. Allah, bu eserin müellifini, kendine yakın olmakla ve cennetiyle ödüllendirsin.

13. Fasl

(Farz-ı Kifâye Olan İlimler)

En genel anlamıyla farz-ı kifâye, daha önce de ifade edildiği gibi, dünya geçimliği ve ahiret hazırlığı açısından halkın çoğunluğunun kendisine ihtiyaç duyduğu şeyleri yerine getirmektir. el-İhyâ’da³ da belirtildiği üzere, ilimlerden farz-ı kifâye olanlar şunlardır: Sahih kıraatler ilmi ve bu kıraatlerin tefsiri, tecvîdi, kıraatlerle ilgili sahih

onların tasdiki ve kabulü demektir. Bilme yetmez dedik; çünkü muhalif fırkalar da karşı çıktıkları konularda Ehl-i Sünnetin icma etmiş olduğunu bilmektedirler. (Hâşiye)

¹ ed-Devvânî: Celâlü’l-Dîn Muhammed b. Es’ad es-Sıddîkî ed-Devvânî eş-Şâfi’î (830-918 h.). Fakîh, mütekellim, filozof, mantıkçı, müfessir ve çok yönlü bir âlimdir. Çok sayıda eseri vardır. Bazıları şunlardır: Felsefe alanında *Şerhu Heyâkili’n-Nûr li’s-Sühreverdî*, mantık alanında *Şerhu Tehzîbi’t-Taftâzânî*. (Mu’cemü’l-Müellifîn: IX, s. 47-48).

² Kelam sahasında yazılmış olan *el-Fıkhü’l-Ekber*, Ebû Hanîfe’ye ait olup, birçok şerhi bulunmaktadır. Bunların en önemlilerinden biri de, el-Kârî’nin “*Minehu’r-Ravzı’l-Ezher*” adlı şerhidir. el-Fıkhü’l-Ekber şerhi ile birlikte basılmıştır, ancak zeyl onunla birlikte basılmamıştır.

³ el-Gazâlî, *el-İhyâ*, I, s. 30.

hadisler. Çünkü kıraatlerle ilgili tüm hadisleri kuşatıcı bir bilgiye sahip olmak oldukça zordur. Ayrıca, bu kıraatlerin mânâları, hadis usûlü ilmi, tasavvuf ilmi hariç olmak üzere ahlak ilmi, fıkıh ve usûlü ilmi ve kelâm ilmi. Burada kelâm ilmiyle kastedilen şey bu ilmin maksatları olup, bunlar kelâm âlimlerinin ortaya koyduğu muhtasar delillerle birlikte akaid esaslarıdır. Söz konusu akaid esaslarına, dinin zarûriyyât kısmından olmayıp da Ehl-i Sünnet'in üzerinde ittifak ettiği şeyler dâhildir. İhtilaf ettikleri şeylere gelince, bunlar Eş'arîlerin ve Matürîdîlerin ihtilaf ettikleri hususlar olup bunların bilinmesi ve -Allah en iyisini bilir- Matürîdî mezhebinin görüşünün tercih edilmesi hoş olur. Yine burada kelâm ile kastedilen şeyin kapsamına, sapkın fırkalarla ve filozoflarla mücadele konuları dâhil değildir. Zira bu son hususlar mutlak olarak farz-ı kifâye olmadığı gibi, üstelik ileride Gazâlî'den de nakledeceğimiz üzere birçok insanın itikat açısından içine düşebileceği tehlikeleri de içinde barındırır. Kelâm'ın temel esaslarına gelince; bunlar, idrâkât bahsi ile cevher ve a'râz gibi diğer bahisleri kapsamakta olup, ilimlerin mertebeleri konusunu açıklarken Gazâlî'den nakledeceğimiz üzere, bunlar Kelâm'ın ileri düzeyde araştırma konularıdır.

Yukarıda, "ilimlerden farz-ı kifâye olanlar" diye sıraladığımız ilimler, gelecek fasılda da belirtileceği üzere, iktisat (orta yol) seviyesinde öğrenilecek ilimlerdir. Ayrıca, ilimlerin mertebeleri konusunda Gazâlî'den nakledeceğimiz şu hususu göz önünde bulundurarak, yukarıda "muhtasar deliller" kaydını koyduk: "Fazla soru ve fazla cevap, akâidde iktisat mertebesinin dışına çıkmaktır. Bu da, istiksâ (ileri düzeyde araştırma) demektir ki, iktisat ölçüsündeki bilgiyle kanaat getirmeyen kişinin sadece hakikat yolundaki sapkınılığını ve cehaletini artırır."

Gazâlî yukarıdaki ifadesinde, "iktisat ölçüsünde" derken, fazla derinine inmeksiz öğrenilecek muhtasar delilleri kastetmektedir. Gazâlî bu hususu el-İhyâ'da açıkça izah etmiştir ki, ilimlerin mertebelerini beyan ederken yine ondan nakilde bulunacağız. el-İhyâ'da¹ zikredilen farz-ı kifâye ilimler arasında şunlar da yer alır: Hesap ilmi, lügat metinleri ilmi ve nahiv ilmi. -Gazâlî, İhyâ'da da

¹ el-Gazâlî, *el-İhyâ*, I, s. 22.

görülebileceği üzere, nahiv ile sarf ilmini de kapsayan bir mânâyı kastetmektedir-. Çünkü her ikisi de, yani hem lügat hem de nahiv, Allah'ın kitabını ve Rasûlü'nün sünnetini öğrenmede iki âlet ilmidir. Ben derim ki, bu değerlendirme, belâgat ilminin de farz-ı kifâye olduğuna delâlet eder.

Tıp ilmi, Gazâlî'ye göre farz-ı kifâyedir; cumhûr'a göre müstehabdır. Bana göre gerçek şu ki, bir beldede hastalıklar yaygın bir hal alırsa tıp ilmi orada farz-ı kifâye olur.

Ben derim ki, mantıktaki “deliller” konularının da farz-ı kifâye olması gerekir. Çünkü bunlar, fıkıh usûlünün temel esaslarıdır. Bu nedenle, bu konular, “Muhtasarı'l-Müntehâ”¹ gibi bazı fıkıh usûlü kitaplarının içerisinde yer almıştır. Münâzara ilmine gelince, müstehab oluşunda şüphe yoktur. Şüphe, sadece onun farz-ı kifâye olup olmadığındadır. Galip zanna göre, münâzara ilmi farz-ı kifâyedir. Zira âlet ilimlerinde ona çok ihtiyaç vardır.

Mushafların yazımı ilminin (İlmü Mersûmi'l-Mesâhif)² de farz-ı kifâye ilimler arasında yer alması gerekir. Nitekim Süyûtî, el-İtkân³ adlı eserinde, İmam Ahmed'in şöyle dediğini belirtir: Hz. Osman'ın mushafına aykırı hareket etmek haramdır. el-Mukni' isimli eserde müellifi şöyle der: “İmam Malik'e, insanların sonradan icat ettikleri yazım biçimlerine göre mushafın yazılıp yazılamayacağı soruldu. Cevabı, “Hayır! Yalnızca ilk kâtiplerin yazdığı imla üzere!” şeklinde oldu. Bu hususta, bu ümmetin âlimlerinden ona muhalif olan yoktur”.

14. Fasl

(İlimlerin Mertebeleri)

Açıklaması ilerde geleceği üzere her ilmin üç mertebesi vardır. Bunlar, iktisâr (asgari düzey), iktisâd (orta düzey) ve istiksâ (ileri

¹ *Muhtasarı'l-Müntehâ* veya (*Muhtasarı İbni'l-Hâcib*), İbn Hâcib'e (570-646 h.) ait olan, usûl ve cedel alanında yazılmış “*Münteha'l-Vusûl ve'l-Emel*” adlı eserin ihtisarıdır. 1326 h. yılında Hâşiyeleri ile birlikte 240 sayfa olarak basılmıştır. (Serkis: I, s. 71-72). Yeniden basılmadığı için nüshası az bulunmaktadır.

² Bu ifade ile kastedilen, Osman Mushafı'ndaki harflerin yazım şekilleri ve bunların hareketleridir.

³ es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, II, s. 213.

düzey). Son mertebeye “tebahhur” da denir. Buna göre, “Geçen fasılda zikredilen ilimlerin hangi mertebeleri farz-ı kifâyedir?” Diye sorarsan, “iktisâd mertebesidir” diye cevap veririm. Çünkü “iktisâr mertebesi” umumun ihtiyacını gidermede yeterli olmaz.

el-Üstrüşenî¹, el-Kerâhiyye ve'l-İstihsân'da der ki: Kişinin, fetva verebilme ve insanlara neyin helal ve neyin haram olduğunu beyan edebilme dercesine ulaşması farz-ı kifâyedir.

Fetva derecesi ise, fıkıhta iktisâr mertebesiyle ulaşılabilecek bir derece değildir.

Gazâlî ise el-İhyâ'da² şöyle der: Kelâm ilminde iktisâr, Ehl-i Sünnet akâidini, delilleri ile meşgul olmaksızın bilmektir. İktisâd ise, Ehl-i Sünnet akâidini, bidat ehli bir kimseyle münâzaraya imkân verecek ölçüde ve nadir durumlar dışında bidat fırkalarının görüşleriyle ve onların delillerini çürütmekle meşgul olmamak kaydıyla, aklî veya naklî delilleri ile birlikte bilmektir.

Şu nokta gayet açık ki, akâid delilleriyle meşgul olmayan bir kimsenin, insanların akâid konusundaki şüphelerini gidermeye gücü yetmez. Şu halde, toplumun genel ihtiyacı, Kelâm'da iktisâr mertebesiyle karşılanamaz.

Derim ki, diğer ilimleri de fıkıh ve kelâm ilmi için yapılan bu tespitlerle sen karşılaştı.

İstiksâ mertebesine gelince, onun farz-ı kifâye olmasında büyük bir zorluk vardır. Nitekim Gazâlî, el-İhyâ'da³, hesap ilminin farz-ı kifâye oluşunu beyan ettikten sonra, şöyle der: Hesap ilminin inceliklerinde derinleşmek bir üstünlükse de farz değildir.

İbn Nüceym⁴ ise el-Eşbâh adlı eserinde şöyle der: Fıkıhta ve

¹ el-Üstrüşenî: Muhammed b. Mahmûd b. Huseyn el-Üstrüşenî (veya el-Üsrüşenî) Mecdü'd-Dîn el-Hanefî. Hicrî 632'de vefat etmiştir. Fıkıh alanında çalışmaları vardır. “*Câmi'u Ahkâmi's-Siğâr*” ve “*Gurretü'l-'Ayneyn fî Islâhü'd-Dâreyn*” onun eserlerindedir. Bu eser, matbu değildir. el-Kerâhiyye ve'l-İstihsân, muhtemelen onun kitaplarından birinde bir fasıldır. (Mu'cemü'l-Müellifin: XI, s. 317; Hediyetü'l-Ârifin: 2/113; Keşfu'z-Zunûn:II, s. 1266)

² el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I, s. 40. Gazâlî'den nakledilen bu metin, orada aynı kelimelerle değil, ancak mefhum olarak yer almaktadır.

³ el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I, s. 16.

⁴ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, s. 379.

kalb ilminde¹ derinleşmek mendubdur. Ben de derim ki, diğer ilimleri bu üç konu yani hesap, fıkıh ve kalb ilmi için yapılan tespitlerle sen karşılaştır.

15. Fasl

(İktisâd Mertebesini Elde Etmenin Keyfiyeti)

“Kendisiyle farz-ı kifâye sorumluluğu yerine getirilecek biçimde, “iktisâd” mertebesini elde etmenin keyfiyeti nedir?” Diye soracak olursan, bu soruya şöyle cevap veririm:

Gazâlî el-İhyâ’da² şöyle der: Hadis’te iktisâr mertebesi, kişinin elindeki Sahîhayn³ nüshalarının sıhhatini hadis metinleri konusunda derin bilgi sahibi bir kişiye onaylattıktan sonra bu iki eserdeki hadisleri tahsil etmesidir. Bunu, ihtiyaç anında, ihtiyaç duyduğu şeyleri bulup çıkarabilecek bilgi gücüne sahip olacak şekilde yapmalıdır; yoksa hadis metinlerini ve hadis senedindeki isimleri ezberlemek gerekmez.

Hadis ilminde “iktisâd” mertebesine gelince, bu mertebe, Sahîhayn’e, sahih müsnedlerde yer alan hadislerin de ilave edilmesidir.

Görüldüğü üzere Gazâlî, hadisleri ezberlemeyi, iktisâr merhalesinde şart koşmadığı gibi, iktisâd mertebesinde de şart koşmamıştır. Sadece iki hususu şart koşmuştur:

Birincisi; eldeki hadis nüshalarının sıhhatinin, hadis metinleri konusunda bilgi sahibi olan bir kişiye onaylatılmasının ardından, bu hadislerin lafız ve mânâ olarak⁴ öğrenilmesi.

İkincisi: Kişinin ihtiyaç anında, ihtiyaç duyduğu hadisleri bulup çıkarabilecek bilgi gücüne sahip olması.

Ben derim ki; ikinci şartın fihrist kitaplarına bakılmaksızın

¹ “Kalb ilmi” ile kastedilen “tasavvuf”tur. Gazâlî de söz konusu ifadeyi bu anlamda kullanır: “Yakîn ilmi o zamandan itibaren yok olmaya yüz tuttu ve bunda sonra da ‘kalbler ilmi / علم القلوب’ ortadan kayboldu.” el-Gazâlî, *el-İhyâ*, I, s. 134.

² el-Gazâlî, *el-İhyâ*, I, 40.

³ Sahîhayn: Sahîhu’l-Buhârî ve Sahîhu Müslim. (Hâşiye)

⁴ “Lafız ve mânâ olarak” sözü: Sahîhayn hakkında söyledikleri buna delalet ediyor. Çünkü lafızlar, mânâların kalıplarıdır. Dolayısıyla nerede lafızlar mevcut ise orada mânâlar da vardır. Sahîhayn’da bulunanlar lafızlar ve mânâlar olduğuna göre sen bunu düşün. (Hâşiye)

yerine getirilebilme imkânı çok azdır¹. Sen, diğer ilimleri de, hadis ilmi hakkımda yapılan bu değerlendirmeye karşılaştı. Ezberlemenin şart koşulmamış olması, bunda ciddi bir zorluk olmasından dolayıdır.

16. Fasl

(Kur'ân'ı Ezberlemenin Hükümü)

es-Süyûtî², el-İtkân'da şöyle der: İçlerinden tevâtür şartını sağlayacak sayıda bir grubun Kur'ân'ın tamamını ezberlemesi ümmete farz-ı kifâyedir. Yine Kur'ân'ın öğretilmesi de farz-ı kifâyedir. Aynı zamanda bu, kişiyi Allah'a yaklaştıracak en faziletli ameldir.

Tevâtür şartını sağlayacak bir sayıya ulaşma konusunda ihtilaf vardır. Doğru olanı, sayının tevâtürde bir şart olmadığıdır. Bilakis, tevâtürün ölçüsü, belli sayıdaki bir topluluğun yalan üzere anlaşmalarının aklen mümkün olmamasıdır.

Süyûtî'nin, "ümmete farz-ı kifâyedir" sözü, Kur'ân'ı ezberlemenin her bir belde için farz-ı kifâye olmadığını, aksine bütün olarak ümmete farz-ı kifâye olduğunu çağırıştırıyor. Buna göre, ümmetin içinden herhangi bir topluluk Kur'ân'ı ezberlerse, farz sorumluluğu ümmetin tamamından düşer. Ancak bu düşünce tartışılabilir. Çünkü Kur'ân'ı ezberlemenin farz-ı kifâye oluşu, onu tahrif ve şüpheden korumak ve Kur'ân'ın kelimeleri veya harfleri ile ilgili tereddüde düşen bir kimsenin onu ezberleyenlere başvurma imkânını elde etmesi içindir. Burada, "onlara başvurma imkanı" derken, kolaylıkla güç yetirilebilecek bir imkanı kastediyorum. Zira bir şeyin farz-ı kifâye oluşunun mânâsı, dünya geçimliği ve ahiret hazırlığı açısından insanlardan sıkıntıyı gidermektir. Oysa doğu beldelerinin en uç noktasındaki birinin batı beldelerinin en uç noktasındaki birine başvurmada ciddi bir zorluk vardır.

Öyleyse şunu açıkça ifade edebiliriz ki, İslâm beldelerinin herhangi birinden kendilerine kolaylıkla müracaat edilebilecek biçimde, değişik bölgelerde, sayıları tevâtür ölçüsüne ulaşan hafızların

¹ Burada müellif, Fihrist kitaplarını bilmeye vurgu yapıyor ve bunu, ilimlerin bir alanında iktisâr ve iktisâd mertebelerinde âlim olabilmek için şart koşuyor. (Hâşiye)

² es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, I, s.130.

bulunması ile farz-ı kifâye yerine gelmiş olur.

Süyûtî'nin yukarıda geçen "Kur'ân'ın tamamı" sözüyle kastedilen ise, bütün sahih kıraatlerdir. Bir tek râvînin rivayetini veya bir tek kıraat imamının kıraatini ezberlemek yeterli gelmez. Nitekim el-Ca'berî'nin¹ şu sözü de buna işaret eder: Yedi kıraatin nakledilmesi farz-ı kifâyedir. Çünkü bu kıraatler Kur'ân'ın birer parçasıdır.

Ayrıca Süyûtî'nin ezberleme şartı da tartışma götürür. Müslümanlardan, sayıları tevâtür ölçüsüne ulaşan bir grubun, kendi mushaflarını, ezberlerinin sıhhati konusunda şüphe etmedikleri hafızlara veya doğru olduğunda şüphe etmedikleri mushaflara onaylatmaları ve Gazâlî'nin hadis ilminde iktisâd mertebesi ile ilgili yukarıda naklettiğimiz tespitinde olduğu gibi, ihtiyaç duyulan ayetleri bulup çıkarabilecek bilgi gücüne sahip olmaları yeterlidir.

Süyûtî'nin, "Kur'ân'ın öğretilmesi de farz-ı kifâyedir" sözüne gelince, bu sadece Kur'ân'a has bir durum değildir. Farz-ı kifâye olan bütün ilimlerin öğretilmesi de, gayet açık ki, farz-ı kifâyedir.

Ancak, öğrenilmesi farz-ı ayın olan şeylerin öğretilmesi öncelikli olarak farz-ı kifâyedir.

17. Fasl

(Vâcib-ı Ayın ve Vâcib-i Kifâye)

Bazı ilimler vâcib-i ayın olduğu gibi, bazıları da vâcib-i kifâyedir. Vâcib-i ayın olan, kişinin bulunduğu durumla ilgili vâciblerin ve tahrimî mekruhların bilinmesidir. Vâcib-i kifâye olan ise, insanların tamamının içinde bulunduğu durumla ilgili vâciblerin ve tahrimî mekruhların bilinmesidir.

18. Fasl

(Mendûb-i Ayın)

Mendûb-i ayın olan ilim, tasavvuf ilmini öğrenmek ve farz-ı kifâye olan ilimlerde ileri düzeyde araştırma yapmaktır. Kelâm ilminde

¹ el-Ca'berî, *Şerhu's-Şâtibiyye: Hamiletü Erbâbi'l-Makâsîd bi-Şerhi Akileti Etrâbi'l-Kasâid*, s. 75.

ileri düzeyde araştırma yapma bunun dışındadır. Nitekim et-Tıybî¹, Şerhu'l-Miškât adlı eserinde, Muhyi's-Sünne'nin² şöyle dediğini belirtir: "Ehl-i Sünnet'ten selef âlimleri, Allah'ın sıfatları konusunda tartışma ve münakaşaya girmenin yasaklanması ve kelâm ilmine dalmanın engellenmesi gerektiği hususunda ittifak etmişlerdir.

el-Hulâsa³ adlı eserde ise müellifi şöyle der: Kelâm ilminin öğretilmesi, bu alanda düşünceye dalma ve ihtiyaç duyulandan fazla münâzaraya girme yasaklanmıştır.

Burada "ihtiyaç duyulan" ifadesiyle, el-Bezzâziyye'de⁴ de geçtiği üzere, hak yolun ispatı ve muhalif kişinin görüşünün çürütülmesine imkân verecek düzey kastedilmektedir. Bu da, daha önce belirtildiği üzere, iktisâd mertebesidir.

Öğreten birinin bulunması durumunda, farz-ı kifâye olan ilimleri öğrenmek mendûb olan hususlardandır.

Yine, kişinin kendi durumunu ilgilendiren sünnetleri ve tenzihî mekruhları öğrenmesi mendûb olan hususlardandır. Tıp ilmi ise çoğunLuga göre müstehabdır. Gazâlî'ye göre ise, daha önce de geçtiği üzere, farz-ı kifâyedir.

Ben derim ki: Bazı fetva kitaplarına başvuruda ihtiyaç duyulduğu için Farsçanın⁵ öğrenilmesinin de mendûb hususlardan sayılması mümkündür.

¹ et-Tıybî: el-Hasen b. Muhammed b. Abdillâh et-Tıybî. Aklî ilimlerde, Arapçada, Tefsir'de ve Hadis'te allâmedir. Eserlerinden biri de *Şerhu'l-Miškât*'tır. (Mısbâhu's-Se'âde: 2/101)

² Muhyi's-Sünne: el-İmâm el-Bağavî.

³ el-Hulâsa: *Kitâbu'l-Hulâsa fi'l-Fetâvâ*, el-İmâm Tâhir b. Ahmed b. Abdi'r-Raşîd el-Buhârî'nin eseridir.

⁴ el-Bezzâziyye: *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* veya *el-Bezzâziyye fi'l-Fetâvâ* adlı eser. *el-Câmi'u'l-Vecîz* olarak da bilinir. Müellifi: Hâfîzu'd-Dîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb b. Yûsuf el-Kerderî el-Bureykînî el-Harizmî. el-Bezzâzî veya İbnü'l-Bezzâz adıyla meşhurdur. (Serkis: I, s. 498, I, s. 555) *el-Fetâva'l-Hindiyye*'nin hâmişinde basılı olan *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*'den bu ifadeyi araştırdım, ama bulamadım.

⁵ İslam âlimlerinden birçoğunun Farslardan çıkmış olması nedeniyle, onların görüşlerinden ve fikhî içtihatlarından yararlanacak kimseler için ihtiyaç olabilir. Bu sebeple müellif, onların dilini öğrenmeyi mendûb olarak değerlendirmiştir. İhtiyaç duyulduğunda diğer dillerin öğrenilmesi de buna kıyaslanabilir.

Şaz kıraatlerin bilinmesi ise müstehab olan hususlardandır. Zira farz-ı kifâye olmasının, Allah en iyisini bilir ya, hiçbir anlamı yoktur.

Yine, sahih olanların dışında kalan hadislerin, uydurulmuş olmadığı sürece, bilinmesi müstehabdır.

Şunu bil ki, Ramazan ayının son on gününde itikâfa girilmesi gibi sünnet-i kifâye niteliği taşıyan sünnetlerin bilinmesi sünnet-i kifâyedir.

Yine, insanların tümünün durumlarını ilgilendiren sünnetlerin ve tenzihî mekruhların bilinmesi de sünnet-i kifâyedir.

Şunu da bil ki, rüya tabiri ilminin de müstehab olması gerekir. Çünkü Peygamber (sav), bizzat kendi rüyasını ve ashabının rüyasını tabir etmiştir. el-Medârik'de¹ müellifi, “*Sana olayların tevilini öğretecek*”² mealindeki ayeti şöyle tefsir eder: Buradaki “te’vîlü’l-ehâdis” ibaresi rüya tabiri demektir. Rüya tabiri demek de, rüya tefsiri demektir. Yûsuf (as) da, insanlar arasında en iyi rüya tabir eden idi.

Şu halde, İbn Sîrîn’in “Kitâbu’t-Ta’bîr”³ adlı eseri gibi, bu sahada güvenilir bir kaynak hakkında malumat sahibi olmak müstehab sayılır.

19. Fasl

(Haram Olan İlimler)

Hiçbir kimsenin içinde bulunduğu durumla alakalı olmayan ve bu nedenle de insanların çoğunun içine düşmesinden korku duyulmayan bir haramın öğrenilmesi, haram olan ilimlerden değildir. Mesela, sihir ve felsefenin yaygın olmadığı, dolayısıyla insanların çoğunun bu ikisinin içine düşmesinden korkulmadığı bir bölgede sihir ve felsefenin öğrenilmesi haramdır. Yine, kelâm ilminde kullanılan deliller üzerinde ileri düzeyde araştırma yapmak, İslâmî sapkın

¹ en-Neseî, *Medârikü’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Te’vîl*, II, s. 354.

² Yûsuf, 12/6.

³ Kitabın adı: *Ta’bîru’r-Ru’yâ* veya *Kitâbün fî Ta’bîri’r-Ru’yâ*. el-İmam İbn Sîrîn’e nispet edilir. Ebû Bekr Muhammed b. Sîrîn el-Basrî’nin eseri olan *Müntehâbü’l-Kelâm* adlı eserin muhtasarı olması kuvvetle muhtemeldir. (Serkis: I, s. 126)

firkaların ve felsefî düşüncelerin yaygın olmadığı bir bölgede bunlarla mücadeleye girişmek, astroloji ilmiyle meşgul olmak da bu kapsamdadır. Bazı risâlelerde geçtiği üzere, astroloji ilmi, felekî oluşumlardan yola çıkılarak yeryüzündeki bazı olaylar hakkında hüküm vermeyi öğreten bir ilimdir.

en-Nevâzil¹ adlı eserde müellifi şöyle der: “Yıldızların seyri² ve feleklerin hareketinden yola çıkılarak Allah’ın kazâsı ve kaderi hakkında istidlalde bulunmak câizdir. Bu, doktorun nabız yoklayarak sağlık ve hastalıkla ilgili istidlalde bulunması gibidir. Ancak, yıldızlar aracılığıyla istidlâlde bulunan bir kişi, Allah’ın kazasına inanmaz ve gaybı bizzat³ kendisinin bildiğini iddia ederse kâfir olur”.

Burada müellif “kâfir olur” derken şunu kastediyor: Allah’ın, yıldızların seyrine bağlı olarak varlık üzerinde yarattığı tesire değil de bizzat yıldızların tesirine inanırsa kâfir olur. Yine, herhangi bir işaretle değil de bizzat kendisinin gaybı bildiğini iddia ederse de böyledir.

İbn Nüceym’in el-Eşbâh ve’n-Nezâir⁴ adlı eserinde belirttiği üzere, musiki ilmi, şa’beze ilmi ve harf ilmi de haram olan ilimlerdenidir.

Musiki, filozofların vazettiği nağmeler üzerinde araştırma yapan bir ilimdir.

Şa’beze: Kâmûs’da⁵ belirtildiği üzere, kişinin el hareketlerindeki çabukluk sebebiyle bir şeyi gerçek şeklinin dışında farklı gösterme hareketidir. Bunu öğrenmek haramdır; çünkü bu bir oyundur.

¹ Muhtemelen bu eser, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed İbrahim es-Semerkandî el-Hanefî'ye (ö.376) ait olan *Kitâbu'n-Nevâzil*'dir. (Keşfu'z-Zunûn: s. 1981) Bu eser matbu değildir.

² “Yıldızların seyri” ifadesiyle, onların seyrinin birer alamet olduğunu kastediyor. (Hâşiye)

³ Buradaki “bizzat” ifadesinden anlaşılan şu ki, kişi yıldızların hareketinden yola çıkarak gaybı bildiğini iddia ederse kâfir olmaz; ancak günahkâr olur. Çünkü ilim ifade etmeyen şeylerden hareketle bildiğini iddia etmektedir. Müellifin *er-Risâletü'l-Ayniyye*'sinde de böyle geçmektedir. (Hâşiye)

⁴ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, s. 379.

⁵ el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, I, s. 368.

Harf ilmine¹ gelince, bu cifr ilmidir. Bu, Cifr kitabında zikredildiği keyfiyet üzere, hece harflerinin rakamsal karşılıklarının bulunmasına yarayan bir ilimdir. Bu ilmin maksadı, geleceğe yönelik gayb bilgilerini elde etmek ve böylece insanları emrine boyun eğdirerek onlar üzerinde otorite kurmaktır. İbnü'l-Arabî² bu ilim hakkında şöyle der: “Bu ilmi ilk defa Ali (r.a.) vazetmiştir³. Konusu ise hece harfleridir. Ca'fer es-Sâdık ise bu ilmin derinliklerine dalmış ve bu alanda el-Hâfiye⁴ adlı eserinin ortaya koymuştur. Bu ilme, ancak derin bir keşif ve selîm bir zevke sahip kişiler muttali olabilirler.”

Ben derim ki: Açık olan şu ki, derin bir keşif ve selîm bir zevke sahip kişilerin-ki bu vasıfta insan çok az bulunur- bu ilimle uğraşmaları caiz olup, diğerleri için haramdır. Çünkü diğerleri yoldan çıkarlar ve bu uğraşları sebebiyle yalancı konumuna düşerler.

Gazâlî, el-İhyâ'da⁵ şöyle der: Sihir ve tılsımlar ilmi yerilmiştir⁶,

¹ eş-Şeyh Dâvud el-İntâkî şöyle der: Harf ilmi, harflerin tekil ve terkip olarak özelliklerinden bahseden bir ilimdir. Bu ilmin mevzusu hece harfleri, malzemesi harfler arasındaki uyum ve terkip, şekli ise harflerin nicelik ve nitelik olarak kısımlara ayrılması ve bu kısımlarla niyetler ve bu niyetlerden çıkan neticeler arasında uyum sağlanması. Bunu yapan tasarrufta bulunan kişi, bu ilmin gayesi istenen şeyin zoraki elde edilmesini sağlayacak biçimde tasarrufta bulunma, mertebesi ise ruhanî varlıklar, felek ve münecimlerdir. (Keşfu'z-Zunûn: I, s. 650).

² İbnü'l-Arabî et-Tâî es-Sûfi. Dîmeşk'ta yaşamış ve orada vefat etmiştir. Burada bilinen bir makamı vardır. Kaynaklarda zikredilen tanımlardan ortaya çıkıyor ki “harf ilmi” yöntem bakımından “cifr ilmi”nden farklıdır. Fakat her ikisinin de hedefi aynı olup, o da gaybı bilmektir. (Keşfu'z-Zunûn: I, s. 591, I, s. 650)

³ Bu, el-İmam Ali'ye (ra) deccâl Şiiler tarafından atılmış iftiraldan biridir. Zira el-İmam Ali (ra), Allah'ın Kitabını en iyi bilenlerden bir olduğu ve orada da “Gaybın anahtarları O'nun katındadır ve onu O'ndan başkası bilemez” (el-En'âm, 6/59) denildiği halde, bu ilmin hedefi nasıl olur da gaybın bilisine ulaşmak olur? Allah'ın bilgisini kendisine sakladığı şeyleri hedef edinen bir ilmi, Ali (ra) nasıl vazetmiş olabilir?

⁴ el-Hâfiye fî İlmi'l-Harf: el-İmâm Ca'fer es-Sâdık b. Muhammed el-Bâkır'a nispet edilen muhtasar bilgileri içermektedir. (Keşfu'z-Zunûn: I, s. 699)

⁵ el-Gazâlî, İhyâ Ulûmi'd-Dîn, I, s. 39.

⁶ “Sihir ve tılsımlar ilmi yerilmiştir” sözü: el-Beydâvî der ki: “Sihirden maksat, yapabilmek için şeytanla yakınlık kurma zorunluluğu olan, insanın tek başına yapamayacağı şeylerdir. Bunun anlamı şudur: Sihri ancak şerde ve kötü ruhlulukta Şeytanla uyum içinde olan kimseler gerçekleştirebilir. Çünkü dayanışma ve

yani bu iki ilim haramdır.

et-Tıybi¹ ise Şerhu'l-Keşşâf adlı eserinde, haram ilimlerin haramlık derecelerinin farklılık arz ettiğini belirtir. Ben derim ki, âlimlerin ifadelerinden açıkça anlaşılın şu ki, haramlığı en üst düzeyde olan ilim tabî'î felsefe ve özellikle ilahî felsefedir. Çünkü bu ikincisi, Gazâlî'nin² el-Munkız adlı risâlesinde de belirtildiği üzere, filozofların yanıltıcı sorularını en fazla içinde barındıran bir alandır.

20. Fasıll

(Mantık Öğrenmenin Hükümü)

el-Eşbâh'da müellifi şöyle der³: Felsefenin haram olduğunu açıklayınca, bu durum, felsefeye dâhil olan yani onun temel esasları arasında yer alan mantığın da felsefe gibi haram olması gerektiğini düşündürüyor. Ancak bu, temelsiz bir düşünce olur. Çünkü hesap ilmi de, farz-ı kifâye olmakla birlikte, felsefenin içinde yer alan bir ilimdir.

Kısaca belirtmek gerekirse, kendisiyle haram işlenen şey haram olmaz; aksine harama yol açan şey haram olur. Bu iki durum arasında fark olduğunu, düşünürsen anlarsın. İbn Hacer, Şerhu'l-Erba'ın adlı

yardımlaşmada uyum şarttır. İşte bu, sihirbazı Peygamberden ve veli insandan ayıran husustur.

“İnsanın tek başına yapamayacağı şeyler” ile kastedilen, insanın elde etmeye güç yetiremeyeceği doğüstü şeylerdir. Bundan şu anlaşılıyor ki sihir, doğüstü bir işi ortaya koyabilmek için, haram bir fiil veya haram bir söz gibi, Şeytanla yakınlık kurma yolunu öğrenmektir. Ben derim ki: Sihrin, bazı kitaplarda geçtiği üzere, “şer içindeki bir nefisten sadır olan doğüstü bir iş” olarak tanımlanması, sihrin sihirbaz bir kişiden meydana geldiğini vehmettirmektedir. Simya: Sihrin hakikî olmayan kısmının adıdır. Onun neticesi, hava cevherinde hissedilen suretler oluşturmaktır. Bunların hakikati yoktur ve çabucak yok olurlar. Simya ilmi: Bu suretleri oluşturmanın yolunu bilmedir. Taşköprü Zâde'nin *Miftâhu's-Se'âde*'sinde böyle geçer. Tılsımlar ilmi: Semavî güçlerle yeryüzü güçlerini birleştirerek şaşırtıcı bir durum meydana getirmek için, yeryüzü güçleri yardımıyla semavî güçleri ortaya çıkarmanın keyfiyetinden bahseden bir ilimdir. Yine *Miftâhu's-Se'âde*'sinde böyle geçer. (I, s. 339). (Hâşiyeye)

¹ et-Tıybi'nin el-Keşşâf üzerine yazdığı şerh veya Hâşiyeye matbu olarak rastlamadım.

² el-Gazâlî, *el-Munkız*, s. 103-104.

³ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, s. 379.

eserinde der ki¹: “Haram olan mantık, filozofların akideleriyle harmanlanarak şekil almış olan mantıktır. Ancak, bu günkü yaygın biçimiyle, onların akidelerinden soyutlanmış bulunan mantığın haram olan hiçbir yönü yoktur.”

Ben derim ki: Mantık ile meşgul olmanın yararlarından biri de, zihnin keskin bir hale getirilmesidir. Gazâlî, *Risâletü'l-Munkız*'da şöyle der²: Kılıcın, cihad âleti oluşu gibi, zihin de dinin âletidir. Zihni keskin hale getirmek, kılıcı keskin hale getirmek gibidir. Zihnin haram ilimlerle keskin hale getirilmesi caiz değildir. Çünkü bu ilimlerde zarar vardır; zihin şer'î ilimlerle keskin hale getirilir ve onlarda herhangi bir zarardan endişe edilmez.

Ben derim ki: Zihnin keskin bir hale getirilmesinin müstehab olduğunu düşünüyorum. Hatta -Allah en iyisini bilir ya- bunun farz-ı kifâye olması gerekir. Çünkü zihin, dinin de açıkça belirttiği gibi, dini anlamada bir âlettir. Ahmak kişi dini ifsat eder. Şu halde, şer'î ilimleri veya âlet ilimlerini içeren bazı küçük çaplı eserlerin, zihnin keskin hale getirilmesini sağlamak amacıyla, inceliklere nüfuz etmiş güçlü bir âlimin eşliğinde okunması müstehab veya farz-ı kifâye olur. Böyle bir âlim ise kibrit-i ahmer³ misali çok az bulunur. Zihnin keskin hale getirilmesi için tetkik edilecek eserlerin ilki “Şerhu'l-Kâfiye”dir⁴. Bu eser, kısa ve özlü soruları ve cevapları içermekte olup bir sayfada yirmi soru ve yirmi cevap bulunmaktadır. Ancak bu eserle, mantık ve Münâzara ilmini öğrendikten sonra meşgul olunmalıdır.

¹ İbn Hacer el-Heytemî, *Şerhu'l-Erba'îni'n-Neveviyye*, s. 258.

² Müellifin işaret ettiği *el-Munkız mine'd-Dalâl*'de bu ibare mevcut değildir. Ama bu ibareyi *el-Ihyâ*'da bulduk: I, s. 98.

³ Kibrit-i ahmer: Altın (Çev.)

⁴ Şerhu'l-Kâfiye: *el-Kâfiye fi'n-Nahv* adlı eserin birçok şerhi vardır. Bunlardan biri de *Şerhu'l-Câmi*'dir. *el-Kâfiye* İbn Hâcib'e aittir. Bir başka yerde ondan nakilde bulunuldu ve bu durum açıklandı. Bu kitabın 1892 Roma baskısından 1279 h. Bulak baskısına kadar itibaren birçok kez baskısı yapılmıştır.

21. Fasl

(Remil İlminin Hükümü)

el-Mesâbîh'da¹ şöyle der²: Mu'âviye b. el-Hakem'den rivayet olunduğuna göre³, kendisi Peygamber (sav)'e, "İçimizden bazı kişiler remil falına bakmak üzere çizgiler çiziyorlar." Dedi. Peygamber (sav) de "Peygamberlerden biri⁴ de bunu yaptı⁵. Kim onun çizgisini tutturursa⁶ isabet etmiştir (فذاك)⁷." buyurdu.

et-Tıybî şöyle demiştir: Söz konusu kişinin İdris (a.s.) olduğu söylenmiştir. Hz. Peygamber'in sözünün son cümlesinde yer alan, "onun çizgisi" anlamındaki "hattahû" ifadesinin cümle içerisindeki fonksiyonu, meşhur olan rivayete göre mef'uldür ve cümlede gizli

¹ el-Mesâbîh: *Miškâtü'l-Mesâbîh*. Müellifi: Veliyyü'd-Dîn Muhammed b. Abdillâh el-Hafîb el-U'merî et-Tebrîzî. Bu eser son olarak Muhammed Nâsîru'd-Dîn el-Elbânî tahkiki ile basıldı ve 1371 h. tarihinde Dîmeşk ve Beyrut el-Mektebetü'l-İslâmî yayınevi tarafından neşredildi. Daha önce de baskısı yapılmıştı. Bu kitabın "*Mirkâtü'l-Mefâth Şerhu Miškâti'l-Mesâbîh*" adında bir şerhi bulunmaktadır. Şerhin müellifi: Ali b. Sultân el-Kârî. Hâmişinde Mişkât ile birlikte 1303 h. tarihinde Mısır-Meymene'de beş cilt halinde basılmıştır.

² el-Kârî, *el-Mirkâtü Şerhu'l-Miškât*, IV, s. 527.

³ Hadisi Müslim rivayet etmiştir: II, 71. Hadis no: 333.

⁴ Bu peygamberin, Danyal ve İdris olduğu söylenmiştir. (Hâşiye)

⁵ Yani ilahî emir ve ledünnî ilim ile. Ali el-Kârî, *el-Mirkât*. (Hâşiye)

⁶ el-Hattâbî şöyle der: Peygamber (as) "فمن وافق خطه فذاك" sözünü engelleme anlamında söylemiştir. Buna göre bu sözün anlamı şu olur: Hiç kimsenin çizgisi bu peygamberin çizgisiyle uyuşmaz. Çünkü onun çizgisi mucize idi. İbn Mâlik şöyle der: Bu peygamberin çizdiği çizgi ile karşılaşmışlar mıdır ki uyum içinde mi yoksa aykırı mı bilinsin. Onun çizgisi peygamberliğinin bir işareti idi ve bunun da zamanı geçti. Eğer bir şeyin olması imkânsız bir şeyle ilişkilendirilmişse, o şey de imkânsızdır. İbn Hacer şöyle der: Buradan hareketle, reml ilmini haram sayanlar -ki onlar âlimlerin çoğudur-, remlin mübahlığı konusunda bu hadis delil olarak kullanılamaz, demişlerdir. Çünkü bunu yapma izni, o peygamberin çizgisiyle uyum içinde olma şartına bağlanmıştır. Böyle bir uyumun arlığı ise bilinemez. Zira bunu ancak tevâtür yoluyla nakledenler veya o Peygamberden (as) veya ashâbından alıp kaydeden bilir. Remil ilminin aslı olan şekiller o Peygambere ait idi ve bu şu an mevcut değildir. Şu halde remlin haram oluşu aydınlığa kavuştu. Söz konusu hadisi Müslim rivayet etmiştir. el-Kârî, *el-Mirkât*'tan. (Hâşiye)

⁷ Hadiste geçen "فذاك" sözünün anlamı: "İsabet etmiştir; aksi takdirde isabet etmemiştir." Bu ifade, "Kim onun çizgisini tutturursa" şeklindeki şart cümlesinin cevabıdır. İşin neticesi: Bu zamanda reml haramdır. Çünkü uyum, yoktur veya hayalidir. el-Kârî, *el-Mirkât*'tan. (Hâşiye)

olarak bulunan “hattuhû” ifadesi de faildir; bu durumda anlam, “Kim ki, kendisinin çizgisi onun çizgisine uygun düşerse” demektir. Söz konusu ifade fail konumunda olmak üzere “hattuhû” şeklinde de okunmuş ve bu durumda mef’ul gizli kabul edilmiştir. Buna göre anlam, “Kimin çizgisi uygun düşerse isabet etmiş olur.” şeklindedir. Hz. Peygamberin bu sözünün anlamının şöyle olduğu da söylenmiştir: “Hiç kimsenin çizgisi Peygamberin çizgisine uygun düşmez. Çünkü o Peygamberin çizgisi mucizedir.” Buna göre Hz. Peygamberin sözü, engelleme ve yasaklama amaçlıdır. Hz. Peygamber’in sözünün anlamının “Bazılarının çizgisi onun çizgisine uygun düşer.” Şeklinde olduğunu söyleyenler de olmuştur. Buna göre söz konusu “bazıları”, güçlü feraset sahibi ve ilimde kemale ermiş kişiler demektir. Yine bu son anlama göre, “bazılarının çizgisi de onun çizgisine uymaz” sonucu çıkmaktadır. Buna göre Hz. Peygamberin sözü, güçlü feraset sahibi ve ilimde kemale ermiş kişilerin dışındakileri engelleme amacı taşımaktadır.

en-Nihâye¹ adlı eserin müellifi şöyle der: Remil, insanlar tarafından bilinen bir ilim olup, bu sahada kaleme alınmış birçok eser vardır. Remil günümüze kadar kullanılmaktadır. Bunun Araplarda uygulanış biçimi ise şu şekildedir: Birisi bir işe niyetlendiğinde eline bir odun parçası alır ve kum üzerine hızlı biçimde ve hesap etmeksizin birçok çizgi çizer. Sonra bu çizgileri ikişer ikişer siler. Eğer en sona iki çizgi kalırsa bu hayra alamettir. Eğer tek çizgi kalırsa bu o işin felakete sonuçlanacağına alamettir. et-Tıybî bunları naklettikten sonra şunu ilave eder:

“Ben derim ki: Söz konusu işlemin remil olarak isimlendirilişi, muhtemelen es-Sihâh’da² geçen şu tanıma dayanıyor: Remel, vahşi sığır gruplarında bulunan ve diğer sığır türlerinin renginde bulunmayan çizgilerdir”.

Remil ilminin faydası, gayba dair konularda tahminde bulunmaktır. Taşköprü Zâde, Miftâhu’s-Se’âde³ adlı eserinde böyle

¹ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fî Garibi’l-Hadis*, s. 47.

² el-Cevherî, *es-Sihâh*, IV, s. 1713.

³ Taşköprü Zâde, *Miftâhu’s-Se’âde ve Mısbâhu’s-Siyâde*, I, 360. Ancak lafız olarak değil, anlam olarak.

söylemiştir. Bu tespit, Peygamber dışındakiler için söz konusudur. Zira Peygamberin yaptığı mucizedir ve kesin bir bilgiyi ifade eder.

22. Fasıll

(Öğrenilmesi Tahrîmen Mekruh Olan Şeyler)

Bunlar, el-Eşbâh'da belirtildiği üzere, kadın aşkı ve aklın saçmalıklarından bahseden benzeri konularla alakalı şiirlerdir. Kadîhân¹ der ki: İçinde fisk, içki ve oğlan konularından bahsedilen Arap şiirlerini okumak mekruhtur. Çünkü bu tür şiirleri okumak, dinen çirkin olan şeyleri dile getirmek demektir.

Ben fakîr² der ki: Bu hüküm, söz konusu temaların hakikî mânâlarıyla zikredilmesi durumundadır. Ancak, Allah yoluna sülûk edenlerin durumları bunlarla temsilî olarak ifade edilmiş ise, bu durum, bazı şeyhlerin şiirlerinde de yer aldığı üzere, salıklar açısından ne tahrîmen ne de tenzîhen mekruh değildir. Mesela el-Kuşeyrî³ bazılarında şu tür ifadeler nakletmiştir:

Kadehin dolaşması insanları sarhoş etti,

Benim sarhoşluğum ise kadehi dolaştırırandandır.

Bu konuda Kadîhân'ın görüşü, mekruh olduğu şeklindedir. Bunun için de, “teğanni ile okunmadığı zaman” şeklinde kayıt konulması gerekir. Zira el-İhyâ'da⁴ da belirtildiği üzere, teğanni ile okunursa haramdır. Çünkü bu şekilde okuyuş, harama yönelme duygusunu tahrik eder ve harama götürür. Harama götüren şey de haramdır.

Bu konuyu “Beyânu't-Teğanni”⁵ adlı risâlemizde genişçe ele aldık.

¹ Bu ibareyi *Fetâvâ Kadîhân*'da göremedim. Ancak tesadüfen *Hulâsatü'l-Fetâvâ*'da buldum. (s. 632; el-Haremü'l-Mekkî Kütüphanesi)

² Müellif bu ifade ile kendisini kastetmektedir.

³ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, I, s. 237.

⁴ el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, II, s. 360.

⁵ “*Beyânu't-Teğanni*”, müellif Muhammed b. Ebî Bekr el-Mer'âşî'nin risâlesi.

23. Fasl

(Öğrenilmesi Mübâh Olan Şeyler)

İçerisinde fık konuları geçmeyen, dağlar, vatan, ayrılık gibi mübâh şeyleri konu alan şiirler bu alan için örnek verilebilir. Hendese, tarih¹ ve benzeri konular da bu şekildedir. el-İhyâ'da² da böyle zikredilmiştir.

¹ Yani, geçmişte yaşayanların kıssaları ile ilgilenmenin mübah kategorisinde değerlendirilmesi tartışılır. Çünkü bu kıssalarda basiret sahibi insanlar için ibret vardır. Bu durumda bunlarla ilgilenmenin müstehab olduğunda şüphe yoktur. (Hâşiye)

² el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, II, s. 360.

BİRİNCİ MAKSAD

1. Fasl

(Bütün İlimleri İlgilendiren Genel Açıklamalar)

Lügat İlmi (Dilbilim):

Lügat ilmi, bazı risâlelerde de geçtiği üzere, müfred lafızların *şahsî vaz*’ yoluyla vazedilişini konu alan ilmidir. Allah, Hz. Âdem’in¹ meleklerle karşı üstünlüğünü ve onun yeryüzünde halife olmayı hak edişini bu ilim vasıtasıyla ortaya koymuştur. *Şahsî vaz*’, lafzı kendine ait özel yapısıyla düşünmek ve onu bir mânâ için vazetmek demektir. Bunun karşıtı ise *nev’î vaz*’dır. *Nev’î vaz*’ ise, küllî bir kural çerçevesinde çeşitli lafızlar düşünmek ve bu lafızları bir mânâ için vazetmek demektir. Müştak lafızlar, mürekkebe ve mecâz ifadeler, *nev’î vaz*’a örnek verilebilir. *Nev’î vaz*’ nahiv ilmi sayesinde bilinir. Mesela, *ism-i fâil* kalıbı, bu kalıptaki kelimenin türetildiği kökün ifade ettiği fiilin kendisiyle gerçekleştiği kişiyi ifade eder, dersin. Mesela, “döven” anlamındaki “dârib” kelimesi gibi. Burada iki tür vazediş bir aradadır. Birincisi, “darb” şeklinde, kelimenin aslî harflerini esas alarak vazetmedir ki, buna *şahsî vaz*’ denir. Mesela, “darb” kelimesinin anlamı, bir şeyin bir şey üzerinde vuku bulması demektir, denilir. *Vaz*’ın bu şekli, lügat ilmi sayesinde bilinir. İkincisi ise, kelimeyi büründüğü şekil itibarıyla vazetmedir ki, buna da *nev’î vaz*’ denir. Mesela, “dârib” kelimesinin anlamı, “darb” eyleminin kendisiyle gerçekleştiği kişi demektir, denilir. Çünkü bu, *ism-i fail* sığındadır. *Vaz*’ın bu şekli ise nahiv ilmi sayesinde bilinir. Yine mesela, “*isnâdî mürekkebe*”, “Zeydün kâimün/Zeyd ayaktadır” örneğinde olduğu gibi, bir durumu diğer bir duruma isnad etmek demektir, dersin. Çünkü bu

¹ Ben derim ki: Allah Âdem’in (as) üstünlüğünü dil ile ortaya koydu. Bunun kıssası Bakara suresi 30. ayette geçmektedir: “*Rabbin meleklere, ben yeryüzünde bir halife tayin edeceğim dediğinde...*” (Hâşiye)

terkibinin anlamı, “ayakta olma” eyleminin Zeyd’de isnad edilmesidir. Yine, mesela şöyle dersin: Mecâz, hakikî mânâsının kast edilmesine engel teşkil eden bir karineden dolayı, kendisiyle hakikî mânâsına uygun düşen bir mânânın kast edildiği lafızdır. “رعينا الغيث: yağmurunu gözledik” cümlesindeki “ğays” kelimesi gibi. Çünkü burada, “yağmur” anlamındaki “ğays” kelimesiyle, yağmurun zorunlu bir sonucu olan “bitki” kastedilmiştir. “Ğays” kelimesi, önce hakikî-şahsî vaz’ yoluyla yağmur için vazedilmiştir. İkinci olarak da, nev’î-mecâzî vaz’ yoluyla bitki için vazedilmiştir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, belâğat âlimlerinin görüşüne göre vaz’, hakikî mânâ için yapılan vaz’dır. Mecâz ise, vazedildiği alanın dışında kullanılan kelimedir.

Bil ki lügat (dil), her toplumun kendi maksadını ifade etmede kullandığı seslerdir. el-Kâmûs’da¹ da bu şekilde ifade edilir. Derim ki, bu tanım ıstılahları da kapsar. İstılahın karşıtı konumundaki dil ise, ilk anlamıyla vazedilmiş lafızları içerir. Öğrencilerin edinmesi gereken ve Seyyid Şerif’e (ks)² nispet edilen bir eser olan İstılâhâtü’l-Fünûn’da geçen tarif de bu şekildedir.

Şunu da bil ki, “lügat ilmi” ifadesi, Arapçanın tüm alanları için mutlak olarak kullanılabilir.

Müfred lafızların vazedildiği mânâları bilme konusuyla ilgili ilmin özel adı ise “ilmü metni’l-lüga”dır. el-Mutavvel’de³ bu şekilde geçer. Bu ilim dalının bazı temel ilkeleri ve maksatları vardır. Temel ilkeleri, vaz’ durumlarının bilinmesidir.

Ali el-Kuşçu⁴ bu konuyu “Unkûdu’z-Zevâhir” adlı eserinde

¹ el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, IV, 388.

² “Seyyid Şerif’e nispet edilen bir eser” ifadesi, “İnsanlar arasında ona nispet edilmektedir” anlamındadır. Zira müellif, bu eserin es-Seyyid eş-Şerif’e ait olduğunu belirtmemiştir. Bu eserde bası felsefî ıstılahların tanımı yapılmaktadır. Ancak bu tanımlar, mesela “nâsîh” kelimesinde olduğu gibi, şeriatın belirlediği anlamlara aykırı olarak yapılmakta ve bu tanımın yanlışlığına da işaret edilmemektedir. (Hâşiye)

³ el-Mutavvel, “*Şerhu Sa’di’-d-Dîn et-Taftâzânî alâ Telhîsi’l-Miftâh*” adlı kitabın özel adıdır. Buradaki el-Miftâh ise, es-Sekkâkî’nin *Miftâhu’l-Ulûm*’udur. (Hacı Halîfe, Keşfu’z-Zunûn, s.1722)

⁴ el-Kuşçu: Ali b. Muhammed el-Kuşçu Alâu’d-Dîn el-Hanefî (879 h.). Birçok alanda söz sahibi bir âlimdir. Eserlerinden biri de, sarf üzerine yazılmış olan *el-Unkûdu’z-Zevâhir fi Nazmi’l-Cevâhir*’dir. (Mu’cemü’l-Müellifin: 7/227; Keşfu’z-Zunûn: 1174; Hediyetü’l-Ârifin: 1/736).

genişçe ele almıştır. Müellif bu eserin içeriğini üç ana başlık altında tertip etmiştir: 1. Vaz', 2. İştikak, 3. Tasrîf. Öğrencilerin bu eserden edinmeleri gerekir. Zira bu üç bilim dalı konusunda kaleme alınmış benzer bir eser göremedik. Bu konuda kaleme alınmış eserlerden biri de Adudu'd-Dîn'in *er-Risâletü'l-Vad'iyye*'sidir¹. Unkûdu'z-Zevâhir'in birinci bölümü, yine bu konuda kaleme alınmış eserlerdendir.

Metnü'l-Lüga ilminin maksadı ise, müfred lafızların anlamlarının bilinmesidir. İbn Ferište'nin² *Manzûme*'si ve *Sihâhu'l-Cevheri*³ bu sahada kaleme alınmış eserlerdendir. Bu sahadaki eserlerin en kapsamlısı, *el-Kâmûs*'tur. Yine bu sahadada kaleme alınmış eserler arasında, ikisi de *ez-Zemahşerî*'ye ait olan "el-Esâs" ve "el-Fâik" adlı eserler yer alır. *el-Esâs*'ta dilin hakikat ve mecâz yönleri belirtilmiş, fiillerin yüklemleriyle ilişki biçimleri açıklanmıştır. *el-Fâik* ise, sadece hadislerde yer alan garîb lafızları içermektedir. Lügat ilmini öğrenmenin gerekliliği, lügat ile ilgili yazılmış eserleri öğrenmeden önce gelir. Buna göre, yeni başlayan bir öğrencinin sarf ve nahiv konularına girişmeden önce İbn Ferište'nin lügatini ezberlemesi gerekir. *el-Ahterî*'nin⁴ lügatini kullanmaya gelince, bu, yeni başlayanlar için uygun olmakla birlikte, üstat konumunda olanların onunla yetinmemeleri gerekir. Sarf ilmine gelince, bu ilim, "tasrîf ilmi" olarak da isimlendirilir. Sarf ilmi, kelimelerin cümle içinde buldukları i'râb konumlarıyla alakalı olmayan şekillerinden bahseden bir ilimdir. Bu tanımdaki "i'râb konumlarıyla alakalı olmayan" kaydı, sarf ilmini nahiv ilminden ayırır. Yine bu tanımdaki "kelimelerin şekilleri" ifadesi, sarf ilmini iştikâk ilminden ayırır. Çünkü iştikâk ilmi kelimelerin şekillerinden bahsetmez; aksine, bir kısım kelimelerin diğer kelimelerle olan kök ve bu kökten türemişlik ilişkisinden bahseder. Bir tek kökün

¹ Adudu'd-Dîn'in *er-Risâletü'l-Vad'iyye*'si, *er-Risâletü'l-Adudiyye fi İlmi'l-Vad'* olarak da adlandırılır. (Serkis: 2/1332).

² İbn Ferište: İbn Melik İzzü'd-Dîn Abdu'l-Latîf b. Abdi'l-Azîz b. Emîni'd-Dîn b. Ferište *el-Kirmânî* (801 h.) (*el-A'lâm*: 4/182). *el-Manzûme*, onun Lügat alanındaki eserlerinden biridir.

³ *Sihâhu'l-Cevheri*: "*es-Sihâh Tâcu'l-Lüga ve Sihâhu'l-Arabiyye*". Müellifi: İsmâil b. Hammâd *el-Cevherî*.

⁴ Bu eserin adı: *el-Ahterî fi'l-Lüga* olup üç nüshası vardır. *Ahterî Kebîr* olarak da adlandırılır. Müellifi: Mustafa *el-Ahterî* (968 h.). (*Mu'cemü'l-Müellifin*: 12/240; *Hediyetü'l-Ârifin*: 2/434)

değişik kelime şekillerine dönüşmesi olarak tanımlanan *tasrîfe* gelince, et-Taftâzânî'nin İzzü'd-Dîn'e¹ ait kitabın şerhinde açıkladığı² gibi, bir ilmin ismi değildir.

Kısaca belirtmek gerekirse, tasrîf kelimesinin iki terim anlamı vardır. Birinci anlam esas alınırsa bir ilim olarak isimlendirilirken ikinci anlamıyla bir ilim olarak telakki edilmez.

Bu alanda kaleme alınmış meşhur eserler vardır. Bunla arasında eş-Şâfiye³ ve Unkûdu'z-Zevâhir'in üçüncü bölümü zikredilebilir. Bu ikincisi, bu alanda gördüğümüz eserler arasında en faydalı olanıdır.

İştikâk İlmi

İştikâk, terkip ve mânâ bakımından birbirleriyle ilişkili bulunan lafızların birinin diğerinden alınıp türetilmesi (ahz) ve birinin diğeriyle ilişkilendirilmesi (red) keyfiyetinden bahseden bir ilimdir. Unkûdu'z-Zevâhir'de de bu şekilde tanımlanır.

İştikâk için yapılan bu tanım, onun bir ilmin ismi olması yönüyledir. Diğer yandan iştikâk, bir ilim dalının ismi olmaksızın iki istilâhî mânâ çerçevesinde açıklanır. Bu iki mânâ, et-Telvîh'de⁴ belirtildiği üzere şöyledir: İştikâk, bazen *ilim* (bilme işi) olma yönü dikkate alınarak açıklanır ve şöyle denilir: O, iki lafız arasındaki mânâ ve terkip açısından kök ilişkisini bulup ortaya koyman ve birini diğeriyle ilişkilendirmendir. Bu durumda, ilişkilendirilen kelimeye *müştak* (türetilmiş), kendisiyle ilişkilendirilen kelimeye ise *müştak minh* (kendisinden türetilen) denilir. İştikâk, bazen de *amel* (eylem) olma yönü dikkate alınarak açıklanır ve şöyle denilir: O, bir lafızdan, asli harfleri ve tertibi açısından ilişkisi bulunan bir başka lafız alıp

¹ İzzü'd-Dîn Ebu'l-Fedâil İbrâhim b. Abdi'l-Vehhâb b. İmâdi'd-Dîn b. İbrâhim ez-Zencânî (655 h.). Bu kitabının adı: “*el-Izzî fi't-Tasrîf*” veya “*et-Tasrîfü'l-Izzî*”. (Keşfu'z-Zunûn: 2/139) Bu eser matbudur ve yaygındır.

² el-Cürcânî, *Şerhu Tasrîfi'l-Izzî*, s. 2.

³ eş-Şâfiye: Sarf alanında meşhur bir kitaptır. Müellifi: Ebû Amr Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus er-Ruveynî el-Mısri ed-Dımeşkî. İbnü'l-Hâcib (570-646 h.) olarak bilinir. (Serkis: I, s. 71)

⁴ Eserin adı *et-Telvîh fi Keşfi Hakâiki't-Tenkîh* olup Sa'dü't-Taftâzânî'ye aittir. (Serkis böyle belirtiyor: 1/636). Gerçekte kitabın adı, *et-Telvîh ala't-Tavdîh li-Metni't-Tenkîh fi Usûli'l-Fıkh*'tır. Müellifi: Sa'dü'd-Dîn Mes'ûd b. Ömer et-Taftâzânî (792 h.)

türetmen ve onu bir önceki lafzın mânâsıyla ilişkili olan bir başka mânâyâ delâlet ettirmendir. Bu durumda, alınıp türetilen lafız *müştak* (türetilmiş), kendisinden alınan lafız ise *müştak minh* (kendisinden türetilen)dir.

Yukarıda geçen, “*ilim* olma yönü dikkate alınarak” sözünün anlamı şudur: İki lafız arasındaki söz konusu ilişkinin varlığını gören kimse bilir ki, biri diğerinden türetilmiştir. Yani şunu bilir ki, vâzı’ (kelimeyi vazeden) önce iki kelimeden birini vazetmiş, sonra da diğer kelimeyi ondan alarak türetilip ilk kelimenin mânâsıyla ilişkili ve bir yönüyle de ondan farklı diğer bir mânâ için vazetmiştir. Burada birinci lafız genellikle mastardır. Bu mastardan, Meryem Oğlu’na ait iki isim olan Mesîh ve Îsâ örneklerinde olduğu gibi özel isim de türetilir. Burada birinci isim olan Mesîh, “mesh/sıvazlamak” kökünden türetilmiştir. Çünkü o, hiçbir yerde durmaksızın, yürümek suretiyle yeryüzünü sıvazladığı için veya Cebrail kendisine dokunarak sıvazladığı için bu ismi almıştır. İkinci isim olan Îsâ ise, kırmızıya çalan beyaz anlamındaki “ays” kökünden türemiştir. Onun rengi bu şekilde olduğu için Îsâ olarak isimlendirilmiştir.

Yukarıda *iştikâk* için verilen iki mânâyâ, *iştikâk*ın yine yukarıda bir ilim olarak yapılan tarifinde de işaret edilmiştir. Söz konusu tarifte geçen “birinin diğerinden alınıp türetilmesi (ahz)” ikinci mânâyâ, “birinin diğerleriyle ilişkilendirilmesi (red)” ise birinci mânâyâ işaret etmektedir. Yine bu ilmin söz konusu tarifinde geçen “bahs” ifadesiyle, küllî bir şekilde bahsetme kastedilmektedir. Bu nedenle, bazı risâlelerde şöyle geçmektedir: İştikâk, bir kısmının diğerleriyle olan kök ve bu kökten türemişlik ilişkisi bakımından, kelimelerden küllî bir şekilde bahseden bir ilimdir.

Ben derim ki: İştikâk ilminde, bir lafzın türetilmesi ancak misal yoluyla zikredilir. Unkûdu’z-Zevâhir müellifi şöyle der: İlk dönem âlimleri, konuları farklı olduğu için, *iştikâk* ve sarf ilimlerinin her biri ile ilgili farklı eserler kaleme almışlar ve her biri için farklı tariflerde bulunmuşlardır. Sonraki âlimler, bu iki ilim dalının konuları arasındaki sıkı ilişkiyi görünce -çünkü farklı açılardan da olsa her ikisi de kelimeden bahsetmektedir-, eserlerinde her ikisini harmanlamışlar ve

onları tek bir tarifte birleştirmişlerdir. İbn Hâcib'in¹, eş-Şâfiye adlı eserinin başında yer alan şu tanımı buna örnek verebiliriz: Tasrîf, kelimelerin cümle içinde buldukları i'râb konumlarıyla alakalı olmayan yapı durumlarını tanımaya imkân veren kelime köklerini bilmektir. Ben derim ki, o bu tanıma iştikâkı da katmıştır.

Unkûdu'z-Zevâhir'in ikinci bölümü dışında, iştikâk konusunda müstakil olarak kaleme alınmış bir çalışma görmedim. Ne güzel bir eser bu! es-Seyyid eş-Şerîf de Arapça ilmini² kısımlara ayırmış ve bu taksimini iştikâkı sarftan ayrı tutma üzerine kurmuştur. Nitekim o, Şerhu'l-Miftâh'da³ şöyle der: “Bil ki, *edeb ilmi* olarak da isimlendirilen *Arapça ilmi*, Arap kelâmında telaffuz veya yazım açısından ortaya çıkabilecek sıkıntılardan sakınmayı sağlayan bir ilimdir. Bu ilim, öncekilerin belirttiğine göre on iki kısma ayrılır...” Ardından müellif bunları şu şekilde sıralar: Lügat, sarf, iştikâk, nahiv, me'ânî, arûz, kâfiye, hat, şiir söyleme, nesir inşası ve muhâdarât. Müellif, tarih ilmi de muhâdarât kapsamındadır⁴ der ve ardından şöyle devam eder: Bedî' konusunu ise, başlı başına bir kısım olarak değil, me'ânî ilminin bir uzantısı olarak değerlendirmişlerdir.

es-Sihâh'da⁵ müellifi şöyle der: Şiir söylendiğinde, “şiir söyledim” anlamında, “قرضت الشعر / karadtü'ş-şi'ra” denilir. Bazı değerli âlimler şöyle demiştir: Tefsir, bu edebî ilimlerin bir kısmından yararlanmaz. Bunlar arûz, kâfiye, şiir söyleme, hat ve inşâdır.

Ben derim ki: Muhâdarât da, sadece tarih ilmini içermesi

¹ İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye*, I, s.1.

² Arapça ilmi ile kastedilen, Arapça lafızlar ilmidir. Yani Arapların vazettiği, konuşmalarında ve maksatlarını ifade kullandıkları lafızlar. (Hâşiye)

³ *Şerhu'l-Miftâh* ile es-Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'unu kastetmektedir. Bu eserin birçok şerhi vardır. Burada kastedilen bizzat el-Cürçânî'nin şerhidir. (Bak: Keşfu'z-Zunûn: 1762-1764). Bu eseri matbu olarak göremedim.

⁴ “Tarih ilmi de muhâdarât kapsamındadır” sözü: Ben derim ki: Tarih ve muhâdarâtın Arapça ilimlerden sayılmasının bir anlamı yoktur. Belki de bunlar edebî ilimlerden sayılabilir. Çünkü edebî ilimler Arapça ilimlerden daha kapsamlıdır. Muhâdarât ve tarihin Arapça lafızlarla ilgili yönleri yoktur. Bu durum gizlenemeyecek kadar açıktır. Şiir söyleme ve nesir inşasında da şüphe vardır. Eğer bu ikisi, Arap şiiri ve nesri ile ilgili ise mesele yok. Aksi durumda, bu ikisi de edebî ilimlerden sayılır. Bunu da böyle bil. (Hâşiye)

⁵ el-Cevherî, *es-Sihâh*, III, s. 1101.

yönüyle tefsirin kendisinden yararlandığı ilimler arasında yer alır.

Bil ki, “edeb” kelimesinin lügatteki anlamı, el-Kâmûs’ta¹ geçtiği üzere, elde edilmesi güzel olan şeylerdir. Arapça hat ilmine gelince, o, Arapça lafızların yazım keyfiyetinden bahseden bir ilim olup, Arapça ilimlerden biridir. Bu ilme şiddetle ihtiyaç vardır. Zira bu ilmi bilmeyenler, Arapça lafızların yazımında ve okunuşunda hataya düşerler. Çünkü Arapça hattında, sözlü ifadeye göre fazla ve eksik yazımlar ve özellikle hemzelerde olduğu gibi telaffuz edilen harflerin telaffuz edilmeyen harflere dönüşmesi gibi durumlar söz konusudur. Bu alanda yazılmış eserler arasında eş-Şâfiye’nin son kısmını sayabiliriz. Bu ilim dalı, mushafın hattı konusundan farklı bir alandır. İleride bu konu ele alınacaktır. Nahiv ilmine gelince, i’râb ilmi olarak da isimlendirilen bu ilim, kelimeleri, cümle içerisinde aldıkları durum ve yapı bakımından inceleme konusu yapar. et-Telvîh’de de² bu şekilde tanımlanır. Bu tanım, nahiv ilminin mevzusu itibariyle yapılmış bir tanımdır. Ayrıca, “Konuşma esnasında ortaya çıkabilecek hatalardan dili korumayı sağlayan kurallardır” şekilde de tarifi yapılabilir. Bu tanım, nahiv ilminin gayesi itibariyle yapılmış olup tasrîf ilmini de kapsamaktadır. Bu iki tanıma göre nahiv bir özel bir de genel iki anlamı vardır.

ez-Zemahşerî el-Keşşâf’ta³ der ki: “Bu ilmin kurallarını ancak nahiv ilminin ehli olan kimseler koyabilir. Isâmü’-d-Dîn⁴, ez-Zemahşerî’nin buradaki “nahiv” ile kastettiği şeyin “sarf” ilmini de kapsadığını söyler. Ben derim ki, “i’râb ilmi” nahiv ilmiyle ancak özel anlamı çerçevesinde eş anlamlıdır.

Sonuç olarak, nahiv ve tasrîf ilminin ele aldığı mevzu aynıdır. Bu mevzu, müfret lafızdır. Meselelerin detayında (mahmûlâtü’l-mesâil)⁵ ise ayrılırlar. Nahiv alanında yazılmış eserlerden biri el-

¹ el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, I, s. 37.

² et-Taftâzânî, *et-Telvîh*, I, s. 29.

³ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 15-17.

⁴ Isâmü’-d-Dîn el-İsferâinî: el-Isâm İbrahim b. Muhammed (951 h.)

⁵ Mahmûlâtü’l-mesâil ile kastedilen şudur: Mesele küllî bir gerçekliktir. Onun bir mevzusu ve bir de mahmûlü vardır. Meselenin mevzusu her iki ilimde de “kelime”dir. Meselenin mahmûlü ise, nahivde i’râb ve binâ, tasrîfte ise i’lâl, idğâm ve benzerleridir.

Kâfiye'dir¹. Müellif bu eserde nahiv konularının yarısını ele almamıştır. Nahvin yarısını oluşturan diğer yarıyı ise Muğni'l-Lebîb² adlı eser içermektedir. Bu eseri dikkate almayan nahvin yarısını gözden kaçırmış olur. İşittiğimize göre bu eser Mısır'da öğretim müfredatında yer almaktadır. Seyyid Şerîf Şerhu'l-Miftâh'da şöyle der: Nahiv ilmi me'ânî ve beyân ilmiyle tamam olur. Çünkü bu ikisi, nahiv ilminin kabuk kısmına nazaran özünü oluştururlar.

Bil ki, el-Kâfiye üzerine yapılmış el-Câmi' şerhini³, ancak zeki talebeler, mantık ve münâzara ilmini tahsil ettikten sonra, okuyup anlayabilirler. Onu anlama gücüne sahip olmayan birçokları iki veya daha fazla yıl onu okuyup incelemekle meşgul oluyorlar ve böylece vakitlerini boşa harcıyorlar ve ahmaklıklarını artırıyorlar. el-Mutavassıt⁴ isimli şerh, başlangıç aşamasındakiler için anlaşılması daha kolay bir eserdir. İlk dönem talebeleri ez-Zemahşerî'nin el-Mufasssal⁵ adlı eserini okumaya özen gösterirlerdi. Bu eserin eski nüshaları dikkatlice incelendiğinde bu durum açıkça görülür. Bu eser böyle bir ilgiye gerçekten layıktır. Ne zaman ki zamanımız talebeleri ilk dönem talebelerinin tuttuğu yolu terk etti; onların derecelerine ulaşamaz oldular. Ancak, bu eserle meşgul olmak Muğni'l-Lebîb ile de meşgul olma ihtiyacını ortadan kaldırmaz.

Arûz İlmi

Arûz ilmi, vezinli terkiplerin vezinlerini bilmeye yarayan bir ilimdir. Bu ilim dalı, dar kapsamlı ve tahsilinin kolay oluşu yanında çok sayıda ıstılaha sahiptir ki, âlim bir müderrisin bile bunları bilmemesi söz konusu olabilir. Bu konuda kaleme alınmış eserlerin en meşhuru Muhtasaru'l-Endelüsî'dir⁶. Fakat bu eserde bazı konular eksik

¹ İbnü'l-Hâcib, *el-Kâfiye fi'n-Nahv*.

² İbn Hişâm el-Ensârî, *Muğni'l-Lebîb an Kütübi'l-E'ârib*.

³ İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye fi'n-Nahv* adlı eserinin birçok şerhi vardır. Bunlardan biri de *Şerhu'l-Câmi'* dir.

⁴ el-Kâfiye'nin uzun (Mutavvel), orta (mutavassıt) ve kısa (muhtasar) şerhleri vardır. Hacı Halife *Keşfu'z-Zunûn*'da (s. 1370-1376) bunlardan bahsetmiştir.

⁵ *el-Mufasssal*, nahiv kitaplarından olup, ez-Zemahşerî'ye aittir. Bu eseri, Allâme Ya'îş b. Ali b. Ya'îş en-Nahvî şerh etmiştir.

⁶ Muhtasaru'l-Endelüsî, arûz ilmi hakkındadır. Eserin adı, *Arûzu'l-Endelüsî*' dir. Müellifi: Muhammed b. Ebî Ceş el-Ensârî Ebû Abdillâh el-Arûzî el-Endelüsî (549 h.). (Hediyetü'l-Ârifin: 2/92).

bırakılmıştır. Yine bu konudaki eserlerden biri de, el-Kâfi'dir¹. Bu eser, adından da anlaşılacağı üzere, kâfiye konularını da içermektedir. Kâfiye ilmine gelince, o, vezinli terkiplerin sonlarındaki uyum durumlarını bilmeye yarayan bir ilimdir.

Tecvîd İlmî

Tecvîd ilmi, “edâ ilmi” olarak da isimlendirilir. Bu ilim, harflerin mahreçlerinden ve sıfatlarından bahseder. Tecvîdin, “harflere hakkını verebilme gücüne sahip olma melekesi” şeklinde tarifi yapılabilir. Bu tarifi dayanağı şudur: İlimlerin isimleri, bizzat bu ilimlerin meseleleri ve bu meselelerin kavranması için kullanıldığı gibi, bu ilimlerin meselelerini kavramaktan hâsıl olan melekeler için de kullanılır. Tecvîdin, “harflerin mahreçlerinin ve sıfatlarının tam hakkını verme” şeklindeki tarifine gelince, bu, tecvîdin bir ilim dalı oluşu itibarıyla yapılmış bir tarif değildir; bu, hakkını vererek okuyan birinin nitelenmesidir. Şu halde tecvîdin² iki ıstılahî mânâsı vardır. Tecvîdin konusu, Kur’ân kelimeleridir, denilmiştir. Bu, tartışma götürür bir düşüncedir. Zira mutlak olarak harflerden bahsetme, ancak tasrîf ilminin konularından bir olabilir. Bunu için, eş-Şâfiye gibi tasrîf konusunda yazılmış bazı eserler bu konuya da yer vermişlerdir.

Tecvîdi tasrif ilminden ayrı bir ilim olarak görenlerin tecvîdden maksadı “Kur’ân kelimelerinin durumlarını bilme” şeklinde olunca, bu kimseler Tecvîd ilminin mevzusunu Kur’ân kelimeleri olarak kabul etmişlerdir. Aliyyü'l-Kârî³ Tecvîdi bilmenin farz-ı kifâye, onu uygulamanın farz-ı ayın olduğu konusunda ihtilaf olmadığını söyler.

Ben derim ki, onun bu görüşü tartışma götürür. Çünkü kendisinin de belirttiği gibi, ilim maluma tabidir. Buna göre tecvîdi öğrenmenin de farz-ı ayın olması gerekir. Bu problemin cevabı şudur: İlmin maluma tabi oluşu, malumu elde etmenin o şeyi bilmeye bağlı bulunması durumundadır. Tecvîdi uygulama ise, Kur’ân okumayı hakkını vererek eda eden ehil kişilerin ağzından almakla gerçekleşebilir. Hatta bu, esas olan yöntemdir. Ancak bu ilmin

¹ el-Kâfi: Eserin adı *el-Kâfi fi İlmeyi'l-'Arûz ve'l-Kavâfi* dir. Müellifi: Ahmed b. 'Abbâd b. Şu'ayb el-Kanâ'î (veya el-Kanâvî) el-Kâhirî Şihâbü'd-Dîn el-Havvâs.

² Tecvîd'in lügat anlamı “bir şeyi iyi yapmak” demektir. (Hâşiye)

³ el-Kârî, *el-Minehu'l-Fikriyye Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, s. 9.

kaidelerini öğrenmek, ehil kişilerin ağzından almayı kolaylaştırır. Yine, bu ilmin kaidelerini öğrenmekle, hocaların yanlışlarının farkına varılır, kulak yoluyla alınan okuyuş tahrif ve şüpheden korunur ve okuyuştaki ustalık ileri düzeye çıkar. Mekkî¹, er-Ri'âye² adlı eserde şöyle der: Kim ki Tecvîd kaidelerini bilmez ve sadece hocaların ağzından işitmekle yetinirse, onun bu durumu yetersiz ve zayıf kalır, tereddüde düşmekten ve tahriften uzak duramaz. Bu sahada kaleme alınmış çok sayıda eser bulunmaktadır. Tecvîd, selef âlimlerinin son derece önem verdikleri bir ilim dalıdır.

İbnü'l-Cezerî³ et-Temhîd⁴ adlı eserinde şöyle der: Kur'ân ilimlerinden ilk sırada yer almaya en layık olanı Tecvîd ilmidir. Ben derim ki, zamanımızda bu ilimle meşgul olunmaz oldu. Bu nedenle de, okuyucuların okuyuşlarında, mesela “ض” harfinin “ط” harfi gibi okunması gibi, birçok hatalar yaygın bir şekilde ortaya çıktı. Oysa bu ilim dalına dair eserlerin ilgili bölümlerinde açıkça beyan edildiği üzere, “ض” harfinin hakkı “ط” harfi gibi okunmaktır. İbnü'l-Cezerî'nin (Allah ona rahmet eylesin) Mukaddimesi gibi bir eserle yetinen kimse harflerin sıfatlarına dair gerçek bilgiye erişemez; ancak Aliyyü'l-Kârî'nin şerhi⁵ benzeri geniş şerhlerinden biriyle meşgul olursa yeterli bilgi elde eder. Bu fakir, Cühdü'l-Mukil⁶ adını verdiği, tecvîd ilminin tüm meselelerini içeren bir eser kaleme almış ve onu el-Beyân adıyla şerh etmiştir. Bu iki esere vakıf olan kimse, bu alanda yazılmış eserlerin çoğuna ihtiyaç duymaz ve başkalarının kendisine başvuracağı

¹ Mekkî: Ebû Muhammed Mekkî b. Ebi Tâlib el-Hamevî el-Kaysî.

² el-Kaysî, *er-Ri'âye li-Tecvîdi'l-Kirâa ve Tahkîku Lafzî't-Tilâve*, s. 70.

³ İbnü'l-Cezerî: Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Umerî ed-Dimeşkî eş-Şîrâzî eş-Şâfi'î. İbnü'l-Cezerî (Cezîretü İbn Ömer [Cizre]'ye nispetle) Şemsü'd-Dîn Ebu'l-Hayr olarak bilinir. Kendisi, kıraat ve tecvid âlimi, muhaddis, tarihçi, müfessir, fakih, nahiv ve beyan ilimlerinde âlim, hâfiz ve şairdir. Bazı ilimlerde çok yönlüdür (1350-1429 m.). Birçok ilim yolculuğuna çıkmış ve pek çok eser vermiştir. Eserlerinden bazıları şunlardır: *en-Neşr fî Kirâati'l-'Aşr* ve *et-Temhîd fî't-Tecvîd* ve diğerleri. (Mu'cemü'l-Müellifin: 11/291-292; Hediyyetü'l-Ârifin: 2/187-188).

⁴ İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, s. 3.

⁵ Eserin adı: *el-Minehu'l-Fikriyye Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*. Müellifi: Ali b. Sultân el-Kârî.

⁶ *Cühdü'l-Mukil* ve bu eseri şerhi olan *Beyânü'l-Cühdü'l-Mukil*. Her ikisi de Muhammed Saçaklı Zâde'ye aittir.

bir kişi olur.

Aliyyü'l-Kârî'nin "tecvîdi uygulamak farz-ı ayındır" sözünde biraz abartı vardır. Zira farz-ı ayın olan, harfleri açık hatadan (lahn-ı celî) uzak tutarak okumaktır. Bu meselenin tafsilatı adı geçen eserimizde ter almaktadır. Vakf ve ibtidâ ilmine gelince; es-Süyûtî'nin el-İtkân'da¹ geçen ifadesinden açıkça anlaşılan şu ki, bu ikisi tek ilimdir. Nitekim o, "Yirmi sekizinci bölüm: Vakf ve ibtidâ hakkında" diyerek, bu iki ilmi tek başlık altında ele almıştır. Bu sahada müstakil eser verenler vardır. Bunlar arasında İbnü'l-Enbârî², ed-Dânî³ ve es-Secâvendî⁴ yer almaktadır. Bu ilim, Kur'ân'ın güzel okunması keyfiyetini öğreten değerli bir ilimdir. İbnü'l-Enbârî şöyle der: Vakf ve ibtidâ'yı öğrenmek, Kur'ân'ı öğrenmenin tamamlayıcı bir parçasıdır.

Ben derim ki: Vakf ve ibtidâ, Kur'ân'daki durak ve yeniden başlama yerlerini öğreten bir ilimdir. Süyûtî'nin "Kur'ân'ın güzel okunması keyfiyetini öğreten değerli bir ilimdir" sözü, şunu açıkça ortaya koyuyor ki, bu ilim tecvîdin içinde yer almaktadır. Yine onun "Bu sahada müstakil eser verenler vardır" sözü de bu mânâyı çağırıyor. Çünkü bu sözden ilk anlaşılan mânâ, tecvîd ilminden ayrı olarak vakf ve ibtida konusunda ayrı eserler kaleme alanların olduğudur. Zira tecvîd kitaplarının çoğu bu konuyu da ele almaktadır. İbnü'l-Cezerî'nin Temhîd'inde şöyle geçer: Hz. Ali'ye (r.a.) "Kur'ân'ı tertîl üzere oku"⁵ ayetinin mânâsı sorulduğunda, o, şöyle cevap verdi: "Tertîl, harfleri tecvîd üzere okumak ve vakf yerlerini bilmektir."

Aliyyü'l-Kârî,⁶ İbnü'l-Cezerî'nin şöyle dediğini söyler: Hz. Ali'nin bu sözü, onun yani vakf ilminin vacip olduğuna delildir. İbnü'l-

¹ es-Süyûtî, *el-İtkân*, I, 109-110.

² Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî Ebû Bekr (271-328 h.). Kendisi, edîb, lügatçi, müfessir, muhaddistir. Birçok eserlerinden biri, *el-İzâh fi'l-Vakf ve'l-İbtidâ*'dır. (Hediyetü'l-Ârifin: 2/35; Mu'cemü'l-Müellifin: 11/143).

³ Osman b. Sa'îd b. Osman el-Kurtubî. ed-Dânî Ebû Amr olarak bilinir. Kendisi, kıraat âlimi, hafız, muhaddis, müfessir ve şairdir. Birçok eseri vardır. Bunlardan ikisi: *el-Mukni' fi Ma'rifeti Resmî Mesâhifi'l-Emsâr* ve *el-Muvaddih fi'l-Feth ve'l-İmâle*. (Hediyetü'l-Ârifin: 1/653).

⁴ es-Secâvendî Sirâcü'd-Dîn Ebû Tâhir Muhammed b. Muhammed b. Abdi'r-Reşîd es-Secâvendî el-Hanefî. Hicrî yedinci yüzyıl âlimlerindedir. (Serkis: 1/680).

⁵ el-Müzemmil, 4.

⁶ İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, s. 3.

Cezerî et-Temhîd'de şöyle der¹: Âlimler vakfın kısımları hakkında eserler ortaya koymuşlar ve bu eserlerde kısa usul bilgileri ve ayetler üzerinde tafsilatlı fûrû bilgilerine yer vermişlerdir.

Ben derim ki: Vakfın kısımlarına dair kısa usul bilgilerini çoğu tecvîd kitapları ele almaktadır. Bu fakir² de onlara Cühdü'l-Mukîl'de eksiksiz olarak yer vermiştir. Ayetler üzerindeki tafsilatlı fûrû bilgilerine gelince, bu konuda Ebû Amr ed-Dânî ve İbnü'l-Enbârî'nin birer eseri bulunmaktadır. el-Kevâşî³ ise, Kur'ân'daki bütün vakf yerlerine işaret etmeyi amaçlamıştır.

Mushafların yazımı ilmine gelince, o, imam mushafların yazım keyfiyetini öğreten bir ilimdir. Ben derim ki, buradaki "imam", mushafların sıfatı olup, onunla kastedilen, Hz. Osman'ın (r.a.) hilafeti döneminde onun emriyle sahabe tarafından yazılan mushaflardır.

ed-Dânî, el-Muknî⁴ adlı eserinde şöyle der: Osman (r.a.), Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. ez-Zübeyr, Sa'îd b. el-'Âs ve Abdurrahmân b. el-Hâris'e haber saldı ve mushaflar istinsâh etmelerini emretti. Onlar da bu görevi yerine getirdiler. Ardından Osman (r.a.), adı geçen şahısların yazdığı bu mushaflardan her bölgeye bir mushaf gönderdi. Âlimlerin çoğu şu görüştedir: Osman (r.a.) mushafı yazdığında onu dört nüsha halinde çoğalttı, onlardan birini Kûfe'ye⁵, diğerini Basra'ya, üçüncüsünü Şam'a gönderdi ve birini de kendi yanında tuttu. Hz. Osman'ın yedi nüsha yazdırdığı, bunlardan birini Mekke'ye, birini Yemen'e diğerini de Bahreyn'e gönderdiği de söylenmiştir. En doğru olanı birinci görüş olup, ileri gelen âlimler de bu görüştedir.

ed-Dânî'nin, "Osman mushafı yazdığında" sözünün anlamı, sözünün siyakından da açıkça anlaşılacağı üzere, "mushafın yazımını

¹ İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, s. 57.

² Müellif kendisini kastediyor.

³ el-Kevâşî: Ahmed b. Yûsuf b. el-Hasan b. Râfi' b. Hasan b. Süveydân eş-Şeybânî el-Mevsilî el-Kevâşî eş-Şâfi'î -Muvaffâku'd-Dîn Ebü'l-Abbâs-, müfessir, kıraat âlimi ve çok yönlü bir âlim (591-680 h.). Eserlerinden bazıları: İki Tefsir, *el-Metâli' fi'l-Mebâdi, el-Mekâti' fi Muhtasarı Kitâbi'l-Vakf* ve diğerleri. (Mu'cemü'l-Müellifin: 2/209); Miftâhu's-Se'âde:II, s.103).

⁴ ed-Dânî, *el-Muknî' fi Ma'rifeti Resmi Mesâhifi'l-Emsâr*, s. 16.

⁵ Hıms Kalesindeki Mushaf Kûfe Mushafıdır. Hımslıların rivayetine göre burası harab olunca bu Mushaf buraya -yani Türkiye'ye- nakledildi. (Hâşiye)

emrettiğinde” demektir. Mushafların ve yazımının Osman’a (r.a.) nispet edilmesi, bu iş onun emriyle gerçekleştiği içindir. Bu, şu söze benzer: “Emir şehri kurdu”. Diğer yandan, bu mushafların “imam mushaflar” olarak nitelendirilmesinin nedeni, onların her birinden sayısız mushaflar istinsah edilmesi ve sonraki mushafların onların yazımını takip etmesi sebebiyle, onların “imam” konumunda bulunmalarıdır. Buna göre, “imam yazımı/resmü’l-imâm” denildiği zaman, “imam” ile kastedilenin “imam mushaf” olması veya Osman (r.a.) olması mümkündür. “İmam’da böyledir” denildiğinde, kastedilen kesinlikle imam mushaf’tır. Zemahşerî el-Keşşâf’ta şöyle der¹: Arapçanın yazım kurallarında esas olan ölçülerin dışında kalan bazı şeyler, Mushaf’ın yazımında uygun görülmüştür. Süyûtî el-İtkân’da² Ahmed’in şöyle dediğini ifade eder: Vâv, yâ, elif ve diğerlerinin yazımında, Osman’ın (r.a.) mushafındaki hatta muhalefet etmek haramdır.

Şu halde bil ki bu ilim farz-ı kifâyedir. er-Râiye³ adlı eserin şerhlerinden birinde müellifi⁴ şöyle der: Sahabe mushaflarının yazımı noktasız ve harekesiz olup bu yazımla uyumlu bütün kıraatlara elverişli idi. Günümüz mushaflarında yer alan bu noktalar ve harekeler sonradan yazılmıştır. Ancak bunda bir beis olmadığını söylemişlerdir. es-Süyûtî⁵, en-Nevevî’den naklen şöyle der: “Mushafın noktalanması ve harekelenmesi müstehabdır. Çünkü bu, Mushaf’ı hata ve tahriften korur.” Harekeleme ile kastedilen, harekeler, sükûn, şedde ve med işaretleridir. Ben derim ki, noktalamak ve harekelemek suretiyle Mushaf, kıraatlerden birine tahsis edilmiş olur. Ülkemizdeki mushaflar Âsım⁶ kıraatinin Hafs¹ rivayetine göre noktalanmış ve harekelenmiştir.

¹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, s. 95.

² es-Suyûtî, *el-İtkân*, II, s. 213.

³ er-Râiye: Tecvid alanında yazılmış, Kâsım b. Fîre eş-Şâtîbî’ye (590 h.) ait manzum bir eserdir. Eserin tam adı: *Akiletü Etrâbi’l-Kasâid fî İsne’l-Makâsid*. (Keşfu’z-Zunûn: II, 1159).

⁴ el-Ca’berî: *Şerhu’r-Râiye*, s. 80.

⁵ es-Süyûtî, *el-İtkân*, II, 219.

⁶ Âsım b. Ebî’n-Necûd el-Esedî. Kendisine, İbnü Behdele de denir. Künyesi Ebû Bekr’dir. Tâbiûndan olup Kûfe’de 127 veya 128 yılında vefat etmiştir. Râvileri Şu’be ve Hafs’tır. (es-Sâbûnî, *et-Tibyân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, s. 255)

Mushafların yazımı hakkında kaleme alınmış eserler arasında ed-Dânî'nin el-Mukni², eş-Şâtıbî'nin er-Râiye ve Câmi'u'l-Kelâm adlı eserleri yer almaktadır.

Bil ki, bazı kıraat meseleleri, bu ilim dalının bazı meselelerini bilmekle alakalıdır. Mesela, vakf meselesi Mushaf hattının yazılış biçimi (mersûmu'l-hat) ile alakalıdır. Bu ilim dalında bilgisiz olanlar, mushaflarla karşılaştığında şaşkınlığa düşer. Yine bu konuda bilgisiz olanların bir kısmı, eski bir mushafın hattını, orada bir takım yanlışlıkların olduğu düşüncesiyle, insanların günümüzde oluşturdukları hatta göre değiştirme yoluna gidebilir. Yine bazıları, “أولات الأحمال / ulâtu'l-ahmâl”³ ifadesindeki “vav” harfinin önüne ikinci bir vav ekleyerek “ûlatu'l-ahmâl” şeklinde okuyabilir; tam tersine, A'râf suresinde geçen ve tek “vav” ile yazıldığı halde ikinci bir vav varmış gibi uzatılarak okunan “أولاهم / ûlahüm” ifadesini de “ulâhüm” şeklinde okuyabilir. Bu ilim dalında bilgisiz olanlar, benzeri hatalar yapabilir.

Kıraat İlmî

Kıraat ilmi, Kur'ân'ın nazımının okunuşu ile ilgili kıraat imamlarının takip ettikleri yolu bilme ilmidir. Kıraatler Kur'ân'ın birer parçasıdır. Ancak, meşhur ve şaz olmak üzere ikiye ayrılırlar. Meşhur kıraatler, sahih ve muteber kıraatlerdir. Şaz olanlar ise zayıf kıraatlerdir. Meşhur kıraatler ile kastedilen, Peygamber'den (sav) tevâtür yoluyla nakledilen kıraatlerdir. İbnü'l-Cezerî, en-Neşr adlı eserinde şöyle der⁴: “Arapça diliyle ve Osman mushaflarından biriyle uyum içinde olan ve Peygamber'den (sav) sahih bir yolla nakledilen her kıraat sahihtir ve reddedilmesi helal değildir. İster yedi kıraat imamlarının kıraatlerinden isterse diğerlerinin kıraatlerinden olsun, insanların bunları kabul etmeleri gerekir. Bir kıraatin sahih olması için gereken bu şartlardan bir ortadan kalkarsa, isterse yedi kıraat imamının

¹ Hafs b. Süleyman b. el-Muğîre el-Esedî (ö. 180 h. veya 190 h.'ye yakın denilmiştir). (ez-Zehebî, Mizânu'l-İ'tidâl: I, s. 557-559).

² Ebû 'Amr Osman b. Sa'îd ed-Dânî (ö.444 h.), *el-Mukni' fî Resmi'l-Mushaf*. Bu eser, noktalama keyfiyeti hakkında kısa ve özlü biçimde görüş bildirerek Mushafların yazım şeklini ele almaktadır.

³ et-Talâk 65/4.

⁴ el-Cezerî, *en-Neşr fî Kirââti'l-Aşr*, s. 911.

kıraatlerinden olsun, bunlar zayıftır, şazdır.” İbnü'l-Cezerî'nin “sahih bir yolla nakledilen” sözünün mânâsının, “tevâtüren nakledilen” olması gerekir. Çünkü âhâd haberle sabit olan kıraatler şazdır. Ebû Şâme¹ şöyle der²: “Âlimlerin çoğu, yaptıkları tasnifte, sahih olup üzerinde icmâ edilen kıraatlerinin çokluğu nedeniyle, yedi kıraat imamının kıraatlerini ve onlara nispet edilmekle birlikte üzerinde icmâ edilmeyen kıraatleri zikretmekle yetinmişlerdir.”

Ben derim ki: Üzerinde icmâ edilenler meşhur olup şaz olmayan kıraatlerdir. Ancak buradaki icmâ ifadesinde bir problem bulunmaktadır. Çünkü “üzerinde icmâ edilen” ifadesinin açık anlamı, kıraat imamlarının üzerinde icmâ ettikleri şeyler demektir. Oysa bazı imamların kıraati diğer bazılarına aykırı olabilmektedir. Şu halde, “üzerinde icmâ edilen” ile kastedilenin, bazılarının “elif”li bazılarının ise “elif”siz okuduğu “ملك” kelimesinin kıraati türünden olmaması gerekir. Zira her ikisi de, üzerinde icmâ edilen kıraatlerdir. Bu problemin çözümü olmak üzere verilecek cevap şudur: Kıraat imamlarının ihtilafı, sahihlik ve Hz. Peygamber'e aidiyetinin sabit olup olmadığı açısından değil, bir tercih ihtilafıdır. Her bir kıraat imamı, diğerlerinin kıraatinin Hz. Peygamber'e aidiyetinin sabit oluşunu kabul eder. Bu ise, müçtehitlerin ihtilafından farklı bir durumdur. Zira onların ihtilafı, kendi görüşünü savunma ve diğerininkini reddetme temeline dayanır. el-Ca'berî³ der ki: “Kıraatlerin değişik biçimleri ile ilgili ihtilaf, ahkâm konusundaki ihtilaf gibi değildir. Çünkü sahih kıraatlerin değişik biçimlerinden her biri, esas itibariyle doğrudur. Üzerinde ihtilaf edilen hükümlerdeki farklı yaklaşımlara gelince, bunların her biri içtihat itibariyle doğrudur. İşin esasında ise onlardan sadece bir doğrudur.”

¹ Ebû Şâme: Abdu'r-Rahmân b. İsmâil. b. İbrâhim b. Osman b. Ebî Bekr b. Abbâs el-Makdisî ed-Dımeşkî eş-Şâfi'î (599-665). Ebû Şâme adıyla bilinir. Kendisi, muhaddis, hâfız, tarihçi, müfessir, fakîh, usulcü, kelamcı, kıraat âlimi, nahivcidir. Birçok eserinden biri: *İbrâzü'l-Me'ânî fi Hurzi'l-Emânî fi'l-Kirâât*. Bu eser, eş-Şâtibiyye üzerine yazılmış bir şerhtir. (ez-Zehebî, Tezkiretü'l-Huffâz: IV, s. 1460; Mu'cemü'l-Müellifin: V, s. 126; el-Bağdâdî, Hediyetü'l-Ârifin: II, s. 524).

² Ebû Şâme, *İbrâzü'l-Me'ânî fi Hurzi'l-Emânî fi'l-Kirâât*, s. 4.

³ el-Ca'berî, *el-Kevâkibü'd-Dürriyye*, s. 10.

Yedi kıraat imamı ile kastedilenler şunlardır: Nâfi' el-Medenî¹, İbn Kesîr el-Mekkî², Ebû 'Amr el-Basrî³, İbn 'Âmir eş-Şâmî⁴, Âsım, Hamza⁵ ve el-Kisâî⁶dir. Son üçü Kûfe'lidir. Bu yedi imamın kıraatlerinin büyük çoğunluğu meşhûr, sahih ve üzerinde icmâ edilen kıraatlerdir.

eş-Şâtîbî bu imamları zikretmekle yetinmiştir. Bazı musannifler ise Ya'kub el-Basrî⁷, Ebû Ca'fer el-Medenî⁸ ve Halef'i⁹ de, kıraatlerinin büyük çoğunluğunun yine meşhur ve sahih olması nedeniyle, diğerlerine ilave etmişlerdir.

“Halef Hamza'nın râvisidir; onun kıraatinin yedi kıraat üzerine ilave edilmesinin anlamı nedir?” diye soracak olursan, derim ki: Halef'e ait iki kıraat vardır. Birisi, Hamza'dan rivayet ettikleri, diğeri de bizzat kendisinin tercih ettiği kıraatlerdir. Bizzat kendisinin tercih

¹ Nâfi' el-Medenî: Ebû Ruveym Nâfi' b. 'Abdi'r-Rahmân b. Ebî Nu'aym el-Leysî (ö.169 h.). Aslen Isfahan'lıdır. Medine'de kıraat imamlığı onda son bulmuştur. Râvileri Kâlûn ve Verş'tir.

² İbn Kesîr el-Mekkî: Ebû Muhammed Abdullah b. Kesîr ed-Dârî el-Mekkî (ö.120 h.). Mekke'de kıraatte insanların imamı idi. Tâbiündandır. Râvileri el-Bezzî ve Kunbül'dür.

³ Ebû 'Amr Zebân b. el-Alâ b. Ammâr el-Basrî Şeyhu'r-Ruvât. Adının Yahya olduğu da söylenmiştir. Kûfe'de vefat etmiştir (ö.104 h.). Râvileri ed-Dûrî ve es-Sûsî'dir.

⁴ İbn Âmir: Abdullah el-Yahsubî (ö.118 h.). el-Velîd b. Abdi'l-Melik'in halifeliği döneminde Dimeşk kadısı olmuştur. Künyesi Ebû Imrân'dır. Tâbiündandır. Kıraatini, el-Muğîre b. Ebî Şihâb el-Mahzûmî - Osman (ra) tarihiyle Allah Rasûlü'nden almıştır.

⁵ Hamza b. Habîb b. 'Ammâre ez-Zeyyât (ö.156 h.). Künyesi Ebû Ammâre'dir.

⁶ el-Kisâî: Ali b. Hamza (ö.189 h.). Kûfe nahivcilerinin imamı. Künyesi Ebû Muhsin'dir. Râvileri Ebû'l-Hâris ve ed-Dûrî'dir. (es-Sâbûnî, et-Tibyân fî *Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 254-257).

⁷ Ya'kub el-Basrî: Ya'kub b. İshâk b. Zeyd Ebû Muhammed el-Hadramî (ö.350 h.). On kıraat imamından biridir. Basralıların kıraat imamıdır. (es-Sâbûnî, et-Tibyân fî *Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 457).

⁸ Ebû Ca'fer el-Medenî: Yezîd b. Ka'ka' el-Medenî (ö.130 h.). On kıraat imamından biridir. Tâbiündandır. Ondandır Nâfi' ve diğerleri rivayette bulunmuştur. (es-Sâbûnî, et-Tibyân fî *Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 420).

⁹ Halef b. Hişâm Ebû Muhammed el-Esedî el-Bağdâdî (150-229 h.). On kıraat imamından biridir. aynı zamanda Selîm ve Hamza'dan rivayette bulunanlardan biridir. (Abdu's-Sabûr Şâhin, el-Kırââtü'l-Kur'âniyye fî Dav'i İlmi'l-Lügati'l-Hadîs, s. 425)

ettiği kıraatler ile kıraat imamı mertebesini elde etmiştir. Bu itibarla onun da diğer imamlar gibi râvîleri vardır.

Şunu bil ki, mütevâtir olmayanların aksine, mütevâtir kıraatlerden birini reddetmek küfürdür. Mütevâtir kıraatleri bilmeyen bir kimsenin bunlardan işitmemiş olduklarını reddetme ihtimali vardır. es-Süyûtî¹ der ki: “Meşhur kıraatler konusunda yapılan en titiz çalışma, en-Neşr fî Kırâati'l-'Aşr ve Takrîbü'n-Neşr adlı İbnü'l-Cezerî'ye² ait iki eserdir.”

Şunu da bil ki, kıraat ilmi, tecvîd ilminden farklıdır. Çünkü birincisiyle ulaşılmak istenen hedef, bizzat harfler veya onların sıfatları ile ilgili kıraat imamlarının ihtilaflarını öğrenmektir. İkincisiyle ulaşılmak istenen hedef ise, ihtilafları bir tarafa bırakarak, harflerin sıfatlarıyla ilgili gerçek bilgiye ulaşmaktır. Mesela tecvîd ilminde “tefhîm şudur”, “terkîk şudur” diye öğrenilir. Kıraatlerde ise, “şu harfleri filan kişi tefhîm ile okudu, filan kişi terkîk ile okudu” şeklinde bilgi öğrenilir. Buradan hareketle şöyle denebilir: Kıraat ilmi, tecvîd ilminin de konuları arasında yer alan idğâm, ızhâr, med, kasr, tefhîm ve terkîk gibi harflerin sıfatları mevzularını içine alır. el-Ca'berî³ şöyle der: Yedi kıraatin gelecek kuşaklara aktarılması farz-ı kifâyedir. Çünkü bunlar Kur'ân'ın birer parçasıdır.

Ben derim ki, gördüğün üzere sahih kıraatler yedi kıraatten ibaret değildir. Buna göre şöyle denilmesi daha açık bir tespit olur: Tüm sahih kıraatlerin gelecek kuşaklara aktarılması farz-ı kifâyedir. Şaşılacak durum ki, yüce Kur'ân'ın nazmı ile ilgili olan kıraat ve tecvîd ilimleri ülkemiz ve benzeri yerlerde terk edilmiş durumdadır. Başında kocaman bir sarık taşıyan çoğu kimselerin, kıraatler ve Kur'ân'ın okunuşu ile ilgili en meşhur meseleleri bile bilmediklerini ve Kur'ân'ı kadınlar ve köylüler gibi okuduklarını görürsün. Bunlar, tahsilleri esnasında bu meselelerden gafil olmuşlar, baş olma sevdaları ve cakalı tutumları onları Kur'ân ilimlerini öğrenmekten, tashih-i hurûf için Kur'ân üstatlarının önlerine oturmaktan ve Kur'ân'ın kıraat vecihlerini

¹ es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 102.

² en-Neşr fî Kırâati'l-'Aşr, Şemsü'd-Dîn Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed el-Cezerî'ye aittir. Daha sonra bu eseri kısaltarak *Takrîbü'n-Neşr* adını vermiştir. (Keşfu'z-Zunûn: 1952).

³ el-Ca'berî, *Şerhu'ş-Şâtibiyye*, s. 75.

öğrenmekten alıkoymuştur. Üstelik bunların bir kısmı, dile getirdikleri bir takım felsefî ıstılahlarla övünüyorlar. Muhtemelen bu âdet, bize şîf ülkelerden ve ehl-i sünnet yolundan yüz çevirmiş filozof dostlarında gelip yerleşmiştir.

Mantık İlmî

Mîzân olarak da isimlendirilen mantık, düşünmenin sahihini¹ ve fâsidini bilmeye yarayan bir takım kurallar demektir. Nahiv ve sarfın konuşmada hata yapmaktan dili koruduğu gibi, mantık da düşüncede hata yapmaktan zihni korur. İbn Hacer², en-Nevevî'nin el-Hadîsu'l-Erba'în adlı eserine yazdığı şerhte şöyle der: "Tefsir, hadis ve fıkıh gibi şer'î hüküm koyma âletlerinden biri de, bugün insanların elinde bulunan mantıktır. Çünkü o, faydalı bir ilim olup hiçbir mahzur taşımamaktadır. Mahzur sadece, şeriâtı bir tarafa bırakan felsefe ile iç içe girmiş olan mantıktır. Bunun için Gazâlî şöyle demiştir: Mantığa sahip olmayan -yani, ya müçtehitler gibi doğuştan gelen yetenek sayesinde ya da diğerleri gibi sonradan öğrenmek suretiyle mantık bilgisine sahip olmayan- bir kimsenin fikhına güven olmaz. İbü's-Salâh ve diğerleri mantığın haram olduğunu söylemişlerdir. Onların bu değerlendirmesi, şeriâtı bir tarafa bırakan felsefe ile iç içe olan mantık ile ilgilidir³."

Günümüzde kullanıldığı şekliyle mantığa gelince, o, filozofların inançlarından uzak bir takım aklî kurallardır. Ben derim ki: Mantık, kelâm ve felsefenin içinde yer alır. Çünkü o, her ikisinin de temel hareket noktasıdır. Felsefenin içinde yer almasına gelince, bu durum onun haram olmasının gerektirmez. Zira felsefe bütün cüzleriyle haram değil; haram olan kısmı sadece ilâhiyyât ve tabî'yyât kısmıdır. Mesela, ileride de bahsedileceği üzere, hesap ilmi felsefe içinde yer alır; bununla birlikte Gazâlî onun farz-ı kifâye olduğunu açıklar. Mantığın kelâm ilmi içerisinde yer almasına gelince, kelâmın farzı kifâye olduğunu söyleyenlere göre onun da farz-ı kifâye olması gerekir. Bu

¹ Düşünmenin sahihi: Buradaki düşünceden maksat, tanımlama ve delil getirmedir. Birincinin sahihi, tanımı belirli yapman ve diğerlerinden ayıran şeylerdir; fâsidi böyle olmayan şeylerdir. İkincisinin sahihi, amacı gerçekleştiren şeylerdir; fâsidi ise netice vermeyen şeylerdir. (Hâşiye)

² İbn Hacer, *Şerhu'l-Erba'îni'n-Neveviyye* s.258.

³ Kendi zamanlarında tedavülde olan mantığı kastediyor. (Hâşiye)

hususla dair bir bahis tekrar gelecektir. Daha önce de geçtiği üzere şu gayet açıktır ki, mantık delillerini ele alıp incelemek, usûl-i fikhın hareket noktasını teşkil etmesi bakımından da farz-ı kifâyedir. Mantığın değerini ancak mantıktan nasibi olmayan ahmak kişi bilmez. Daha önemli şeyleri ihmal edip bütün ilgisini mantığa yöneltmek suretiyle ona uzun zaman ayıran akıllı kimse de onun gibidir. Şu halde, bazı konularının gerçekten çok az yararı bulunmakla birlikte -ki bunlar beş küllî ve müveccehât (modal önermeler) ile ilgili detaylardır- bu ilim dalı ve benzerleriyle yetinip nebi ve rasullerin ilimlerine ihtiyaç duymama aşırılığına kaçanların tuttıkları yol seni aldatmasın. En iyisi, düşünceyi bu detaylara dalıp gitmekten dizginlemektir. Çünkü ilim çok, ömür kısadır. Ömrün tahsil ile geçen süresi ilmin en önemlilerine bile yetmez. Nitekim şöyle denmiştir¹:

Hiç kimse tüm ilimlere sahip olamaz

Evet, bin sene uğraşsa da bunu yapamaz

İlim, dibi bulunmaz bir kuyudur.

Öyleyse, ilimler içinden en güzelini alınız.

Bu ilmin tâliplerinin yöntem hatalarından biri, Şerhu'l-Husâmî'l-Kâtî'yi² okuyup ardından Haşiyetü Kul Ahmed³ eşliğinde Şerhu'l-Fenârî⁴ ile meşgul olmalarıdır. Başlangıç aşamasındaki talebe, Şerhu'ş-Şemsiyye'yi⁵ okumadan bu iki eseri anlayamaz. Talebelerin

¹ Bu şiiri Taşköprü Zâde, *Mifâhu's-Se'âde*'de zikretmiştir: I, s. 4.

² *Şerhu'l-Husâmî'l-Kâtî: Îsâgûcî* üzerine yazılmış, Husâmü'd-Dîn Hasan Kâtî'ye (ö.760 h.) ait mantık alanında bir şerhtir. Bu, muhtasar bir şerh olup üzerine yazılmış Hâşiyeler vardır. (Keşfu'z-Zunûn: 206)

³ Hâşiyetü Kul Ahmed, *Hâşiyetü'l-Hayâlî* olarak bilinir.

⁴ *Şerhu'l-Fenârî alâ Îsâgûcî*. Şemsü'd-Dîn Muhammed b. Hamza el-Fenârî (834 h.) tarafından, Îsâgûcî üzerine yazılan, titizlikle hazırlanmış, iyi öğretilmiş, hoş bir şerhtir. Bu şerhin üzerine Hâşiyeler yazılmıştır. Bunlardan biri de, Kul Ahmed b. Mehmed b. Hızır adıyla meşhur değerli âlimin Hâşiyesidir. (Keşfu'z-Zunûn: 207). Îsâgûcî ise Yunanca bir kelime olup "beş küllî" anlamındadır. Beş küllî ise şunlardır: Cins, nev', fasl, hâssa, arz ve âm. (Keşfu'z-Zunûn: 206)

⁵ Şerhu'ş-Şemsiyye: *eş-Şemsiyye*, Necmü'd-Dîn Ömer b. Ali el-Kazvîni (ö.693 h.) tarafından mantık alanında yazılmış muhtasar bir metindir. Bu eserin şerhi ise el-Kutb Muhammed b. Muhammed et-Tahtânî'nin (ö. 766 h.) yazdığı ve *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye fî Şerhi'ş-Şemsiyye* adını verdiği şerhtir. Bu şerh üzerine yazılmış, değerli muhakkik âlim es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed el-Cürçânî'ye (ö.816 h.) ait bir

yöntem hatalarından bir diğeri, Hâşiyetü Kara Dâvud değil de Hâşiyetü's-Seyyid eşliğinde Şerhu'ş-Şemsiyye'ye başlamalarıdır. Zira bir ilmin açık meselelerini anlamadan önce garip meseleleriyle meşgul olmak, o ilmi anlamaya engel olur. Şu halde en doğru olanı, mantık ilmine Şerhu'l-Husâmi'l-Kâtî ile başlamak, ardından tasdikât bahsinin sonuna kadar ve hâşiyesiz olarak Şerhu'ş-Şemsiyye'yi okumaktır. Bundan sonra talebe muhayyerdir. İsterse bu ilim dalından bu kadarıyla yetinir; isterse derin araştırma ve incelikleri iyice kavrama amacıyla Hâşiyetü Kul Ahmed gibi bazı hâşiyelerle meşgul olur. Bu da ancak Münâzara yollarını öğrendikten sonra olur.

Münâzara İlmî

“İlmü âdâbi'l-bahs/tartışma kuralları ilmi” ve “sınâ'atü't-tevcîh/doğrulatma sanatı” olarak da isimlendirilen münâzara ilmi, belli bir amaca yönelik tartışmaların amaçsız tartışmalardan ayırt edilmesini sağlayan kurallar ilimidir. Konusu tartışmalardır. Çünkü münâzara ilminde, tartışmaların niteliklerinden bahsedilir. Bu nitelikler ise tartışmaların belli bir amaca yönelik oluşudur. Münâzara ilmine dair yeteneği bulunmayan bir kimsenin ilmi konuları kavraması neredeyse imkânsızdır. Münâzara ilmi, usulcülerin kıyas bahsinde zikrettikleri şeylere oldukça yakındır; ama aynısı değildir. Zira bu ilim “mantıkî delil” konusu ile uyumluluk arz eder. Ancak usulcülerin zikrettikleri şeyler, kullanılan terimler açısından aralarında bazı farklılıklar bulunmakla birlikte, “fikhî kıyas” ile uyumludur. “İlim” lafzı, “münâzara” ilminin bir parçası değildir. Dolayısıyla, bu ilmin adı, “Münâzara ve âdâbu'l-bahs” şeklindedir. “Münâzara” terimi, Münâzara yapanların sıfatı olarak da kullanılabilir. Bu mânâsıyla o, münâzaranın iki tarafı açısından tanımlanmış olur. Zamanımız talebelerinin çoğu, bu ilim dalına dair yazılmış şerhler ve hâşiyelerle uzun bir süre meşgul oluyorlar, sonuçta hiçbir yetenek elde edemiyorlar. Bunun sebebi de, ders okumaya elverişli müstakil eserlere sahip olmayışlarıdır. Bu ilim dalına dair, anlaşılması kolay ve kapsamlı bir esere de rastlamadım. İşte bu fakir, bu ilmin bütün meselelerini “Takrîru Kavânîni'l-Münâzara” adını verdiği risâlede bir araya getirmiş, ardından da, bu risâleyi

Hâşiyeye vardır. Bu Hâşiyeye üzerine yazılmış birçok Hâşiyeye de bulunmaktadır. Bunlar arasında, Sa'dü'd-Dîn'in öğrencilerinden el-Mevlâ Kara Dâvud'un Hâşiyesi ve *Hâşiyetü Kul Ahmed* diğer adıyla *Hâşiyetü'l-Hayâlî* yer alır. (Keşfu'z-Zunûn: 1063)

özetlemiş ve bu ilmin en önemli meselelerini “Velediyeye”¹ adını verdiği risâlede kısaca ele almıştır.

2. Fasl

(Cedel ve Münâzara Arasında)

Bu ilim dalı cedel ilminden farklıdır. Çünkü Münâzara ilmi, doğru bilgiyi elde etmeye imkân tanıyan bir ilimdir. Dolayısıyla münâzaranın maksadı doğrunun ortaya çıkarılmasıdır. Cedel ilmine gelince, Şârih el-Mes’ûd’un² tanımlamasına göre, ne olursa olsun ileri sürülen bir fikrin korunmasına ve yine ne olursa olsun karşı fikrin çürütülmesine imkân tanıyan bir ilimdir. Ben derim ki, yukarıdaki tanımda yer alan “ne olursa olsun” ifadesi hak ve batılı içine alan genel bir ifadedir. et-Telvîh’de³ müellifi şöyle der: “Cedelci, ya ileri sürdüğü fikri korumak maksadıyla cevap veren veya ileri sürülen düşüncüyü çürütmek üzere itiraz eden kimsedir.”

Ben derim ki: Yukarıdaki ifadenin mânâsı muhtemelen şudur: Cedelci, ya soru soranın itirazına karşı cedeliyle cevap verip iddiasını koruyan bir savunucudur, ya da savunucu pozisyonundaki birinin iddiasına veya ortaya koyduğu delile cedeliyle itiraz edip onu veya delilini çürütmeye çalışan bir soru sorucudur. Sonuçta cedelin kuralları, ancak kafa karıştırmak isteyen hasmın karşılık olarak sunabileceği hilelerden ve mugâlatalardan ibarettir. Cedel ilmi, belirli bir ilmin bir meselesini savunmaya özgü değildir. Ancak fakihler, cedel yöntemini kullanmada öylesine serbest davranmışlar ve fikhî meselelerde genel anlamıyla cedele dayalı tartışmalar ortaya koymuşlar ki, cedel ilminin fikha özgü olduğu şeklinde yanlış bir düşünce ortaya çıkmıştır. Telvih adlı eserden bunun böyle olduğu anlaşılmaktadır. Muhammed es-

¹ *el-Velediyeye* adlı bu kitap, biri el-Âmidî’ye diğeri Molla Ömer Zâde’ye ait iki şerhi ile birlikte basılmıştır.

² el-Mes’ûd: Sa’dü’l-Dîn Mes’ûd b. Ömer b. Abdillâh el-Herevî el-Horasânî et-Taftâzânî (722-792). Allâme, edîb, fakîh ve değişik ilimlerde söz sahibi bir âlim. (Hediyetü’l-Ârifin: 2/429-430).

³ *et-Telvîh ala’t-Tavdîh fi’l-Usûl*. Buradaki *et-Tavdîh*, *et-Tenkîh*’in şerhidir. Bu *et-Tenkîh* ise el-Mahbûbî el-Buhârî’ye (ö.747 h.) aittir. *et-Tavdîh li-Halli Ğavâmidî’t-Tenkîh* de aynı müellife aittir. *et-Telvîh* ise *et-Tavdîh*’in şerhi olup Sa’dü’l-Din et-Taftâzânî kaleme almıştır. (Keşfu’z-Zunûn: 496).

Semerkindî'nin¹ Âdâb adlı eserinin son kısmında da cedel ilmine dair bir mesele ele alınmıştır ki, muhtemelen orada bu ilim dalı ile kastedilen, Ta'limü'l-Müte'allim'de² belirtilen şu husustur: “Büyük âlimlerin ortadan kayboluşundan sonra ortaya çıkan cedel ile meşgul olmaktan sakın. Çünkü o, fıkıhtan uzaklaştırır ve ömrü zayi eder.”

Burada sözü edilen cedelden kasıt, fikhî meseleler hakkında yürütülen tartışmalardır ki, bazı fakihlerin kendi zamanlarındaki talebelerini yermek masadıyla söyledikleri şu sözlerinde geçen “hilâfiyyât” ile kastedilen de budur: “Bir takım temelsiz yani zayıf hilâfiyyât konularıyla meşgul oluyorlar.” Hilâfiyyâtın zaaf yönü ise, bir şeyin hem varlığına hem de yokluğuna dair ile ilgili ileri sürülmesi mümkün ve yalana dayalı mugâlatalardan oluşmasıdır. Mesela şu söz gibi: “Hem varlığı hem de yokluğu arzu edilen neticeye ulaştıran şey, ister var olsun ister yok, her ne olursa olsun, arzu edilen neticenin varlığını gerektirir.”

Fakihlerin kullandıkları cedel ilmi “hilâf ilmi” olarak da adlandırılır. el-Mes'ûd, menhüvvâtının birinde hilâf ilmini, “müçtehitler arasında gerçekleşen ihtilafları bilmek” şeklinde tarif eder.

Ben derim ki, bazı hanefî âlimleri Ebû Hanife'nin bazı içtihatlarını cedel ilminin mugâlatalarıyla ispata çalışmışlar; yine içtihatlarında ona muhalefet edenleri de cedel ilminin mugâlatalarıyla çürütmeye çalışmışlardır.

Kelâm İlmi

Kelâm ilmi “usûlü'd-dîn” ilmi olarak da adlandırılır. O, dinî itikadî meseleleri, deliller ortaya koymak ve şüpheleri ortadan kaldırmak suretiyle, ispata imkân tanıyan bir ilimdir. Kelâm ilmi, Allah'ın zatından ve sıfatlarından, mebde' ve me'âd itibariyle mümkün varlıkların durumlarından İslâm kanunu üzere bahseden bir ilim olarak da tanımlanabilir. Bu tanımdaki “İslâm kanunu üzere” ifadesi, ilahî ve tabî'î felsefeyi dışarıda tutmaktadır. Çünkü ilahî felsefe Allah'ın zatından ve sıfatlarından ve tabî'î felsefe mümkün varlıklardan

¹ Kitabın adı: *Âdâbu'l-Bahs ve'l-Münâzara*. Müellifi: Şemsü'd-Dîn Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkindî el-Hakîm. Hicrî 600 dolaylarında vefat etmiştir. Bu kitap bu ilim dalının en meşhur eseridir. (Keşfu'z-Zunûn: 39).

² ez-Zernûcî, *Ta'limü'l-Müte'allim Âdâbu't-Te'allim*, s. 71.

bahsetmekle birlikte, her iki bahsediş de, ister hakka uygun isterse aykırı olsun, filozofların aklî kanunları üzere gerçekleşir. Şerhu'l-Mevâkîf ve diğer eserlerde bu husus böyle beyan edilmiştir. Kelâm meselelerinin bir kısmı aklîdir: Bunlar, Kitap ve Sünnet tarafından beyan edilmiş olsa bile, yaratılmışlar üzerinde düşünmek suretiyle aklın tek başına bilgi sahibi olabileceği meselelerdir. Aklın bilebileceği bir takım sıfatlara sahip bir Yaratıcının varlığı konusu bu kısma örnek verilebilir. Kelâmın bir kısım meseleleri de sem'îdir¹. Nübüvvet ve me'âd konuları gibi. Ancak, Şerhu'l-Mevâkîf'ta şöyle der²: Salt akıl yoluyla bilinebilecek türden olsa bile, dikkate alınabilmesi için, tüm akâid konularının şeraitten yani Kitap ve Sünnetten elde edilmesi gerekir.

Ben derim ki: Yukarıda geçen “dikkate alınabilmesi için” ifadesiyle neyin kastedildiğini tam olarak anlayamadım. Muhtemelen bu ifade, “sevap elde etmeye temel teşkil edebilmesi için” anlamındadır. Nitekim peygamberlerin getirdiği şeraitlerden biriyle karşılaşmayıp da, Yaratıcıya, O'nun birliğine ve akli düşünce yoluyla bilinebilecek diğer sıfatlarına götüren akli bir delile ulaşan bir kimse Allah katında mümindir. O kişi bu imanından dolayı sevap elde eder. Ancak, Peygamberlerin getirdiği şeraitlerden biriyle karşılaşıp da ona tabi olmayan kimsenin, akli delil ile ulaştığı imanına, gerçeğe uygun olsa da itibar olunmaz. O kişi bu imanından dolayı sevap elde edemez. Bil ki kelâm ilminin bir temel konuları (mebâdi) ve bir de hedeflediği (makâsîd) konular vardır. Temel konular, deliller, cevher, a'râz konuları gibi akli meselelerdir. Hedef konular ise, itikadî meselelerdir.

Bil ki, itikadî meseleler üç farklı mertebede kaleme alınmıştır:

Birinci mertebe: Deliller ortaya koymaksızın ve muhaliflerle tartışmaya girmeksizin sadece meseleleri beyan etmekle yetinmek. Bu mertebede kaleme alınmış eserler arasında, Ebû Hanife'nin (Allah ona rahmet eylesin) el-Fıkhu'l-Ekber'ini, Nazmu'l-Emâlî'yi³ ve el-

¹ *Sem'î*: Salt akıl yoluyla bilinmesi mümkün olmayan, ancak Kur'an'dan ve Hz. Peygamberden işitmek suretiyle bilinebilen.(Çev.)

² el-Kârî, Mukaddimetü Şerhi'l-Fıkhu'l-Ekber, s. 14. Şerhu'l-Mevâkîf'in müellifi mukaddimesinde bu ibâreyi lafzen nakletmiştir. s. 7-10.

³ Bu eseri fihrist kitaplarında bulamadım. Ancak 1957 yılından önce Suriye'de şer'iyye medreselerinde talebelere okutturuluyordu. Daha sonra Türk arkadaşların

Akâidü'n-Nesefiyye'yi¹ sayabiliriz. Bu mertebede kaleme alınmış eserlerin en anlaşılır ve öğretici olanı, Aliyyü'l-Kârî'nin, üzerine yaptığı zeyli ile birlikte el-Fıkhü'l-Ekber şerhidir. Her âlimin ondan bir tane edinmesi gerekir.

Taftâzânî'nin Şerhu'l-Akâid'de² belirttiği gibi, bu mertebede ele alınan konuların bütününe, ele alınan konuların en şereflişinin tevhid ve sıfatlar bahsi olması nedeniyle, “İlmü't-tevhîd ve's-sıfât (Allah'ın birliği ve sıfatları ilmi)” adı verilir. Bu mertebede ele alınan konuların bütününe, ancak mecâzî olarak “kelâm” adı verilebilir.

İkinci mertebe: İleri düzeyde araştırmaya (istiksâ) girişmeksizin ve fırkaların tartışmalarına da ancak nadiren yer verilerek, itikadî meselelerin delilleriyle birlikte ele alınması. Bu düzeyde kaleme alınmış eserler arasında Gazâlî'nin er-Risâletü'l-Kudsiyye'sini³ sayabiliriz.

et-Taftâzânî Şerhu'l-Akâid'de şöyle der⁴: “Akâidi öğrenmeye yarayan delilleri “kelâm” olarak adlandırdılar. Bu ilim dalı katî delillere, yani sem'î delillerle teyit edilmiş aklî delillere dayanır.” İşte bu iktisâd (orta düzey) mertebesidir.

Üçüncü mertebe: Muhalif fırkalarla mücadeleyi ileri düzeye taşıyarak, deliller üzerinde ileri düzeyde araştırmaya girişmek. İşte bu istiksâ mertebesi olup, Şerhu'l-Akâid'de⁵ belirtildiği üzere, bu mertebede kelâm şu kısımlara ayrılır:

birinde onun bir nüshasını buldum. Eserde şu açıklamalar yer alıyordu: “*Şerhu'l-Emâlî*: Şerhin müellifi Ali b. Sultân el-Kârî, kitabın adı *Dav'u'l-Me'âlî li-Bed'i'l-Emâlî*'dir. *Bed'ü'l-Emâlî* ise, eş-Şeyh Ebü'l-Hasen Sirâcü'd-Dîn Ali b. Osman el-Evsî'nin nazım şeklinde yazdığı eserdir. Kitap Türkiye'de basılmıştır. Zira bibliyografik bilgiler Türkçe ve Latin harfleri ile yazılmıştır. Ancak eserin son satırında, 'Hicrî 1302 yılında Receb ayında Matbaa-i Âmire'de basılmıştır, anlamında Arapça ifade yer almaktadır.

¹ *el-Akâidü'n-Nesefiyye*, el-İmam en-Nesefî'nindir (ö.537 h.). Bu eserin birçok şerhi vardır. Bunların en önemlisi, Sa'dü'd-Dîn Mes'ûd b. Ömer et-Taftâzânî'ye (ö.791 h.) ait olanıdır. (Keşfu'z-Zunûn: 2/1145).

² et-Taftâzânî, *Şerhu'n-Nesefiyye*, s. 53.

³ el-Gazâlî, *er-Risâletü'l-Kudsiyye*: İhyâu Ulûmi'd-Dîn kitabının bir bölümüdür. Akâid bölümü içinde yer almaktadır.

⁴ et-Taftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, s. 52.

⁵ et-Taftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, s. 53.

Öncekilerin kelâmı: Tartışmaların çoğunun İslâmî fırkalarla, özellikle Mutezile ile yapıldığı kelâm. es-Sübki'nin¹ belirttiği üzere, Üstad Ebû İshâk'ın² kitabı ve Ebû Bekr el-Bâkılânî'nin³ kitabı bu alanda kaleme alınmış eserlerdendir.

Sonrakilerin kelâmı: Yukarıdaki tartışmalara felsefenin yol açtığı karışıklıklar ve filozoflara karşı cevap verme bahislerinin de eklendiği kelâm. Ben derim ki, bu alanda kaleme alınmış eserler şunlardır: el-Mevâkîf⁴ ve el-Makâsîd⁵.

Taftâzânî'nin yukarıdaki “bu ilim dalı katî delillere dayanır” sözünde tartışmaya açık bir durum vardır. Zira Aliyyü'l-Kârî, Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber'in baş kısımlarında şöyle demektedir⁶: “Kelâmcıların delilleri hiçbir hastaya şifa vermez ve hiçbir susamışın da susuzluğunu gidermez. Dolayısıyla bu delillerin götüreceği netice şaşkınlıktır.” İmam er-Râzî'den⁷ şöyle dediği nakledilmiştir: “Kelâmî yollar ve felsefî yöntemler üzerinde iyice düşündüm. Bunların hiçbir hastaya şifa vermeyeceğini ve hiçbir susamışın da susuzluğunu gidermeyeceğini gördüm. Benim yaşadığım tecrübeyi kim yaşarsa, benim öğrendiğimi o

¹ Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye, s. 60.

² Ruknü'd-Dîn Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdâdî eş-Şâfi'î. el-İsferâyîni (ö.418 h.) olarak bilinir. Birkaç eseri vardır. *el-Câmi'u'l-Celî ve'l-Hafî fi Usûli'd-Dîn*, *er-Reddü ala'l-Mülhidîn* ve *el-Akîde* bunlar arasında yer alır. Bu sonuncusunun birinci kısmı usûlü'd-dîn konularını içerir.

³ Kitabın adı: *Hediyetü'l-Müsterşidîn fi'l-Kelâm*. (Hediyetü'l-Ârifin: 2/59; Keşfu'z-Zunûn: II, 2042). Müellifi: Muhammed b. et-Tayyip. el-Bâkılânî (338-403 h.) olarak bilinir. Eş'arî mezhebi kelamcısı. Basra'da doğdu ve Bağdat'ta yaşayıp orada vefat etti. (Mu'cemü'l-Müellifin: X,109-110)

⁴ *el-Mevâkîf fi İlmi'l-Kelâm*. Müellifi: Adudî'd-Dîn b. Abdi'r-Rahmân b. Ahmed el-Îcî (ö.756 h.). el-Îcî bu eseri vezir Gıyaseddîn'e ithaf üzere kaleme almıştır. el-Cürçânî, el-Kirmânî, el-Ebherî ve diğerleri bu eser üzerine şerh yazmışlardır. Yine bu eser üzerine yazılmış çok sayıda Hâşiye bulunmaktadır. (Bunları Hacı Halife, Keşfu'z-Zunûn'da detaylı olarak anlatmaktadır: 2/1891-1894)

⁵ *el-Makâsîd fi İlmi'l-Kelâm*. Müellifi: Sa'dü'd-Dîn Mes'ûd b. Ömer et-Taftâzânî (ö.791 h.). Eseri hicrî 784 yılında telif etmiştir. Yine kendisi bu eser üzerine kapsamlı bir şerh yazmıştır. Şerhinde “*Mağlatatü'l-Cezri'l-Asam*” adında bir bölüm kaleme almış ve bu bölüm üzerine değerli âlimler şerh yazmışlardır. Bu eserin birçok Hâşiyesi de bulunmaktadır. (Keşfu'z-Zunûn: 2/1780)

⁶ el-Kârî, Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber, s. 11.

⁷ *Mefâtihu'l-Ğayb* adlı tefsirinin Mukaddimesi. I, s. (ع) “Kelâm ilimleriyle meşgul olmaktan duyduğu pişmanlık” başlığı altında.

da öğrenir.”

Taftâzânî'nin yukarıda naklettiğimiz “sonrakilerin kelâmı” sözüyle kastettiğine gelince, bu, es-Sübki'nin “Mu'îdü'n-Ni'am” adlı eserinde belirttiği¹ şu durumdur: “Filozofların kelâmıyla Müslümanların kelâmının birbirine karışmasından Müslümanlar büyük bir zarar gördü. Bu durumun gerçekleşmesi, Nasîr et-Tûsî² ve ona tabi olanların -Allah onları yaşatmasın- ortaya çıkışlarıyla birlikte sadece şu bizim zamana denk geldi; daha önce ise bu, ciddi düzeyde değildi. Günümüz insanları için, Nasîr et-Tûsî'den sonra ortaya çıkan *sonraki kelâmcıların* (müteahhirûn) yazdığı kelâm kitaplarında yer alan onlara ait görüşlerden daha zararlısını ve inançlarını bozmada daha etkilisini bilmiyorum.”

Ben derim ki: Bu et-Tûsî, şianın reislerindedir ve onu kâfir bir hükümdar kendinse vezir yapmıştır³. et-Tûsî bu hükümdar ile birlikte Bağdat'a kadar gelmiş ve ondan Halife'yi öldürmesini istemiştir. O da, Ehl-i Sünnet âlimlerini ve fakihlerini öldürmüş; geriye sadece filozofları ve müneccimleri bırakmıştır. Allah onun kemiklerine merhamet eylesin ve onu yücelteni de yüceltmesin. eş-Şâfi'î⁴ (Allah

¹ es-Sübki, *Mu'îdü'n-Ni'am ve Mübidü'n-Nikam*, s. 78.

² Nasîr et-Tûsî: Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî (597-672). Filozof, Felekiyyât ve Riyâziyyât âlimi ve çeşitli ilimlerde çok yönlü bir âlim. Birçok eseri vardır. Hülâgû nezdinde önemli bir konuma sahipti. Hülâgû, işaret ettiği konularda ona tabi olurdu. (Mu'cemü'l-Müellifin: 11/207; Hediyyetü'l-Ârifin: 2/131.

³ *İğâsetü'l-Lehfân* bu şekilde ifade eder ve onu “Nasîru's-Şirk / Şirkin Yardımcısı” olarak adlandırır. Söz konusu hükümdarın adı Hülâgû'dur. *İğâsetü'l-Lehfân*'ın müellifi: Muhammed b. Ebî Bekr b. Kayyim el-Cevziyye. (Hâşiye)

⁴ “eş-Şâfi'î şöyle demiştir...” sözü: et-Tıybî *Şerhu'l-Mişkât*'ta, Muhyi's-Sünne'nin *Şerhu's-Sünne*'de şöyle söylediğini şöyle der: “Ehl-i Sunnet'ten selef âlimleri, sıfatlar hakkında tartışma ve çekişmenin yasaklanması ve kelâm ilmine dalmanın engellenmesi gerektiği konusunda ittifak etmişlerdir.” Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber*'in başlarında şöyle der: “eş-Şâfi'î der ki: Kelâmcılarla ilgili hükmüm, kabileler arasında dolaştırılarak ve ‘Kitab’ı ve Sünnet’i terk edip kelâma sarılanın işte cezası’ denilerek hurma dalıyla dövülmeleridir. Ahmed der ki: Kelamcı iflah olmaz. Kelâm üzerinde düşünüp de kalbinde fesat olmayan birini neredeyse göremezsin. Devamla şunu da der: Kelâm âlimleri zındık kimselerdir. Malik der ki: Kelâmcıların şahitlikleri caiz değildir.” Bu değerlendirmelerin sebebi, onların delilleri ve tartışmaları, kafa karışıklığına ve şüpheye sebebiyet verir, bu durum da zındıklığa götürür. (Hâşiye)

ona rahmet eylesin) şöyle demiştir¹: “Allah’ın kulun sırtına şirkin dışındaki bütün günahları yüklemesi, kesinlikle, ona ‘kelâm’ öğretmesinden daha hayırlıdır.” Kuşkusuz eş-Şâfi’î’nin kastettiği öncekilerin kelâmıdır. Hüsrev, eş-Şâfi’î’nin sözünü naklettikten sonra şöyle der: “Onların zamanında gündemde olan kelâm ilmi böyleyse, filozofların süslü yalanları arasına yerleştirilmiş hezeyanlarla karışık kelâm hakkında ne dersin?” Ben de derim ki, “Saf felsefe hakkında ne dersin?” es-Senûsî şöyle der²: “Başlangıç aşamasındaki kişi, dininin temel esaslarını, içleri filozofların sözleriyle doldurulmuş, müellifleri onların açık küfür olan ama insanların çoğuna kapalı kalan bir takım terim ve ibarelerle pisliklerini gizledikleri akidelerini nakletmeye düşkün kitaplardan alma gayreti içinde olmaktan sakınsın. Bu tür eserlere er-Râzî’nin kelâm alanındaki kitaplarını, el-Beydâvî’nin Tavâli’ adlı kitabını ve bu alanda bu ikisinin çizgisini takip edenleri örnek verebiliriz. Filozofların sözleriyle arkadaşlık kuran kimsenin kurtuluşa ermesi veya kalbinde ve dilinde iman nuru bulunması çok nadir bir durumdur.” Ben derim ki: el-Mevâkîf ve el-Makâsîd o ikisinin çizgisini takip etmemiştir. Zira bu iki eser, filozofların akîdelerini nakletseler de, onları gizlememişler ve onları İslâm akâidinin içine sokuşturmamışlardır. Aksine, onlardan naklettiklerini açıkça belirtmişler ve ardından da onların görüşlerini reddetmişlerdir.

Şunu da bil ki, kelâm ilminin istiksâ (ileri düzeyde araştırma) mertebesinin bütünü iki kısımdan oluşur:

Temel esaslar kısmı: Bunlar, nazar konuları ile cevâhir, a’râz, idrâkler, anâsır ve eflakât gibi genel konulardır.

Maksatlar kısmı: Bunlar, aklî ve naklî deliller ortaya koymak ve muhalif fırkalarla mücadele etmek suretiyle ele alınan ilâhiyyât, nübüvvât ve me’âd konularıdır. el-Mevâkîf ve el-Makâsîd benzeri eserlerin tamamı bu konuları içermektedir. Müderris bir âlimin Şerhu’l-Mevâkîf’ı elinde bulundurması gerekir.

eş-Şâfi’î’nin yukarıdaki sözünü el-Gazâlî *el-İhyâ*’da (I, 130) ve Aliyyü’l-Kâri *Şerhu’l-Fıkhı’l-Ekber*’in mukaddimesinde (s. 5-13) zikretmiştir. (Hâşiye)

¹ eş-Şâfi’î’nin bahsi geçen sözünü el-Gazâlî *el-İhyâ*’da (I, 130) ve Aliyyü’l-Kâri *Şerhu’l-Fıkhı’l-Ekber*’in mukaddimesinde (s. 5-13) zikretmiştir.

² es-Senûsî, *Şerhu Metni’s-Senûsiyye*, s. 70,

İmam en-Neseffî'nin Akâid'i¹ ve el-Akâidü'l-'Adudiyye² gibi bazı risâlelerde sadece kelâmın bazı akaid konuları ele alınmıştır. Dönemin talebeleri ise kelâm ilminin temel esaslarıyla ilgilenmekten uzak durarak bu risâlelerin şerhleriyle yetinmişler; bundan dolayı da, kelâmın aklî kaidelerinden habersiz kalmışlar ve zannetmişlerdir ki bu kaideler ancak felsefe kitaplarından öğrenilir. Böylece kendilerini tehlikeye atmışlar ve ömürlerinin bir yarısını kendilerini başarısızlığa götürecek şeylere harcamışlardır.

3. Fasl

(Kelâm İlminde Derinleşmenin Yerilmesi)

ed-Devvânî'nin İsbâtü'l-Vâcib³ adlı risâlesi, kelâm meselelerinin yalnız biri hakkında kaleme alınmış eserlerdendir. Bu eserin bir şerhi ve bir de şerhi üzerine yazılmış haşiyesi bulunmaktadır. Bazı talebeler bu eserin mütalaası için bir sene kadar meşgul olurlar. Eserin içeriği bir tek meseledir; o da, âlemin vâcibü'l-vücûd (varlığı zorunlu) olan bir tek ilahının bulunduğudır. Bu konu, uzun ve tutarsız⁴ delillerle, kendileriyle meşgul olmanın sadece inancın zayıflamasına ve helake yol açacak vesveselerin üretilmesine sebep olacağı uzun boylu tartışmalar eşliğinde ele alınır. “Gökleri ve yeri yaratan Allah hakkında

¹ Akâidü'n-Neseffî'nin müellifi, Necmü'd-Dîn Ebû Hafs Ömer b. Muhammed'dir (ö.537 h.). Bu eserin güç bir metni vardır. et-Taftâzânî, el-Mevlâ Ramazân b. Muhammed ve başkaları bu ona şerh yazmışlardır. Ayrıca onun üzerine birçok Hâşiyeler yazılmıştır. (Bütün bunları Hacı Halife Keşfu'z-Zunûn'da zikretmektedir: II, 1145-1146)

² el-Akâidü'l-'Adudiyye'nin müellifi, el-Mevâkıf'ın da müellifi olan Adudü'd-Dîn el-Îcî'dir. ed-Devvânî bu eseri şerh etmiştir. Bu kitap, ed-Devvânî'nin şerhi ve biri Mirzacân ve diğeri el-Hayâlî'ye ait iki Hâşiyesi ile birlikte 135 sayfa olarak basılmıştır. (Âsitâne 1817 m. ve Petersburg 1313 h. baskıları) (Serkis: 2/1332, 1/892)

³ İsbâtü'l-Vâcib risâlesinin müellifi, Celâlü'd-Dîn Muhammed b. Es'ad es-Sadîkî ed-Devvânî'dir (ö.908 h.). Bu eser, yazılış zamanı itibariyle aralarında on yıl bulunan, biri “kadîm”, diğeri “cedîd” olmak üzere iki İsbâtü'l-Vâcib risalesinden oluşmaktadır. Bu risâleyi Mahmûd et-Tebrîzî, el-Mevlevî Hüseyin el-Erdebîlî ve başkaları şerh etmiştir. Ayrıca birçok Hâşiyesi bulunmaktadır. (Hacı Halife, Keşfu'z-Zunûn: 1/842).

⁴ Bu risalenin şârihi şöyle dediği için biz de için “tutarsız” ifadesini kullandık: “Tüm isbâtü'l-vâcib delilleri, yani kelâmcıların icat ettiği deliller, bir tek öncül etrafında dolaşır; o da sırf kendini hakem kabul etmedir ki bunun hiçbir delili yoktur.” (Hâşiyeye)

hiç şüphe edilir mi?”¹ ayetinde beyan edildiği üzere, Allah hakkında şüphe eden kimsenin bu risâle sayesinde kesin bilgiye ulaşması söz konusu bile olamaz! Aksine bu risâle ile meşgul olma, kesin bilgiye sahip kimseleri şüpheyeye düşürür ve şüphecilerin şüphesini daha da artırır.

Bil ki, Hanefî mezhebine göre, bir şeyi olumsuz bir durumdan istisna etmek, o şeyin olumluluğunu beyan etmek anlamına gelmez; sadece, istisna edilenin dışında kalan şeyler hakkında verilmiş olan hükmü olumsuzlamak anlamına gelir. Bu durumda, istisna edilen şey, hakkında yargıda bulunulmayan şey hükmündedir. Hanefîlerin bu görüşüne şöyle itiraz edilmiştir: “Bu değerlendirme, tevhid cümlesinin gerçek anlamda tevhidi ifade etmemesi gerektiği sonucuna ulaştırır. Zira buna göre, tevhid cümlesinde Allah Teâlâ’nın varlığına hiçbir işaret bulunmamaktadır.” Hanefîler ise buna şu şekilde cevap vermişlerdir: “İnkârcıların çoğu, düşüncelerinde ilahın varlığı mevcut olduğu halde şirk koşmuşlardır. Bunun için tevhid cümlesi, öncelikli olarak Allah dışındaki tanrıların olumsuzlanmasını hedeflemektedir.” Mesele temel kaynaklarda böyle izah edilir. Bu durum, Allah Teâlâ’nın fetret dönemi müşriklerini nitelerken söylediği şu sözünde de kendini göstermektedir: “*Onlara, gökleri ve yeri kim yarattı diye sorsan, ‘Allah’ diyeceklerdir.*”² Gazâlî el-İhyâ’da³ özetle şöyle demiştir: “Kim bakışlarını Allah’ın yarattığı şeylerdeki harikalıklara çevirirse, bunların zorunlu olarak düzenleyici bir yaratıcıya ihtiyaç duyacağı gerçeği ona gizli kalmaz. Hatta insan yaratılışı, yaratıcının varlığına tanıklık etmeye tek başına yeter. İşte bunun için Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Gökleri ve yeri yaratan Allah hakkında hiç şüphe edilir mi?*”⁴ Yine bunun için tüm Peygamberler insanları tevhide davet etmek ve Allah’tan başka ilah yoktur demelerini sağlamak için gönderilmişlerdir. Çünkü tevhidi kabul, onların akıllarının yaratılışında⁵ tabîi olarak

¹ İbrâhim 14/10.

² el-Ankebût 29/61.

³ el-Gazâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, I, s. 105.

⁴ İbrâhim 14/10.

⁵ “Akıllarının yaratılışı” sözüyle kastedilen, kendilerine peygamber gönderilmiş ümmetlerin çoğunun akıllarının yaratılışıdır. Çünkü Firavun şöyle demiştir: “*Tüm insanlığın Rabbi dediğin de ne oluyor!*” (eş-Şu’arâ 26/23 (Hâşiye))

vardır.”

Ben derim ki, Allah’ın varlığının zorunlu oluşunun ispatı (isbâtü’l-vâcib) konusunu, şerhli el-Mevâkıf’ta, her biri yarım sayfadan oluşan iki yaprak kadar yer işgal ettiğini gördüm. Oysa bu kitap kelâm kitaplarının en hacimlisidir. Şaşılacak şey şu ki, dönemin talebeleri İsbâtü’l-Vâcib adlı risâleyi, bir seneye yakın bir zaman süresince, şerhi ve haşiyeleri ile birlikte okumakla meşgul oluyorlar. Bu zaman zarfında, meselelerin bir kısmında dahi bilgi sahibi olamayacak ve kelâmı Allah’ın varlığının ispatı ya da ispat edilemezliği konusundan ibaret hale getirecek düzeye gelinceye kadar uzunca tartışmalara dalıyorlar. Bu meselelerle bu şekilde ilgilenenlerin çoğu da kavrama düzeyleri hiç de iyi olmayan kişilerdir. Dahası bu insanlar, izzet sahibi olan yüce Allah’ı, sürekli biçimde, nedenlerin nedeni ve sebepler zincirinin ilk halkası olarak hayallerinde canlandırdıkları için, “yerin Rabbi ve göklerin Rabbi”ni¹ yüceltme duygusu kalplerinden yok olup gidiyor. Yazık bunlara, vah bunlara! Zira, ümmetlerin en hayırlısının birer ferdi olan bu ilim talebelerinin yaratıcı hakkındaki bilgileri, fetret dönemi müşriklerindeki şu inanç düzeyinde bile değildir: “*Onlara, gökleri ve yeri kim yarattı diye sorsan, ‘Allah’ diyeceklerdir.*”² Sonra, bu talebelere diyorum ki, eğer akıl yeteneğini kullanan kimseler iseniz, göklerin ve yerin yaratılışında sizin için işaretler vardır. Eğer o kimselerden değilseniz, helake sürükleyici bu tartışmalar size ne fayda sağlayacak! Sonuç olarak, söz konusu risâle ile meşgul olmanın haramlığı konusunda şüphe yoktur. Çünkü bu risâle, hakkında aykırı görüş beyan edenlerin muhalefetinin yaygınlık kazanmadığı bir kelâmî meseleyi derinlemesine ele almaktadır. Mendub ilimler faslında belirtildiği ve aşağıda da ifade edileceği üzere, bu tutum yasaklanmıştır.

¹ (رب الارض و رب السماوات): Bu ibarede terkip açısından bir kusur vardır. Zira biri yerin, diğeri göklerin olmak üzere iki Rabb’in varlığını ifade ediyor. Allah korusun, müellif böyle bir şeyi kastetmiş olamaz! İbarenin en doğrusu, “Göklerin ve yerin Rabbi (رب السماوات والارض)” veya “Yerin Rabbi göklerin Rabbi (رب الارض رب (السماوات))” şeklinde olmasıdır.

² el-Ankebût 29/61.

4. Fasl

(Kelâm ile Meşgul Olmanın Hükümü)

Gazâlî el-İhyâ'da özetle şöyle demiştir¹: “İslâmî fırkalarla tartışmayı konu edinen kelâm ile meşgul olmanın hükümü konusunda farklı görüşler belirtilmiştir. Bazıları bunun farz-ı kifâye, bazıları bidat ve haram² olduğunu söylemişlerdir. Şafîî, Mâlik, Ahmed b. Hanbel, Süfyân ve seleften olan tüm ehl-i hadîs haram olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Doğru olan şu ki, bidat ehlinin inançlarının yaygınlık kazanmadığı beldelerin hiçbirinde kelâma ihtiyaç yoktur. Eğer birinin bidat nitelikli bir inanca sahip olduğu ortaya çıksa, o kişi Kur’ân ve Hadis’ten alınmış delillerle doğru inanca davet edilir. Çünkü bu yöntem, onun açısından kelâmcıların delillerinden daha yararlıdır. Bidat ehlinin inançlarının yaygınlık kazandığı beldelerde ise bu ilimle ilgilenme farz-ı kifâyedir. Ancak bu ilmi öğretmede ihtisas sahibi olacak kişide şu üç özelliğin bulunması gerekir:

Birincisi: Ortaya çıkan şüpheyi gidermekten geri kalmak için, öğrenmeye istekli olma.

İkincisi: Zeki olma. Çünkü ahmak kişi, bidatçilerin şüphelerinden kurtulma yolunu fark edemeyebilir.

Üçüncüsü: Yapı itibariyle doğru ve diyanet sahibi olma, şehvete yenik düşmüş biri olmama. Çünkü fâsık kişi, en küçük şüphede dinden sıyrılıp çıkar; o şüpheyi gidermek için istek duymaz; aksine sorumluluk yükünden kurtulmak için onu bir ganimet bilir.”

Ben derim ki, filozofların tartışma yöntemleriyle iç içe girmiş kelâm ile meşgul olmanın haramlığı konusunda şüphe yoktur. Zira onların inançlarının yaygınlık kazandığı bir belde neredeyse hiç yoktur.

Gazâlî’nin yukarıda geçen “kelâma ihtiyaç yoktur” sözü, bu tür beldelerde kelâm ile meşgul olmak haramdır, mânâsındadır. Bunu iyi düşün!

Yine onun, “...haram olduğu görüşünü benimsemişlerdir” sözü, et-Tıybî’nin³ Şerhu’l-Miškât’ta Muhyi’s-Sünne’den¹ naklen söylediği

¹ el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, I, 95-99.

² Haram oluşu, “ilim maluma tabidir” esasına dayanır. Bunu düşün. (Hâşiye)

³ et-Tıybî ve *Şerhu’l-Miškât* hakkında daha önce bilgi verilmişti.

şu sözün aynısıdır: “Ehl-i Sünnetten selef âlimleri, sıfatlar konusunda tartışma ve çekişmenin ve kelâm ilmine dalmanın yasak oluşu konusunda ittifak etmişlerdir.”

Belâğat İlmî

Belâğat, fasîh sözün² muktezâ-yı hâl'e³ uygunluk durumunu bilmeye yarayan bir ilimdir. Bu tanıma göre sözün fasîh olması, belâğatın şartıdır. Fesâhat (sözün fasih oluşu), lügat ilmi (dilbilim), sarf, nahiv ve beyân ilimlerini iyice kavramış olmakla bilinir. Yukarıdaki tanımda geçen “uygunluk durumu” ise me'ânî ilmi sayesinde bilinir. Şu halde Belâğat ilmi, tek başına bir ilim dalı değil, aksine beş ilim dalından oluşur:

Bu ilim dalları şunlardır: Lügat, sarf, nahiv, me'ânî ve beyân. Son ikisini, et-Telhîs⁴ ve el-Îzâh⁵ adlı eserler ele alır. Ancak, “belâğat ilmi” ifadesi mutlak olarak sadece me'ânî ve beyân ilimlerini kapsayan bir ıstılaha dönüşmüştür. Belâğat ilmi el-Mutavvel⁶ ve haşiyelerinde daha geniş biçimde ele alınmaktadır.

Bedî' İlmî

Bedî', belâğat ilminden ayrı bir ilimdir; ancak, belâğat şartlarını taşıyan sözün güzelliğini daha da artıracak şeylerden bahsetmesi yönüyle ona bağlıdır. Âlimler, me'ânî, beyân ve bedî' ilimlerini eserlerinde bir arada ele almayı adet edinmişlerdir.

el-Keşşâf'ın⁷ giriş kısmında şöyle denilmiştir: Me'ânî ve beyân

¹ Muhyî's-Sünne: el-Îmâm el-Bağavî Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd (ö.510 h.).

² Fasîh: Açık ve anlaşılır biçimde söylenmiş söz. (Çev.)

³ Muktezâ-yı hâl: Durumun gerektirdiği şartlar. (Çev.)

⁴ et-Telhîs: Hatîbu Dîmeşk adıyla bilinen, Celâlü'd-Dîn Muhammed b. Abdi'r-Rahmân el-Kazvîni'ye (ö.739 h.) ait, *Telhîsu'l-Miftâh fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân* adlı kitaptır. Müellif *Miftâhu'l-Ulûm*'un üçüncü kısmını alıp kendisi de bedî' ilmini ekleyerek eserini oluşturmuştur.

⁵ el-Îzâh: Bu eser de el-Kazvîni'ye ait olup *et-Telhîs*'in şerhi gibidir. Her ikisi bir arada bazı şerhler ve Hâşiyelerle birlikte basılmıştır. (Keşfu'z-Zunûn: 1/473-474; Serkis: 1/551, 15092).

⁶ el-Mutavvel: *Telhîsu'l-Miftâh*'a Sa'dü'd-Dîn Mes'ûd et-Taftâzânî (ö.792 h.) tarafından yapılmış şerhtir.

⁷ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, s. 16.

ilim dallarında yetenekli olmayan kimsenin, diğer ilim dallarında yetenekli olsa da, tefsir ilminin hakikatlerini kavrama imkanına sahip olması mümkün değildir. es-Sekkâkî¹ ise el-Miftâh adlı eserinde şöyle der: “Me’ânî ve beyân ilim dallarında yaya kalmış olduğu halde tefsir ile meşgul olan kimseye vay ki vay!”

Bu iki ilim dalını öğrenmek isteyen talebenin, o ikisinden önce söz ilminin ilk kısmıyla meşgul olması gerekir. Çünkü bu iki ilmin konuları, vasl ve fasl gibi konuları bilme temeline dayanır. Adı geçen üç ilim dalında yazılmış eserlerden, el-Hatîb’in Telhîsu’l-Miftâh’ını² zikredebiliriz. el-Hatîb daha sonra başka bir metin oluşturmuş ve onu İzâhu’t-Telhîs olarak adlandırmıştır. O, bu eserin giriş kısmında şöyle der: “Bu eseri, et-Telhîs’e şerh olarak yazıp ondaki kapalı mânâları izah ettim ve hacimli eserlerin içerdiği konuları da ona ekledim. Böylece, hacimli eserlerin bütün özünü, ayıklanmış saf yapılarını ve kaliteli yönlerini çıkartıp ortaya koydum ki her şey yerli yerine otursun. Ayrıca buna kendi fikrimin beni ulaştırdığı hususları da ilave ettim.”

el-Kutbu’l-Allâme³, İzâhu’t-Telhîs’i şerh etmiştir. Ancak, garibime giden şu ki, insanları İzâhu’t-Telhîs gibi özlü bir eseri terk etmeye çağıran sebep ne ola ki?

Fıkıh Usûlü İlmi

Fıkıh usûlü, fikhî delillerden yola çıkılarak fıkha ulaşmayı sağlayan küllî kaideleri bilmektir. Fikhî deliller ise dörttür:

Kitap, sünnet, icmâ’ ve kıyas. İşte bu dört delile sözlük anlamı itibariyle fıkıh usûlü denir. Çünkü fıkıh bu dört delil üzerine kurulur. Ancak istilâhî anlamıyla fıkıh usûlü, yukarıda ifade edilen şekliyle küllî kaideleri bilmektir. Fıkıh usûlü ifadesi bizzat bu kaideleri ifade etmek üzere de kullanılır. Bu kaidelerden bir tanesi şu sözdür: “Bir şeyin yapılmasına yönelik her emir, o şeyi yapmanın zorunluluğunu ifade eder.” İşte bu kaide sayesinde, Allah Teâlâ’nın “Namazı kılınız” sözünden, namaz kılmanın zorunluluğu sonucuna ulaşılır. Bu sonuca şu

¹ es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-Ulûm*, s. 70.

² *Telhîsu’l-Miftâh* ve *İzâhu’t-Telhîs*, her ikisi de el-Kazvîni’nindir. Bunlar hakkında daha önce bilgi verildi.

³ el-Kutbu’l-Allâme: Kutbu’d-Dîn eş-Şîrâzî Mahmûd b. Mes’ûd b. Muslih (ö.710 h.). (Keşfu’z-Zunûn: II, s. 1763).

değerlendirme ile varılır: Allah Teâlâ'nın bu sözü, namazın kılınmasına yönelik bir emirdir. Bir şeyin yapılmasına yönelik her emir, o şeyi yapmanın zorunluluğunu ifade eder. O halde Allah Teâlâ'nın bu sözü, namaz kılmanın zorunluluğunu ifade eder. Emir ifadesinin durumu böyle olduğuna göre, namazın kılınması zorunludur.

Bazı risâlelerde müellifleri şöyle demiştir: “Bu ilim dalının amacı, şer’î delillerden hareketle şer’î hükümleri çıkarma melekesini kişiye kazandırmaktır.” Bu ifadeden yola çıkarak, “Fıkhî delillerden hareketle fıkhî ulaşıma çabası müçtehitlerin işidir. Oysa içtihat kapısı kapanmış olup her grup bir müçtehide tabi olmuştur. Öyleyse bu ilim dalı ile meşgul olmanın ne yararı var?” diyecek olursan şu cevabı veririm: “Bu ilim dalından tefsir ve hadis şerhi ilimleri yararlanır. el-Hidâye¹ ve benzerlerinin içeriğinde olduğu gibi, fıkhî meselelerin delilleriyle birlikte bilinmesi de yine bu ilim dalına dayanır. Sonra hadiseler, yazılan fıkıh kitaplarında ele alınanlarla sınırlı değildir. Bir tek müçtehidin dahi el atmadığı yeni bir mesele ortaya çıktığında, bu mesele hakkında hüküm verme gücüne bu ilim dalının erbabı sahip olacaktır. Bu ve benzeri faydaları vardır.”

Bu ilim dalı nahiv ve me’ânîden yoğun biçimde yararlandığı gibi, “deliller” başlığı altındaki bahislerinden de yararlanır; bu nedenle deliller bahsi Muhtasarü'l-Müntehâ² adlı eserin bir kısmını oluşturmuştur. Fıkıh Usûlü ilmi, fer’î ve amelî nitelikli şer’î hükümler bilgisinden de, örnek verme ve açıklama amacıyla yararlanır.

Bu amelî şer’î hükümlerin delilleri ile birlikte bilinmesi, fıkıh usûlü ilminin tahsili ile gerçekleşir. Bu nedenle, kim el-Hidâye benzeri eserlerle meşgul olmak isterse -el-Vikâye üzerine yazılmış olan

¹ *el-Hidâye*, Hanefî fıkhî alanında yazılmış bir eserdir. Müellifi: Burhânü'd-Dîn Ali b. Ebî Bekr el-Merğînânî el-Hanefî (ö.593 h.). Bu eser üzerine yazılmış şerhler vardır. (Keşfü'z-Zunûn: II, s. 2031-2040)

² *Muhtasarü'l-Müntehâ*: Usûl ve cedel alanında yazılmış olan *Müntehâ's-Sü'l ve'l-Emel* adlı eserin muhtasarıdır. Hem muhtasar hem de asıl metnin her ikisi de İbnü'l-Hâcib'e (ö.646 h.) aittir. Âlimler bu esere önem vermişlerdir. Bu eser üzerine yazılmış şerhler ile eser ve şerhleri üzerine yazılmış çok sayıda Hâşiyeler bulunmaktadır. (Keşfü'z-Zunûn: 2/1853-1857).

Sadru'ş-Şerî'a'nın şerhi¹ için de aynı şey söz konusudur-, bunu ancak bu ilmi tahsil ettikten sonra yapması gerekir. Kısacası, bu ilim dalını öğrenmek isteyen kişinin, Muhtasaru'l-Kudûrî² ve bu ilim dalını tahsil etmeden önce kendisinden yararlanılacak diğer eserlerle işe başlaması gerekir. Bu ilim dalında tahsilini tamamladıktan sonra da, el-Hidâye ve Şerhu Sadru'ş-Şerî'a'ya yönelmesi gerekir ki doğru olan yol budur.

5. Fasl

(Usûl İlminin Tahsili)

Bil ki, bu ilim dalı çok uzun ve derindir. Bu ilimden yeterince nasibini alabilmek, ancak et-Tenkîh³, onun şerhi ve haşiyesi benzeri eserlerle uzun bir süre meşgul olmakla mümkündür. Ancak, bu üç eserle meşgul olanların çoğu, eserin ve şerhin ifade akışındaki sıkıntılı durumdan dolayı, bu ilim dalından yeterince nasiplerini alamıyorlar. İbn Kemâl⁴ bu eser ve şerhi üzerinde düzeltme çalışması yapmış ise de, bu çok fazla bir yarar sağlamamıştır. Bu ilim dalında, Yusuf el-

¹ Sadru'ş-Şerî'a'nın şerhi: *el-Hidâye*'ye benzer bir eserdir. Zira bu da *el-Vikâye* üzerine yazılmış diğer bir şerhtir. Bu eserin müellifi olan Sadru'ş-Şerî'a, birinci Sadru'ş-Şerî'a olan Ubeydullah el-Mahbûbî el-Hanefî'nin torunudur. (Keşfu'z-Zunûn: 2/2020-2022).

² *Muhtasaru'l-Kudûrî*: Hanefî fikhî alanında yazılmıştır. Müellifi: Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî el-Bağdâdî el-Hanefî (ö.428 h.). Bu eser üzerine yazılmış çok sayıda şerh ve bu şerhler üzerine yazılmış çok sayıda Hâşiye bulunmaktadır. (Keşfu'z-Zunûn: 2/16312-1634).

³ et-Tenkîh: Eserin adı, *Tenkîhu'l-Usûl* veya *Tenkîhu Metni't-Tavdîh*'dir. Fıkıh usûlü alanında yazılmıştır. Müellifi: Sadru'ş-Şerî'a Ubeydullah b. Mes'ûd b. Tâci'ş-Şerî'a Mahmûd b. Sadri'ş-Şerî'a Ahmed b. Cemâli'd-Dîn Ubeydullah el-Mahbûbî el-Buhârî el-Hanefî (ö.747 h.). Zikredilen et-Tavdîh, Pezdevî'ye aittir. el-Mahbûbî bu eseri "*et-Tavdîh fî Halli Ğavâmıdî't-Tenkîh*" olarak adlandırmıştır. *et-Tenkîh*'in şerhi ise Sa'dü'd-Dîn et-Taftâzânî'ye ait olup adı *et-Telvîh fî Keşfi Hakâiki't-Tenkîh*'tir. Eser üzerine yazılmış Hâşiyeler ise çoktur. Bunlar arasında el-Fenârî'nin (ö.886 h.) Hâşiyesi, el-Cürçânî'nin (ö.816 h.) Hâşiyesi ve başkaları vardır. (Keşfu'z-Zunûn: 1/496-499).

⁴ İbn Kemâl: İbn Kemâl Paşa (Şemsü'd-Dîn) adıyla bilinen, Ahmed b. Süleymân b. Kemâl Paşa er-Rûmî (ö.940 h.), birçok ilimde çok yönlü bir âlimdir. (Mu'cemü'l-Müellifin: 1/238)

Kirmasti'nin el-Vecîz¹ adlı eserinden daha güzel ve kapsamlı bir metne rastlamadık. Fakat bu eserin bir şerhini görmedik.

Fıkıh İlmi

Fıkıh ilmi, şer'î amelî hükümleri tafsilî delillerinden hareketle bilmektir. Buna göre, delillerinden habersiz olarak bizzat hükümlerin kendisini bilme, ıstılahî anlamda fıkıh olarak adlandırılmaz. Hükümün tafsilî delili ile kastedilen, o hükümle ilgili özel (hâs) delildir. Meselâ Allah Teâlâ'nın "Namazı kılınız" sözü, namazın zorunluluğu hakkında özel bir delildir. "Amelî" ifadesi ile de, insan uzuvları ile işlenen iş kastedilmekte olup, bu nitelendirme, fıkıh ilmini itikadî ve ahlakî konulardan ayırmaktadır. Bu ilim dalı "el-fıkhu'l-mustalah" olarak da adlandırılır. Çünkü fıkıh, lügat anlamı itibariyle "anlamak/fehm" demektir. Allah Teâlâ'nın şu sözünde de bu anlamda geçmektedir: "*Biz âyetlerimizi, anlayan bir topluluk (قوم يفقهون) için detaylı biçimde açıkladık*"² Sonra fıkıh, ister amelî ister itikadî isterse ahlakî olsun, dinî hükümleri bilme anlamında kullanılmıştır. Ebû Hanîfe (Allah ona rahmet eylesin), kelimeyi bu mânâsıyla kullanarak şöyle demiştir: "Fıkıh, kişinin kendi lehinde ve aleyhinde olan şeyleri bilmesidir." Yine Ebû Hanîfe (Allah ona rahmet eylesin), kelimenin bu mânâsından hareketle, akâid alanında yazdığı eserini "el-Fıkhu'l-Ekber" olarak adlandırmıştır. Sonraki dönem âlimleri ise fıkıhı, "şer'î amelî hükümleri, tafsilî delillerinden hareketle bilmek" anlamında, ıstılahî bir kavrama dönüştürmüşlerdir. Bu tanımla ifade edilen fıkıh, genel anlamıyla fıkıhtan ayırmak için, "el-fıkhu'l-mustalah" olarak adlandırılmıştır. et-Taftâzânî'nin Şerhu'l-Akâid'indeki³ ifadesinden anlaşıldığı üzere, şer'î amelî hükümleri delilleriyle ilgilenmeksizin bilmeye, "ahkâm ilmi/ilmü'l-ahkâm" denir. Buna göre, bu şekildeki bilgiye ancak mecâzî anlamda fıkıh denir. Bunları iyi düşün!

Ahkâm ilmi alanında kaleme alınmış eserlerden Muhtasaru'l-

¹ el-Vecîz: *Zübdetü'l-Vusûl fi İlmi'l-Usûl* adlı eserinin ihtisarı mahiyetindedir. Müellifi: İstanbul kadılarından, Yûsuf b. el-Huseyn el-Kirmastî er-Rûmî el-Hanefî (ö.906 h.). (Hediyyetü'l-Ârifin: 2/563; Keşfu'z-Zunûn: 2/2001).

² el-En'âm 6/98.

³ Sa'dü'd-Dîn et-Taftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*. Hicrî 1271'de Âsitâne'de taşbaskısı yapılmıştır. (Serkis: 1/1024).

Kudûrî¹, başlangıç aşamasındaki öğrencilerin durumuna uygun, verimli ve bereketli bir eserdir. Ancak talebe kıyafeti giyinmiş ve kısmetsizliğin girdabına düşmüş bazı kimseler onu hafife almaktadır.

Fıkıh alanında kaleme alınmış eserlerden biri de el-Hidâye'dir². Aydınlatıcı ifadelerle sahip olması yönüyle öylesine mükemmel bir eserdir ki, Ebû Hanîfe mezhebinin övünç kaynağıdır. Öğrencilerin onu bir tarafa bırakıp da başka bir eserle yetinmesi yakışık almaz. Allah bazı sultanlardan razı olsun ki, bir medrese kurdular ve orada ders verecek kimselere, el-Ekmeli³ şerhi eşliğinde el-Hidâye'yi okutmalarını şart koştular. Fakat, ancak fıkıh usûlünde kabiliyetli olan kimseler, bu eseri mütalaa etme ehliyetine sahiptir. Fıkıh ilim dalı, ilimlerin en zoru ve en kapsamlısıdır. O, müçtehit imamların ilmidir ve aynı zamanda âlimlerin kendisine en çok ihtiyaç duyduğu ilimdir. Fıkıh ilmi derin bir denizdir. Fıkıh ilminde ancak fıkıh usûlünde mahir ve eşsiz bir zekâyâ sahip olan kimse derinleşebilir. Fıkıh ilminden yeterince nasibini alabilme, ancak el-Ekmeli şerhi eşliğinde el-Hidâye benzeri bir eseri mütalaa etmede uzun bir süre derin bir çaba göstermekle ve sarsılmaz bir kararlılıkla mümkündür. Bu ilimde derinleşmek ise, neredeyse bir ömür alır ve bu ilminde problemlere çözüm üreten konumda olan kimse kibrit-i ahmerden⁴ daha kıymetlidir. Bu ilmin meseleleri, âlimleri şaşkına çevirecek düzeyde sayılamayacak kadar çoktur. İmam Mâlik'e⁵ (Allah ona rahmet eylesin) fıkıh alanında kırk soru sorulduğu, bunların otuz altısına "bilmiyorum" diye cevap verdiği nakledilir⁶.

Şaşılabilecek bir durum ki, bazı talebeler, fıkıh ilminin çok az bir gayretle tahsil edilebilecek düzeyde kolay olduğunu düşünerek, onunla

¹ *Muhtasarü'l-Kudûrî* hakkında önceki fasıldaki Hâşiyelerde bilgi verilmişti.

² Hanefî fikhına dair olan, el-Merğînânî'nin *el-Hidâye*'si hakkında daha önce bilgi verilmişti.

³ *el-Hidâye*'nin el-Ekmeli şerhi: Eserin adı, *el-İnâye*'dir. Müellifi: Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed er-Rûmî el-Bâbürtî Ekmeli'd-Dîn b. Şemsi'd-Dîn b. Cemâli'd-Dîn (ö. 786 h.). (Miftâhu's-Se'âde: 2/269).

⁴ Kibrit-i ahmer: Altın (Çev.)

⁵ *Muhtasarü'l-Müntehâ*'da bu söze rastlamadım. Muhtemelen İbnü'l-Hâcib şerhi dışındaki diğer şerhlerde yer almaktadır. el-Gazâlî'nin *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*'inde ise (I, 27), eş-Şâfi'î'nin şöyle dediği yer alır: "Şuna şahit oldum ki, İmam Mâlik'e kırk sekiz mesele soruldu, bunların otuz ikisine 'bilmiyorum' diye cevap verdi."

⁶ "nakledilir": Yani, *Şerhu Muhtasarü'l-Müntehâ*'da. (Hâşiye)

meşgul olmayı ihmal ediyorlar. Böyle birinin bu düşüncesi, eğer fıkıh ilmi hakkında hiçbir bilgi sahibi değilken ortaya çıkmışsa, onu kendi haline bırakınız; kısmî bir bilgiye sahip olduktan sonra bu düşünceye sahip olmuşsa, ona söyleyiniz ki bütün ilimler kendisi gibilere kolaydır¹. Şunu da belirtmek gerekir ki, el-Hidâye örneğinde görüldüğü gibi, fıkıh ilminin içerdiği konular, sıklıkla vuku bulan ve bilinen meselelerdir.

Fıkıhın nadir meselelerine gelince, bunlar Fetâvâ Kâdî Hân² ve el-Hulâsa³ benzeri eserlerin içerdiği konulardır. Fıkıhın nadir meselelerini içeren esere, toplumda “fetvâ kitabı” adı verilir. Bu meseleleri içeren en güzel ve en ciddi eser İbn Nüceym’in el-Eşbâh ve’n-Nezâir⁴ adlı kitabıdır. Bu eser, güneş ve ayın sayfalarına altın harflerle yazılmaya layıktır. Halkın fetva taleplerine cevap verme makamında bulunan herkesin onu elinde bulundurması ve iyice anlayarak tetkik etmesi gerekir.

6. Fasal

(Fıkıh ve Fıkıh Usûlünde Derinleşmenin Esasları)

Bil ki, fıkıhta ve fıkıh usûlünde derinleşmek ve bu iki ilmin inceliklerini öğrenmek, ancak nahiv ve me’ânîyi öğrendikten sonra mümkündür. Bu ikisinde derinleşenler, tefsir ve hadis ilimlerinde karar verme yetkinliğine de sahip olurlar. Âlim kişi, düşündüğünde bunu da düşünsün. Bir kimse bir ilimle övünecekse, işte bu ilim, kendisiyle övünülmeye en layık olanıdır. Çünkü o kimse, bilge ve yüce dağ gibi

¹ “Kendisi gibilere kolaydır” ifadesi, onların ahmaklığını kinaye yoluyla anlatmak içindir. Çünkü ahmak kişi, incelikleri idrak etmenin zorluğunu bilmez. (Hâşiye)

² Kâdî Hân: el-Hasan b. Mansûr b. Mahmûd b. Abdi’l-Azîz el-Özgendî el-Fergânî (ö.592 h.). (Miiftâhu’s-Se’âde: 2/278).

³ el-Hulâsa: *Hulâsatü’l-Fetâvâ* adlı kitap. Müellifi: Tâhir b. Ahmed b. Abdi’r-Reşîd el-Buhârî (ö.542 h.). Bu eser, el yazma olarak el-Haremü’l-Mekkî Kütüphanesi, Hanefî Fıkıhı, No: 6’da yer almaktadır. Bu nüsha rutubete maruz kalmış, tasnifçiler tarafından sayfaları 1-682 arası numaralandırılmıştır. Eser tam değildir. Sonra bu kütüphanede Hanefî fıkıhı, no: 32 ve 257’de iki nüshasının daha olduğu ortaya çıktı.

⁴ *el-Eşbâh ve’n-Nezâir*: Ebû Hanîfe en-Nu’mân mezhebi üzere yazılmış bir kitaptır. Müellifi: Zeynü’l-Âbidîn İbrâhim İbn Nüceym. Piyasada bulunmaktadır. Mısır: el-Matbaatü’l-Huseyniyye, 1322 h.

büyük bir âlimdir. Ancak böylesine derinleşmiş birini, yeryüzünün ne batısında ne de doğusunda bulmak mümkündür. Bu iki ilmin derinliklerine dalma gücüne sahip olamayan bazı kimseler, cins, fasl, heyûlâ¹, sûret, devir ve teselsül gibi konulara dalar, nefsinin bunlarla tatmin eder ve ömrünü bunlarla tamamlar. Bir mecliste âlimlerin konumunun yüceliğinden ve derecelerinin yüksekliğinden söz açılrsa, bu tür insanlar, edepsizlik göstererek sevinçten heyecanlanır ve kızarırlar; çünkü nefisleri onlara, kendilerinin de onlardan biri olduğunu söylemektedir. Oysa kendileri hakkında hiçbir şey söylenmemiştir.

Ferâiz İlmî

Ferâiz, Fıkhın bir bâbıdır. Ancak âlimler, namaz bahsini ayrı tuttıkları gibi, kendisine duyulan yoğun ihtiyaçtan kaynaklanan önemine vurgu yapmak üzere ferâizi de fıkıh'tan ayrı bir bölüm olarak ele almışlardır. Ferâiz, terekenin vârisler arasında taksimi durumlarının incelendiği bir ilimdir. Bu ilim, fıkıh bâbları içerisinde en zor olanıdır. Onun bu zorluğu, “ilmin yarısı” olarak adlandırılmasındaki nedenlerden biridir. Bu alanda kaleme alınmış eserlerin en mükemmeli es-Sirâciyye'dir². Bu eserin en güzel şerhi ise, es-Seyyid eş-Şerîf'in şerhidir.

Bu muhtaç fakîr³ de, bu konuda “Teshîlü'l-Ferâiz” adıyla bir risâle ve “el-Eshel” adıyla ona bir şerh kaleme almıştır. Bu iki eser, yeni başlayanlar için kolay kavranılabilir düzeydedir. Bu ilim dalında mahir olan kişi, diğer ilim dallarında bilgi sahibi olmasa da, insanlar tarafından yüceltilir ve ona rağbet edilir.

¹ Heyûlâ: Bazı filozoflarca âlemin kendisinden yaratıldığı kabul edilen ve varlığının başlangıcı bulunmadığı düşünülen ilk veya aslı maddedir. (Çev.)

² es-Sirâciyye'nin diğer bir adı da Ferâizu's-Secâvendî'dir. Müellifi: Yedinci asır âlimlerinden Sirâcü'd-Dîn Muhammed b. Mahmûd b. Abdî'r-Reşîd es-Secâvendî el-Hanefî. Bu eserin birçok şerhi bulunmaktadır. Bunlar arasında el-Bâbürtî, es-Sivâsî, İbnü'r-Rabve, es-Sâğânî, Şeyh Zâde ve İbn Kemâl şerhleri sayılabilir. Yukarıda işaret edilen şerh ise el-Cürçânî'nin şerhi olup önemli bir şerhtir ve onun üzerine birçok hâşiye yazılmıştır (Keşfü'z-Zunûn: 2/1284; Miftâhu's-Se'âde: II, s. 600). Bu eser basılmıştır (Serkis: I, s.1008, I, s. 680).

³ “Muhtaç fakîr” sözüyle müellif kendisini kastetmektedir. Burada zikrettiği *Teshîlü'l-Ferâiz* adlı eseri hakkında Hediyetü'l-Ârifin müellifi bilgi vermektedir: II, s. 322.

Kur'ân İlmî

Kur'ân'ın tecvîdi, Kur'ân mushaflarının yazım şekli ve Kur'ân'ın kıraatleri konuları daha önce ele alınmıştı. Geriye Kur'ân'ın tefsiri ilmi kaldı. Âlimlerin örfünde¹ Tefsir İlmî, ez-Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında² geçtiği üzere, Kur'ân'ın mânâlarını açıklama ilmidir. Bu ilmin mevzusu, Kur'ân'ın nazımıdır. Bu ilmin maksadı ise, güç yettiğince, Allah'ın kelâmı ile ne kastettiğini kavramaktır. Ancak tefsir ilminin, Kur'ân'ın mânâlarını ortaya çıkarmada esas alınacak bir takım küllî kaideleri içeren bir ilim olması gerekir. Bu da ancak lügat, sarf, nahiv, me'ânî gibi Arapçaya dair ilimlerin yanında fıkıh usûlü ile gerçekleşir. Ancak tefsir, el-Keşşâf'ta geçtiği üzere, "Kur'ân'ın mânâlarını açıklama" şeklinde ıstılahî bir mânâ kazanmıştır. el-Beydâvî³ şöyle demektedir: "Tefsir ilmi -Kur'ân'ın mânâlarının açıklanmasını kastetmekte-, dinî ilimlerin başında gelir. Bu alanda söz söyleme, usûl ve fîrû' dâhil olmak üzere dinî ilimlerin tümünde yetenekli ve bütün çeşitleriyle Arapça sanatlarında üstün olan kişiden başkası için uygun değildir."

Ben derim ki: Her ne kadar tefsir ilmi akâid ve fıkıh ilmine dayanmıyor, aksine bu iki ilim hüküm çıkarmada tefsir ilminden yararlanıyor⁴ olsa da, tefsir ilmi tahsilini tamamlayabilmek için⁵, bu iki ilmin tefsirden önce gelmesi gerekir. Şu halde tefsir ilmi, bütün dinî ilimlerden, arûz, şiir söyleme, nesir inşası, muhâdarât⁶ ve tarih dışında kalan bazı Arapça ilimlerden istifade eder. İçinde bulunduğumuz bu

¹ "Âlimlerin örfünde" sözü: "Tefsîr", lügatte "keşf" anlamındadır. Buna göre "tefsir" ifadesinin, her türlü metnin her türlü açıklaması hakkında mutlak olarak kullanılması gerekir. Diğer yandan, bir ilmin bir takım küllî kaidelerinin olması gerekir. Bu çerçevede tefsir ilminin de zikredeceğimiz kaidelerinin olması gerekmektedir. (Hâşiye).

² ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 20.

³ el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Mukaddime, I, 4.

⁴ Söz konusu iki ilim tefsir ilmine dayanır. Eğer tefsir ilmi de onlara dayanırsa o zaman kısır döngü olur. (Hâşiye).

⁵ Söz konusu iki ilmin varlık açısından tefsire, tefsirin de kemâl bakımından onlara dayanıyor oluşu, kısır döngünün ortadan kalktığına işarettir. (Hâşiye)

⁶ Buradaki muhâdarât ile kastedilen, tarihten ayrı bir alandır. Çünkü tefsir, iştikâk ilmini açıklarken geçtiği üzere ondan da yararlanır. Yine iştikâk ilmi bahsine bazı değerli âlimlerden nakledilenlerden anlaşıldığına göre, tefsir ilmi hat ilminden de yararlanamaz. (Hâşiye)

zaman, ehliyet sahibi olmayan kişilerin, hiç kimsenin kınamasına maruz kalmadan, -öğretme veya öğrenme amacıyla- tefsir ilmine el attığı bir zamandır. Bu ilmin temelini oluşturan en önemli şey zekâ ve keskin kavrayıştır. İlimlerin derinliklerine muttali olmaya ehil olmayan kimselerin el-Beydâvî'nin¹ tefsiri benzeri eserleri tahsil ettiğini, yine bu tür eserleri ez-Zemahşerî'nin Enmûzec² adlı eserini güzelce anlamayan kimselerin okuduklarını görürsün. Kıyametin alametlerinden biri de şu olsa gerektir: İlimin kaybolması için öğrenme ve öğretme şartlarının kaybolması³.

7. Fasl

(Tefsir Kitaplarının En Önemlileri)

Bazı tefsir kitaplarına, Kur'ân'ın mânâlarını beyân etmede, Peygamber'den (sav), İbn Abbâs ve Katâde gibi sahabe ve tâbiûndan yapılan nakiller konusunda itimat edilir. el-İmâmü'l-Cevzî'nin Zâdü'l-Mesîr⁴ adlı tefsiri gibi. Bazı tefsir kitaplarına ise, âhâd haber türünden olduğu, dolayısıyla kesin bir bilgi ifade etmeyeceği gerekçesiyle, nakledilen haberlere muhalefet etseler de, Arapça ilimler gibi Kur'ân'ın mânâlarını beyan etmede yardımcı olarak kullanılan bilgiler konusunda itimat edilir. ez-Zemahşerî ve el-Beydâvî'nin tefsirleri gibi. Ayrıca, mutezilî olan Mahmûd ez-Zemahşerî'nin tefsiri şu beyitlerde ifade edildiği gibidir⁵:

Tefsirler dünyada sayısızdır,

¹ Tefsirinin adı az önce geçmiş idi. el-Beydâvî ise, o, Nâsiru'd-Dîn Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Ali eş-Şîrâzî el-Beydâvî'dir. (ö.641 h. -685 de denilmiştir-). Tebriz'de vefat etmiş ve orada defnedilmiştir. (Miftâhu's-Se'âde: 2/103-105).

² *Enmûzec fi'n-Nahv*. Müellifi: Daha önce bahsi geçen *el-Keşşâf*'in müellifi ez-Zemahşerî.

³ Bu ibareyle Peygamber'in (as) şu sözüne işaret edilmektedir: "Allah ilmi, âlimlerim göğüslerinden çekip almak suretiyle almaz. Bilakis, âlimleri çekip alır ve bir tek âlim kalmaz..." el-Buhârî, İlim, 34.

⁴ *Zâdü'l-Mesîr fi İlmi'tTefsîr*. Müellifi,: İbnü'l-Cevzî el-Bağdâdî olarak bilinen, Ebü'l-Ferec Abdu'r-Rahmân b. Ali (ö.597 h.). (Keşfu'z-Zunûn: II, s. 947)

⁵ Bu beyitler, *el-Keşşâf* müellifi ez-Zemahşerî'nin kendisine aittir. (Keşfu'z-Zunûn: II, s. 1476)

Hayatım üstüne yemin olsun ki aralarında Keşşâf'ım gibisi yoktur.

Doğru yolu bulmak istersen onu okumaktan vazgeçme,
Zira cehalet hastalık gibiyse Keşşâf'ım şifa gibidir.

ez-Zemahşerî'nin tefsiri bir çok faydaları ve incelikleri içeren bir tefsirdir. Âlimler arasında elden ele dolaşır. Üzerine hâşiyeler yazılmıştır. Ancak bazı âlimler şöyle demiştir: “el-Keşşâf'ın sahibi, Kur'ân ayetlerinin çoğunu kendi bozuk görüşleriyle tefsir etmiştir. Bunların bir kısmı gayet açık olmakla birlikte bir kısmı karınca izinden daha gizlidir. Ayrıca, Ehl-i Sünnet'in önde gelenlerine küfretmiş, onları akılsızlık ve cehaletle suçlamış ve onlara köpek ulumasını nispet ederek şu tür sözler söylemiştir: Onlar evcileştirilmiş eşeklerdir. Dolayısıyla bu tefsirin kullanılması caiz değildir. Çünkü günahı faydasından daha büyüktür.” Ben derim ki: Gizlediği i'tizâlî görüşlerini fark edebilen ve onlardan kendini koruma gücüne sahip olan kimseler için kullanılmasının caiz olması gerekir. Yine derim ki: Ömer el-Beydâvî'nin tefsiri, içinde yer alan bazı eklemelerle birlikte el-Keşşâf'ın muhtasarıdır. Bunun için sonraki dönem âlimleri onu tercih etmişlerdir. Ancak, genel karakterine felsefe hâkim olduğu için, filozofların şeriata aykırı düşen birçok itikadı tefsirinde gizli bir şekilde yer almıştır. Dolayısıyla, onun kullanımı ancak gizlediği felsefi düşüncelerin farkına varabilen ve onlardan kendini koruma gücüne sahip olan kimseler için caizdir. Üstelik onun tefsirinde gizlice yer alan felsefe, ez-Zemahşerî'nin gizlediği i'tizâlî düşüncelerden daha zararlıdır. Bu durum, onun gizlediği felsefi düşüncelerin ve diğerinin gizlediği i'tizâlî düşüncelerin farkına varabilen kimse açısından açıkça ortadadır. Görürsün ki, filozofların akâidi ile Müslümanların akâidini birbirinde ayırt edemeyen bazı kimseler el-Beydâvî'nin tefsirini okuyor ve onun gizlediği filozofların akâidi üzerinden gidiyor ve bunların da İslâm akâidinden olduğunu zannediyor. Yazık bu kimselere!

Şunu da belirtmek gerekir ki, tefsir ilmi engin bir deniz, ışıltılı saçı bir güneş, ilmî inceliklere vâkıf âlimlerin at koşturduğu alan ve ilim yoluna baş koymuş talebelerin son durağıdır. Onlar uzunca süre ve senelerce bir ayetin ilmi yönünü tahsil etmek için çalışırlar, tefsir ilminin incelikleri hakkında bir miktar bilgi sahibi olmak için yüce

emellerle çıktıkları gurbet yollarına düşerler, uzun yolculuklarda meşakkate katlanırlar. Tefsir ilmi için koyuldukları yol sona erdiğinde ise onlardan bir kısmı tefsir ilminden bir kitabı bile tamamlayamaz, hatta tefsir ilmiyle bir sene bile meşgul olamaz. Bazı âlimler, Kur'ân'ın i'râbını ve terkiplerinin muhtelif yönlerini açıklamak amacıyla müstakil eserler kaleme almışlardır. Şâfiî âlim İbnü'l-'İrrîn'e¹ ait dört ciltlik el-Ferîd fî İ'râbi'l-Kur'âni'l-Mecîd adlı² eser bunlardan biridir. Ne mutlu ondan bir nüsha edinmiş olana!

es-Süyûtî Kur'ân ilimlerini el-İtkân³ adlı eserinde bir araya toplamıştır. Her âlimin onu elinde bulundurması gerekir. Onun bu eseri, Mecma'u'l-Bahreyn ve Matla'u'l-Bedreyn adlı tefsirine mukaddime olarak kaleme aldığı ifade edilir. es-Süyûtî el-İtkân'da şöyle der: "Kendisine itimat edilen tefsirin, İmâm Ebû Ca'fer et-Taberî el-Medenî'nin⁴ tefsiri olduğu ifade edilir. Eser kaleme almış âlimler, bu eserin bir benzerinin kaleme alınmadığı hususunda görüş birliğindedirler."⁵

Hadis İlmi

Hadis ilmi iki kısma ayrılır:

Rivayet açısından hadis ilmi: Hadis lafızlarının bilinmesi

¹ Hâşiyede şu kayıt vardır: "ابن العرين", Ayn'ın kesresi ve Râ'nın kesre ve şeddesiyle okunur. Ancak, Mu'cemü'l-Müellifin, Keşfu'z-Zunûn, Hediyyetü'l-Ârifin, Miftâhu's-Se'âde, ed-Dâvûdî'nin Tabakâtü'l-Müfessirîn'i, es-Süyûtî'nin Tabakâtü'l-Müfessirîn'i, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ ve ez-Zerkelî'nin el-A'lâm'ını araştırdım bu isme rastlamadım. "el-Ferîd fî İ'râbi'l-Kur'âni'l-Mecîd" şeklinde aynı adı taşıyan dört ciltlik bir kitap kaleme almış olan başka bir şahıs buldum. Bu müellif: Müntecebü'd-Dîn b. Ebî'l-'İzz b.Reşîd Ebû Yûsuf el-Hemedânî (ö.643 h.)'dir. Muhtemelen müstensih "ابن العز بن /Ebî'l-'İzz bin" sözcüğünü, -Allah bilir- "ابن العرين /İbnü'l-'İrrîn" olarak yazmış, sonra da Hâşiyeye kaydı düşen kişi bu şekilde yazmıştır. (Bk. Mu'cemü'l-Müellifin: 7/13; Keşfu'z-Zunûn: 2/1258; Miftâhu's-Se'âde: 2/54-55; Hediyyetü'l-Ârifin: 2/472; ed-Dâvûdî, Tabakâtü'l-Müfessirîn: 2/333).

² el-Ferîd fî İ'râbi'l-Kur'âni'l-Mecîd, İbnü'l-'İrrîn eş-Şâfiî'ye ait dört ciltlik bir eserdir.

³ es-Süyûtî, el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân.

⁴ Câmi'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân. Müellifi: Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö.310 h.).

⁵ es-Süyûtî, el-İtkân, II, s. 244.

ilmidir. Bunun benzeri Kur'ân'ın nazımının bilinmesidir. Bu ilmin konusu, Peygamber'in (sav) kendisidir. Zira bu ilimde onun sözlerinden ve hallerinden bahsedilir.

Dirayet açısından hadis ilmi: Bu da kendi arasında iki kısma ayrılır. Birincisi, hadisin mânâlarını bilmektir. Bunun benzeri tefsir ilmidir. Bu ilmin konusu, delâlet açısından Peygamber'in (sav) kendisidir. İkincisi ise, hadisi nakledenlerin durumlarının değişimine bağlı olarak, hadisin kuvvet ve zayıflık durumlarının bilinmesidir. Bu ikincisi, hadis usûlü olarak adlandırılan ilmidir. Bunun konusu da bizzat hadisin kendisidir, ancak burada hadis sübut açısından ele alınır.

Bu alanda kaleme alınmış eserlerin en anlaşılır olanı “Elfiyetü'l-İrâkî”¹, en özlüsü ise “Nuhbetü'l-Askalâni”dir². Hadis metinleri alanında kaleme alınmış eserlerin en meşhuru ise “Sahîhu'l-Buhârî”, ardından “Sahîhu Müslim”dir. Bu alandaki eserlerin en anlaşılır olanı ise “Mişkâtü'l-Mesâbil”tir³. Bu eserin et-Tıybî'ye ait doyurucu bir şerhi vardır. Her âlimin onu elinde bulundurması gerekir.

Muhaddis şeyhin, hadis nakletme ehliyetine sahip olduğunu müşahede ettiği kişiye icazet vermesi olayı meşhur olmuştur. es-Süyûtî⁴ el-İtkân'da özetle şöyle der: “Hadis nakletmenin caizliğinin şartı ehliyettir, icazet değildir. İnsanlar icazet ifadesini ancak şu sebeple ıstılah olarak kullanmışlardır: Çünkü icazet, kişinin ehliyet sahibi oluşuna şeyhin tanık olması anlamına gelmektedir. Şeyhin, hadis nakletme ehliyetine sahip olmadığını bildiği kimseye icazet vermesi haramdır.” Ben derim ki: Hadis nakletme ehliyetine sahip olmayan kimseden hadis almak, dünyanın bütün şeyhleri ona icazet vermiş olsa da, caiz değildir. Bu konuda ehliyet sahibi olan kimseden ise, kimse ona icazet vermemiş de olsa, hadis almak caizdir. Evet, bir şahıs, hadis lafızlarını ezberinde tutma gücüne sahip olması özelliğiyle, hadis

¹ *Elfiyetü'l-İrâkî fî Usûli'l-Hadîs*. Müellifi: Ebü'l-Fadl Abdu'r-Rahîm b. el-Huseyn b. Abdi'r-Rahmân Zeynü'd-Dîn el-İrâkî el-Kürdî (ö. 725-806 h.). Bu eseri es-Sehâvî “*Fethu'l-Muğîs bi-Şerhi Elfiyeti'l-Hadîs*” adıyla şerh etmiştir.

² Nuhbetü'l-'Askalâni: *Nuhbetü'l-Fiker fî Mustalahâti Ehli'l-Eser*. Hadis usûlüne dairdir. Müellifi: Ahmed İbn Hacer el-'Askalâni. Bu eseri Molla Ali b. Sultan el-Kâri şerh etmiştir.

³ *el-Miškât* hakkında daha önce bilgi verilmiştir.

⁴ es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, I, s. 135-136.

nakletmeye sadece rivayet açısından ehil olabilir; ancak hadisin mânâlarını kavrama durumunda olmayabilir. Bu durumda şeyhin ona, hadisin mânâsına müdahale etmeksizin sadece kendisinden ezberlediği şeyleri rivayet etmesine icazet vermesi caizdir. Şaşılacak bir durum ki, ne rivayet ne de dirayet açısından hadis nakletme ehliyetine sahip olmayan bazı kimseler hadis şeyhlerinden biriyle karşılaşılıyor ve ondan kendisine hadis nakletme icazeti vermesini teklif ediyor. O da ona, ehliyetine tanıklık ettiğine dair bir pusula yazıp veriyor ve böylece yalancı şahitlik yapma ve haram nitelikli icazet verme suçlarını işliyor. Kendisine icazet verilen bu kişi de, bu icazetin kendisini hadis nakletmeye ehil bir kimse yaptığını düşünerek, hadis nakletmeye koyuluyor. Oysa bu icazet ona hiçbir katkı sağlamamıştır. Öyle olsaydı ilim elde etme zahmetine girişme işi dünyadan kalkardı. Evet, hadis nakletme ehliyetine sahip olan kimsenin, kendisine ve hadislerin çıkış kaynağına -Buharî ve Müslim gibi- varıncaya kadar silsilede yer alan şeyhlerine icazet verilmiş muhaddis bir şeyhten icazet alma bahtiyarlığını elde etmesi gerekir.

Ahlak İlmî

“Kalbin hâlleri ilmi/ilmü ahvâli'l-kalb” olarak da adlandırılan ahlak ilmi, üstün ahlakın ne olduğunu ve onun nasıl elde edileceğini, kötü ahlakın ne olduğunu ve ondan nasıl kaçınılacağını açıklayan bir ilimdir. Bu ilmin konusu, rûhî melekelerdir. Maksudı ise, kötü ahlaktan arınmak ve üstün ahlak ile donanmaktır.

Tasavvuf İlmî

Âlimlerin sözlerinden açıkça anlaşılacak şu ki, tasavvuf ilmi ahlak ilminin bir bölümüdür. Tasavvuf ilmi, tevhid, tevekkül ve kazâyâ rıza göstermedeki derecelerin en üstünü gibi, üstün ahlakın en üst derecelerini açıklayan bir ilimdir. et-Tavdîh müellifinin sözünden ahlak ve tasavvufun aynı şey olduğu anlaşılıyor ise¹ de bu ikisi farklı şeylerdir.

es-Süyûtî², en-Nikâye adlı eserinde tasavvufu şöyle tanımlar: Kalbi her şeyden arındırıp onu yalnız Allah Teâlâ'ya yöneltmektir. Ben

¹ “Kişinin vicdanî meselelerde lehine ve aleyhine olan şeyleri bilmesi” derken, ahlak ve tasavvuf ilmini kastettiği anlaşılmaktadır. (Hâşiye)

² es-Süyûtî, *en-Nikâye*, s. 143, 105-147.

derim ki, tasavvuf, işte bu arındırmanın ilmidir.

el-Kuşeyrî¹ şöyle der: Gaflet belalarından kalplerini korumuş Ehl-i Sünnet seçkinleri, tasavvuf adıyla müstakil eserler kaleme almışlardır. es-Sübkî de, Mu'îdü'n-Ni'am² adlı eserinde şöyle der: Sûfilere ait, kendi kitaplarının içeriğini oluşturan, bir takım nitelikler ve haberler vardır.

Ben derim ki: Risâletü'l-Kuşeyrî ve 'Avârifü'l-Me'ârif³ onların kitapları arasında yer alır. Yine derim ki: Üstün ahlak derecelerinin en üstününü kazanmak, ancak bunların altındaki dereceleri edindikten sonra olur.

Şeyhlerden biri şöyle der: Tasavvuf, yüce ahlakın tümüyle donanmak ve kötü ahlakın tümünden uzaklaşmaktır.

8. Fasal

(Ahlak İlminin Hükümü)

Bil ki, ahlak ilminin bir kısmı farz-ı ayndır, bütünü ise farz-ı kifâyedir⁴. Tasavvuf ilmi ise bu hükümün dışındadır. Çünkü o, ne farz-ı ayndır -ki bu gayet açıktır- ne de farz-ı kifâyedir. Zira tasavvuf ehlinin yaşadığı hâllerden herhangi biri, hangi durumda olursa olsun hiç bir kimseye zorunlu değildir, sadece müstehabdır. Tasavvuf ehlinin hâlleri konusunda bilgi sahibi olmanın faydası, onlara tabi olma düşüncesinde olmayan bir kimse için, sülûkü esnasındaki eksikliklerini öğrenmektir.

el-Kuşeyrî⁵ şöyle der: Hamdûn der ki, selefın yol alışı (seyr)

¹ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, I, s. 52-53. *er-Risâle fi Ricâli't-Tarîka* adıyla bilinir. Müellifi: Ebü'l-Kâsım Abdu'l-Kerîm el-Kuşeyrî.

² es-Sübkî, *Mu'îdü'n-Ni'am ve Mübîdü'n-Nikam*, s. 120

³ *'Avârifü'l-Me'ârif*: el-Gazâlî'nin İhyâu Ulûmi'd-Dîn kitabının son cüzü ile birlikte neşredilmiştir. *'Avârifü'l-Me'ârif* in müellifi: Ömer b. Muhammed b. Abdillâh -Ebû Bekr es-Sıddîk'in (ra) evladından- Şihâbü'd-Dîn es-Sühreverdî. 632 h. yılında katledildi. (Miftâhu's-Se'âde: II, s.356) Bu kitaba Ali el-Cürcânî tarafından talik yazılmıştır. Türkçe ve Farsçaya çevrilmiştir. Muhibbü'd-Dîn Ahmed b. Abdillâh et-Taberî el-Mekkî tarafından ihtisar edilmiştir. İbn Kutluboğa tarafından hadisleri tahrir edilmiştir. (Keşfu'z-Zunûn: II, s. 1177)

⁴ "Bütünü ise farz-ı kifâyedir" sözünden maksat, bütünü iktisâd mertebesinde öğrenmektir. Zira istiksâ mertebesinde büyük zorluk vardır. (Hâşiye)

⁵ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, I, s. 115.

üzerinde düşünen kimse, kendi eksikliğinin ve insanların elde ettiği derecelerden geri kalmışlığının farkına varır. Bu ilme ait bazı ıstılahlar vardır ki, bunları bilmemek müderris bir âlim için kusurdur. Bu ıstılahlardan bir kısmı şunlardır: Firak, fenâ, bekâ, seyr, tecellî, şürb (içme), reyy (suya kanma), sekr (sarhoşluk), sahv (ayıklık) vb. el-Kuşeyrî¹ der ki: “Bu gurup, ehli olmayanlar arasında sırlarının yayılmasını istemedikleri için, kastettikleri mânâları kendilerinin dışında kalan insanlardan gizlemek maksadıyla kendi aralarında bir takım lafızlar kullanmaktadır.”

Ben derim ki: Onların sözlerinin zahirinden anlaşılman mânâların şeriatın o sözlere yüklediği mânâlara muhalif olduğuna, bu durumun bir tevilinin bulunduğu ve bunların şeriatin bildirdiğine ancak bu tevil sebebiyle muhalif düşmeyeceğine inanman gerekir.

Ledünnî ilmine gelince -ki o, göreceğin üzere tasavvuf ilminden başka bir şeydir- bâtın ilmi, mükâşefe ilmi, mevhibe ilmi, sırlar ilmi, gizli ilim, verâset ilmi ve hakikat ilmi olarak da adlandırılır. Bu ilim, er-Râzî'nin et-Tefsîru'l-Kebîr'de² şu şekilde sözünü ettiği ilimdir: “Sûfiler mükâşefe yoluyla elde edilen ilimlere ledünnî ilim adını vermişlerdir.”

er-Râzî, bu adlandırmanın Allah Teâlâ'nın şu sözünden yola çıkılarak yapılmış olduğunu kastediyor: “Biz ona katımızdan (min ledünnâ) bir ilim verdik.”³ el-Kevâşî⁴ bu ayetin tefsirinde⁵ şöyle der: “O, bâtın ilmidir ve ledünnî ilimdir.” el-Medârik'te⁶ ise şöyle geçer: “O, ğaybden haber verme ilmidir.” Ben derim ki: Allah'ın Hızır'a öğrettiği şeyleri kastediyor; -ilerde göreceğin üzere- mutlak anlamda bâtın ilminden değil. et-Tatarhâniyye'de⁷ müellifi şöyle der: “Mükâşefe

¹ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, I, s. 200.

² er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XXI, s. 149.

³ el-Kehf 18/65.

⁴ el-Kevâşî: Ahmed b. Yûsuf b. Hasan b. Râfî' el-Îmâm Muvaffaku'd-Dîn el-Kevâşî el-Mevsilî (ö.680 h.). (en-Nücümü'z-Zâhira: VII, s. 348)

⁵ Tefsiri matbu değildir.

⁶ en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil*, III, s. 138.

⁷ et-Tatarhâniyye fi'l-Fetâvâ. Müellifi: Âlim b. 'Alâ' el-Hanefî. Müellif burada, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, *ez-Zahîra*, *el-Hâniyye* ve *ez-Zahîriyye* adlı eserlerdeki meseleleri bir araya toplamıştır. Bu eserleri bir araya toplanmasını kendisine Tatar Han emrettiği için bu adı almıştır. Müellif bu esere isim vermediği için bu şekilde adlandırılmıştır.

ilmi öğrenme ve öğretme yoluyla öğrenilmez; ancak Allah'ın doğru yolu bulmak için temel kabul ettiği mücâhede yoluyla elde edilir. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: ‘Bizim yolumuzda gayret (mücâhede) gösterenleri, yollarımıza eriştiririz.’¹ Hadiste² de şöyle geçer: ‘Bildigi şeylerle amel edenlere, Allah bilmediği şeylerin ilmini bahşeder.’” Ledünnî ilminin³ karşı kutbunda şeriat ilmi⁴, zâhir ilim⁵ ve muâmele ilmi⁶ yer alır. Bunların üçü de Peygamberlerden öğrenilen şeylerden ibarettir. Bunlar da Kitap ve Sünnet ile bu ikisinden çıkarılan şeylerin ilmidir. el-İhyâ’da⁷ müellifi şöyle der: “Şeriat zâhirden, hakikat bâtından ibarettir.” Müellif el-İhyâ’da şunu da der: “Ahiret ilmi iki kısımdır: Mükâşefe ilmi ve muâmele ilmi.”

Şeriat ilmini zâhir ilim olarak adlandırmalarının muhtemel sebebi, kaynağının işitilen söz⁸ olmasıdır.

Batın ilmine gelince, o iki kısma ayrılır:

Birincisi; Allah'ın kalpte oluşturduğu gayba dair bilgidir. Allah'ın kalpte bilgi oluşturması, gaybın işaretlerine muttali olma vasıtası bulunmaksızın olur. Hızır'ın gemiyi delmenin ve çocuğu öldürmenin sebebini bilmesi, duvar altındaki hazineyi ve o duvarı yeniden inşa etmenin lüzumunu bilmesi gibi. Ya da, gayba delâleti gizli olan işaretlere muttali olma vasıtasıyla olur. Rüya tevilini ve bazı şeyleri firâset yoluyla bilmek, el-Beydâvî'nin “Allah ölüleri işte böyle

Bir başka söylentiye göre, müellif, eserine “Zâdü'l-Müsâfir” adını koymuştur. (Keşfu'z-Zunûn: 268)

¹ el-Ankebût 29/69.

² el-'Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ' ve Müzîlü'l-İlbâs Ammâ İştehere Mine'l-Ehâdis alâ Elsineti'n-Nâs*, II, s.347. Bu hadisi sıhâh kitaplarında bulamadım. Görüldüğü üzere uydurma hadislerdendir.

³ Ledünnî ilim: Kulun Allah Teâlâ'dan melek ve peygamber aracı olmaksızın öğrendiği ilimdir.

⁴ Şeriat: Peygamberlerden biri tarafından, ilahî ve değişmez nitelikte vazedilmiş olan her yola şeriat denir.

⁵ Zâhir ilim: Şeriat ilmidir. Daha önce bilgi verilmişti.

⁶ Muâmele ilmi: “Kalbin hâlleri ilmi/ilmü ahvâli'l-kalb”. (el-Kannûcî, *Ebcüdü'l-Ulûm*, s. 469, 338, 371, 487.)

⁷ el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I, s. 52.

⁸ “İşitilen söz” ile kastedilen, keşif ve gizliliğe dayanmayıp, şifahi olarak dile getirilen ve nakledilen, başta Kur'an ve hadis olmak üzere bunlar üzerine yapılan yorumlar neticesinde ortaya çıkan görüşlerdir. (Çev.)

*diriltir*¹ ayetini tefsir ederken zikrettiklerine² benzer şekilde, Arapça dil kurallarıyla değil de, mükâşefe yoluyla naslarla bazı şeyler arasında ilgi kurmak gibi³.

İkincisi; insanın, gösterdiği itaatkâr tutum nedeniyle Allah'ın kendisine bahşettiği hâlleri bilmesidir. Nefis ve şeytan ile mücâhede eden kişilerde ortaya çıkan hâller gibi. Bunlar, sûfîlerin zevk, şürb, reyy, sekr, sahv, fenâ, bekâ, tecellî vb. kelimelerle adlandırdığı hâllerdir. Bu hâllerin hakikatlerini dile getirmek mümkün değildir; onları ancak, cimânın tadı gibi, tadın bilir.

et-Tıybî'nin el-Keşşâf şerhinde bazılarında naklen söylediği, “Ledünnî ilim hissî bir durumdur, söz onu ifade etmeye yetmez.” şeklindeki söz, et-Tatarhâniyye’de müellifinin söylediği şu tespitin aksine, ledünnî ilmin bir kısmıyla alakalıdır: “Mücâhede yoluyla elde edilen şeyler, Hızır’ın Musa’ya öğretmesi örneğinde olduğu gibi, sözün ifade etmeye yetmeyeceği durumlardan daha kapsamlıdır.”

“Bu hâller Risâletü'l-Kuşeyrî gibi tasavvuf kitaplarında açıklanmış değil mi?” diye soracak olursan, derim ki: Bu konuda yapılacak açıklama, tüm gerçekliği ile bildirme şeklinde değil, zihinlere yaklaştırma şeklinde olur. Meselâ, cimânın tadını bütün açıklığıyla ancak cima yapanın bilebileceği gibi, sekr (sarhoşluk) hâlini de ancak sekr hâlini yaşayan bilir. Kısacası, tasavvuf ilmi ne ledünnî ilmin bizzat kendisi ne de onun kısımlarından biridir. Aksine, onun bazı kısımlarına açıklık getirir. Mesela, cimânın tadını balın tadıyla açıklaman gibi. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, bâtın ilminin çoğu Peygamberlerde ve mükemmellik sıralamasında onu takip edenlerde bulunur. En doğruyu ise Allah bilir.

¹ el-Bakara 2/73.

² el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*. Söz konusu ayetin tefsiri kısmını araştırdım, böyle bir ifadeye rastlamadım.

³ “Arapça dil kurallarıyla değil de, mükâşefe yoluyla naslarla bazı şeyler arasında ilgi kurmak gibi.” Bu ifade el-Akâid’in şârihinin söylediklerine benzemektedir: “Bazı muhakkik âlimler, naslarda, sülûk ehlinin keşif yoluyla bilebileceği ve kastedilen zâhir anlamlarla kendileri arasında uygunluğun mümkün olduğu bazı ince meselelere ait bir takım gizli işaretlerin bulunduğu görüşündedirler.” Burada “el-Akâid” ile kastedilen el-Akâidü'n-Nesefiyye’dir. Söz konusu şerh de et-Taftâzânî’ye (s. 189) aittir.

9. Fasıll

(Bâtin İlmi Zâhir İlmine Aykırı Mıdır?)

Gazâlî, el-İhyâ'da şöyle der¹: “Kim bâtının zâhire aykırı olduğunu söylese, o kimse imandan daha çok küfre yakındır.” Gazâlî'nin bâtin ile kastettiği şudur: Şeriat koyucu bazı şeyleri kullarına mutlak olarak haram kılmış olduğu halde, haram olan bu şeylerin bâtin âlimlerine helal oluşunun² onlar için keşif yoluyla ortaya çıkmasıdır. Bu durumda şöyle denmesi gerekir: Haram olan şeylerin onlar için helal oluşunun ortaya çıkması, ancak, o şeyleri helal kılacak gizli bir sebep ortaya çıktığı içindir.

Şeriat koyucunun bir şeyi kullarına haram kılması, onlar için helal kılıcı sebebin ortaya çıkmamış olması şartıyla kayıtlıdır. Ancak şeriat koyucu o şeyi kullarına mutlak olarak haram kılmıştır ve vukuunun nadir olmasından dolayı söz konusu kayıtlayıcı şartı zikretmemiştir. Bu duruma örnek, gemiyi delme ve çocuğu öldürmeyi helal kılacak sebebin Hızır için ortaya çıkmasıdır. Nitekim bu ortaya çıkış sebebiyle delme ve öldürme ona helal olmuştur. Bu iki şeyin Hızır'a helal oluşu, Peygamber'in (as) başkasına zarar vermeyi ve masum bir çocuğu öldürmeyi ümmetine mutlak olarak yasaklamış olması gerçeğine aykırı düşmektedir. Fakat şeriat koyucu nezdinde, bu iki yasağı kayıtlayıcı şartlar vardır. Nitekim birinci yasak, kayıtlayıcı bir şarta bağlı olup, söz konusu zararın, zarar görececek kişi açısından daha büyük bir zararın ortadan kaldırılmasına sebep teşkil edeceğini bilmeyen kimselerle mahsustur³. İkinci yasak da, yine kayıtlayıcı bir şarta bağlı olup, söz konusu çocuğun ileride öldürülmesi helal olacak

¹ el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I, 100.

² “Bâtin âlimlerine helal oluşunun” ifadesi şu manayı da içermektedir: “Veya şeriat koyucu kullarına mutlak olarak helal kılmış olduğu halde, bazı şeylerin onlara haram oluşu.” (Hâşiye)

³ “Bilmeyen kimselere mahsustur” sözüyle alakalı olarak el-Beydâvî şöyle der: İbn Abbâs'tan rivayet olunduğuna göre, Necdetü'l-Harûrî kendisine yazarak şunları sormuş: “Hızır çocuğu nasıl öldürdü? Peygamber (sav) çocukların öldürülmesini yasaklamış mıdır?” O da cevaben şunu yazmıştır: “Çocukların durumu hakkında Musa'nın âliminin bildiği şeyi sen de bilersen, öldürme hakkına sahipsin.” el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, II, 22.

nitelikte azgın bir inkârcı olacağını bilmeyen kimselere mahsustur. Fakat şeriat koyucu, söz konusu kayıtlayıcı şartları, ilimde derinleşmiş olanların onları anlayacağına güvenerek, gerçekleşmesinin nadir olması sebebiyle zikretmemiştir. Nitekim Hızır, gemiyi delmenin onun gasp edilmesine engel teşkil edeceğini ve çocuğun azgın bir inkârcı olacağını mükâşefe yoluyla bilmiştir. Ancak şunu diyen kimse kâfir olur: “Kullara mutlak olarak haram kılınmış olan bir şeyin bâtın ehline helal oluşunun onlar tarafından mükâşefe yoluyla bilinmesi, o şeyi onlar için helale dönüştürücü bir sebep¹ değildir. Bu sebep dolayısıyla o şeyin onlara helal oluşu, şeriat koyucunun onu haram kılmasında yer alan ve zikredilmemiş olan kayıtlayıcı şarta uygun düşmektedir.” Çünkü bu kimse, Peygamber’den (as) sonra, bazı hükümlerin bazı kimseler hakkında olduğunu iddia etmiş olmaktadır. İşte bu, bâtının zâhire aykırı olduğunu söylemektir².

10. Fasl

(Sûfileri Müdafaa)

İmâm el-Yâfi’î, Ravdu’r-Riyâhîn³ adlı eserinde şöyle der⁴: “Zâhir ilme aykırı olup da sûfilerden sadır olan şeyleri, onlar ya sekr hâlinde ve farkında olmaksızın yapmışlardır; ki bu hâlde⁵ onlar mükellef değildirler. Ya da Musa ve Hızır kıssasında olduğu gibi, bu yaptıklarının bâtın âlimlerinin bileceği bâtınî bir tevili vardır.”

el-Yâfi’î’nin yukarıdaki “zâhir ilme aykırı şeyler” sözünün anlamı, ya sekr halinde yaptıkları türden “hakikî anlamda aykırı” veya

¹ Onlar için geçerli olan bu sebep, helal kılıcı şeylerin varlığını mükâşefe yoluyla bilmeleridir. (Hâşiye)

² Asıl metnin Hâşiyesinde şu açıklama yer almaktadır: “Bu ifadenin izahı şudur: Zâhir şeriate aykırı olan bazı haramlar bâtın ehli için mükâşefe yoluyla ortaya çıksa ve kişi temelsiz bir iddia ile ‘bâtın zâhire aykırı düşüyor’ dese, bunu söyleyenlerin bu sözü küfür ve dalâlettir.” (Hâşiye)

³ *Ravzu'r-Reyahin fi Hikâyeti's-Sâlihîn*. Müellifi: Abdullah b. Sa'd el-Yâfi'î el-Yemenî (ö.768 h.). Müellif, eserinde beş yüz hikâyeyi derlemiştir. Eserine şu adı verdiği de söylenmiştir: Nüzhetü'l-Uyûni'n-Nevâzır ve Tuhfetü'l-Kulûb ve'l-Havâtır. (Keşfu'z-Zunûn: 1/918)

⁴ el-Yâfi'î, *Ravzu'r-Reyahin*, s. 281-282.

⁵ Algılarının kaybolmasına sebep olacak bir işi yapmaya ve şeriate aykırı şeyleri işlemeye onları sevk eden şey ne olabilir?

tevil ettikleri örneklerde olduğu gibi “zâhirî olarak aykırı” demektir. Onun “ya sekr hâlinde yapmışlardır” sözüyle ifade ettiği şey ise şu duruma benzer: Onlardan biri sekr (sarhoşluk) ve hareket hâlinde ayağını çarparak başkasının kabını kırarsa, bu bir hatadır, bu sebeple günahkâr olmaz, sadece onu ödemesi gerekir. Yine onun “bâtînî bir tevili vardır” sözünün anlamı şudur: “Onu helal kılacak gizli bir sebep vardır ve bu sebep dolayısıyla da zâhir ilimde zikredilmemiş kayıtlayıcı şarta uygun düşmektedir.”

el-Yâfi’î’nin yukarıdaki “bâtın âlimlerinin bileceği” sözüne gelince, ben derim ki: Bu bilgi o şeyi onlar için helale dönüştürür. Şeriat koyucunun o şeyi haram kılması, sadece, helal kılıcı sebebi bilmeyen kimseler içindir. eş-Şiblî¹ (rahmetullahi aleyh) hakkında anlatılan şu olay bu bâbdandır: Nefsinin kendisini cimriliğe yönlendirdiğini hissettiğinde, elli dinarını denize atar. O, parayı denize atma işinin, kendisindeki cimrilik hastalığını gidereceğini ve Peygamber’in (as) malı boş yere telef etmeyi yasaklamış olmasının, onu telef etmenin nefsindeki cimrilik hastalığını gidereceğini bilmeyenlere mahsus olduğunu bildiği için yapmıştır. Eğer sen, bedenî bir hastalığı tedavi etmek için elli dinar harcarsan, kimse seni kınamaz. Kalp hastalığı ise tevdi edilmeye daha çok muhtaçtır. Şu halde kısır düşünceli kimseler büyüklere dil uzatmaktan sakınsın.

en-Neseffî’nin², “Nasslar mümkün mertebe zâhiriyle anlaşılır. Zâhiri bırakıp bâtın ehlinin iddia ettiği mânâları kabul etmek sapkınlıktır.” sözüne gelince; buradaki “mânâlar” ifadesiyle kastedilen, müslümanlarca bilinen zâhir mânâyâ hakîkî olarak aykırı düşen tevillerdir ki bunların zahir ile uygun düşmesi mümkün değildir. Yine onun “bâtın ehli” sözüyle kastettiği kimseler, sülûk ve mücâhede ehli değil; aksine, “karâmita³ bâtîniyye” olarak adlandırılan sapkın bir gruptur. Çünkü bu grup, nassların zâhirî mânâlar içermediğini, bilakis, sadece “muallim” kişinin bilebileceği batınî mânâlara sahip olduğunu iddia etmektedirler. “Muallim” ifadesiyle de sapkın şeyhlerini

¹ eş-Şiblî: Sûfidir. Adı: Ebû Bekr Dülef b. Cahder eş-Şiblî (247-334 h.). Dumavend şehrinde vali idi. Sûfilîğe geçti ve Cüneyd’in ve Hallâc’ın arkadaşlarına katıldı. (Sezgin, Târîhu’t-Türâsi’l-Arabî, 2/476)

² *el-Akâidü’n-Neseffîyye*, s. 110.

³ Karâmita: Sapkın fırkaların en kötülerindendir. (Hâşiye)

kastetmektedirler. Takıyyü'd-Dîn Ebu'l-Abbâs bir eserinde şöyle der¹: “Bâtînîler zannediyorlar ki nassların müslümanlarca bilinen zâhir mânâsına aykırı bâtînî bir tevili vardır. Mesela onlara göre ‘salât’ kendilerinin sırlarını, ‘savm’ sırlarının gizlenmesini, ‘hacc’ şeyhlerini ziyaret etmeyi vs. ifade eder.”

en-Neseffî'nin yukarıda geçen “mümkün mertebe” sözünün anlamı, “Eğer mevcut bir karîne² nassları zâhirinden başka bir yöne çevirmiyorsa” demektir. Yine onun “bâtın ehlinin iddia ettiği” sözünden ise şu anlaşılır: Nassları zâhirine hamletme imkânı varken bundan vazgeçmenin her türlü sapkınlık değildir. Aksine sapkınlık, batınîlerin iddia ettikleri türden, dinin zarûriyyâtından herhangi birine aykırı düşen mânâlardır. Nitekim bu durumun bir sapkınlık oluşunun nedenlerini beyan ederken et-Taftâzânî şöyle der³: Lafızların lügatteki zâhir anlamlarına veya şeraitteki örfî anlamlarına aykırı olan her şeyi değil de, Peygamber’i (as), onun getirdiğini zarûrî olarak bildiği konularda yalanlamak anlamına geldiği için sapkınlıktır. Bu noktaya dikkat etmeyen bazı kimselerin, en-Neseffî'den nakledilen değerlendirmeye dayanarak, şöyle dediklerini duymuşuzdur: “Peygamber’in (as) ‘İçinde köpek olan bir eve melekler girmez’ sözünde⁴ yer alan ‘ev’ ve ‘köpek’ kelimelerinin ‘kalb’ ve ‘kötü ahlak’ olarak tevil edilmesi küfürdür.”

Ben derim ki: Bu sözü söyleyen cahile gerçekten yazıklar olsun. Çünkü bu tevil, dizin zaruriyyâtından hiçbir şeye aykırı değildir. Şöyle ki, bu tevili yapan kişinin maksadı, bu şekilde tevil etmenin ve sözün zâhirî olarak taşıdığı mânâyı kabul ettikten sonra mecâzî mânâ

¹ “Takıyyü'd-Dîn Ebu'l-Abbâs bir eserinde şöyle der”: Müellif burada İbn Teymiye'nin kitabının adını zikretmemiştir. Şu bilinen bir gerçek ki, İbn Teymiye'nin birçok eseri bulunmaktadır. Allah'ın yardımıyla, araştırma ve inceleme neticesinde bu metni, Muhtasarü'l-Fetâva'l-Mısriyye'nin içinde (s. 473) buldum. Bu muhtasar, Muhammed b. Ali el-Ba'î el-Hanbelî'ye 80.777 h.) aittir.

² Yani, akli veya lâfzî karîne. Birincisine şu ayet örnek verilebilir: “Rahmân, arşa istivâ eyledi. (Tâhâ 20/5)” Buradaki akli karîne -Allah Teâlâ'nın bir mekâna yerleşmiş olmasının imkânsızlığına delalet eden kesin akli delil- ayetteki istivânın zahiri anlamında olmadığına delalet etmektedir. (Hâşiye)

³ et-Taftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Neseffîyye*, s. 493.

⁴ el-Buhârî, *Bed'ü'l-Halk*, 17/7; Ebû Dâvud, *Bâbü'l-Libâs*, 44,45; et-Tirmizî, *el-Edeb*, 44.

vermenin caiz olduğu düşüncesiyle hareket etmekte veya bu sözde, zikredilen mânâya bir işaretin olduğunu düşünmektir. Kur'ân tefsirleri ve Sünnet şerhleri, zâhir mânâ dinin zarûriyyât kısmından olmadığı zaman, zâhirî mânâya hamletmeyi engelleyici bir karîne olmadığı durumlarda zâhirî mânâya hamlettikten sonra, zâhirî hakîkî mânâlara uygun düşen mecâzî mânâların da caiz olduğuna dair ifadelerle doludur. Me'ânî ilminde söz sahibi âlimlerin, mecâzî mânâ vermek için hakîkî mânâyı engelleyici bir karinenin olmasını şart koşmuş olmaları, hakikati tamamen bırakıp sadece mecâz iddiasında bulunma durumuna bir önlem içindir. Tefsirler ve Sünnet şerhlerinin incelenmesinden ortaya çıkan sonuç şu ki, bu hususta hiç şüphe yoktur.

Fasıl

(Muâmelenin Gayesi)

el-İhyâ'da¹ müellifi şöyle der: “Muâmelenin gayesi mükâşefedir. Mükâşefenin gayesi ise Allah'ı bilmektir (marifetullah). Söz konusu “bilme” ile ne taklidî itikat ne de kelâmcıların yaptığı tartışmalarla ulaşılan şeyler kastedilmektedir. Bilakis kastedilen, Allah'ın kulun kalbine yerleştirdiği özel bir bilgi türüdür.”

Ben derim ki: Allah Teâlâ'nın şu sözü, Gazâlî'nin bu tespitine işaret etmektedir: “*Böylece İbrahim'e göklerin ve yerin hükümranlığını gösteriyoruz ki kesin bilgiye sahip olanlardan olsun.*”² Ayrıca el-Gazâlî, “muâmele” ile zâhir şeriatı kastetmektedir. Nitekim o, el-İhyâ'da şöyle der: “Ahiret ilmi iki kısımdır: Mükâşefe ilmi ve muâmele ilmi.” Onun bu sözünün anlamı şudur: “Muâmele ilmine uygun biçimde yürütülecek mücâhedenin gayesi mükâşefedir. Mükâşefe ise, üns, heybet, sekr, sahv, fenâ, gaybî durumlara muttali olma, ölünün hallerine muttali olma ve benzeri zevk hallerinin ortaya çıkmasıdır. Söz konusu mükâşefenin gayesi ise, Allah Teâlâ hakkında yakînî bilgiye ulaşmaktır.

Burada diğeri bir konu daha vardır ki o da şudur: Şeriatın gayesi hakikat, hakikatin gayesi ise marifettir.

¹ el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I, 52.

² el-En'âm 6/75.

et-Tıybî, Ebû Tâlip el-Mekkî'den naklen şöyle der: “Zâhir ilmi ve bâtın ilmi, beden ve kalp gibi, biri diğ erinden müstağ ni olamaz.” Bu sözde neşr-i müretteb sanatı yapılmış. Ancak, bâtın ilminin zâhir ilminden müstağ ni olamayacağı açıktır. Zira bâtın ilmi ancak zâhir ilme uygun biçimde yürütülecek mücâhede sonucunda elde edilir. Bu durumun aksinde ise bir kapalılık vardır. Zira nice zâhir ş eriat âlimi vardır ki bâtını bilmez. Aksi ile kastedilen, muhtemelen mükemmellik ile ilgilidir. Kalbin ancak beden ile varlığını sürdürebilmesi; bedeninin ise kalp olmaksızın varlığını sürdürebilse de ancak onunla mükemmel olabilmesi gibi.

Sözü biraz uzattım. Çünkü bu konunun üzerindeki perdeyi aralayacak yeterli bir eserin varlığını bilmiyorum. Doğruyu ilham eden Allah'a hamd olsun.

Riyâziyyât

Taşköprü Zâde'nin Miftâhu's-Se'âde'de¹ söylediği gibi riyâziyyât, sadece maddeden soyutlanmış olarak zihinde yer alabilen durumlardan bahseden ilimlerdir. Dört kısma ayrılır: Hendese, hesap (aritmetik), hey'et (astronomi) ve musikî.

“Riyâziyyât”, “riyâzî” kelimesinin çoğulu olup, “riyâzet/egzersiz” kelimesine nispet edilerek türetilmiştir. Bu adlandırmanın sebebi, zikredilen konular üzerinde sürekli meşgul olmak suretiyle, zihnin, aklî meseleleri kavramaya yönelik egzersiz yapması yani yönelmesidir. Ş erhu Eşkâli't-Te'sîs² adlı eserde de böyle geçer. Adı geçen konular arasında en çok tanınmış olanı hendese, aritmetik ve astronomidir.

Hendese

Hendese, miktarların durumlarından yani süreksiz nicelikten (kemm-i muttasıl) bahseden bir ilimdir. Bunlar da, hat (çizgi), satıh (yüzey) ve ta'limî cisim (matematiksel cisim) dir. Bu üç durumun, el-

¹ Taşköprü Zâde, *Miftâhu's-Se'âde ve Misbâhu's-Siyâde*, I, 371.

² *Eşkâli't-Te'sîs fi'l-Hendese*. Müellifi: Ş emsü'd-Dîn Muhammed b. Eşref es-Semerkindî (ö.600 h. civarı). Öklidids'in kitabından alınma 35 şekli içermektedir. Eser üzerine yazılan ş erhin müellifi ise, Kâdî Zâde er-Rûmî es-Semerkindî adıyla meşhur Musa b. Muhammed'dir. (Keşfu'z-Zunûn: 105)

Mevâkîf ve el-Makâsîd¹ gibi kelâm kitaplarında tanımları yapılır. es-Seyyid eş-Şerîf², Hâşiyetü³ Şerhi'l-Metâli'de şöyle der: Hendese'nin meselelerinden yola çıkılarak hey'et ilminin konularına ulaşılır. Gazâlî el-İhyâ'da⁴ bu konularla meşgul olmanın mübâh oluşunu açıklar. Şöyle denilmiştir: Fıkıhın bazı meselelerini bilmek, hendesenin meselelerini bilmeyi gerektirir. Mesela, bir adam birisine, 10'a 10 zira ölçüsünde bir havuzu 10 dirhem karşılığında kazma işini verir, o da 5'e 5 zira ölçüsünde bir havuz kazar. Durum, hendese bilmeyen bir fakîhe iletildiğinde, söz konusu işçinin 5 dirhem hak ettiği fetvasını verir. Yine aynı durum, hendese bilen bir fakîhe iletildiğinde, onun 2,5 dirhem hak ettiği fetvasını verir. Bu ikincisi doğrudur; çünkü 10'a 10 zira ölçüsündeki havuz 100 zira ederken, 5'e 5 zira ölçüsündeki havuz 25 zira eder. Bu ikincisi 100'ün dörtte biri olduğuna göre, işçi de ücretin dörtte birini hak eder.

Taşköprü Zâde, Miftâhu's-Se'âde'de şöyle der⁵: Delil olma bakımından ilimlerin en güçlüsünün hendese olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.

Hesap İlmî

Hesap ilmi, sayısal bilinenlerden yola çıkılarak sayısal bilinmeyenlerin elde edilmesi kurallarını öğreten bir ilimdir. Konusu, sürekli nicelik (kemm-i munfasıl) yani sayılardır. Bu ilim dalı, ferâiz ve vasiyet gibi bazı fıkıh konularının mukaddimesidir. Şöyle denilmiştir: Hesap ilmi, ilmin dörtte birini oluşturur. Çünkü o, ferâizin yarısıdır; ferâiz ise ilmin yarısıdır.

Hesap ilmi konusunda kaleme alınmış eserlerin en güzeli en-

¹ *el-Mevâkîf* ve *el-Makâsîd* hakkında daha önce bilgi verildi.

² el-Cürcânî, *Hâşiyetü Şerhi'l-Metâli*, s. 51.

³ Kitâbü'l-Metâli': *Metâli'u'l-Envâr fi'l-Mantuk*. Sirâcü'd-Dîn Mahmûd b. Ebî Bekr el-Ermevî'ye (ö. 682 h.) ait bu eserin birçok şerhi bulunmaktadır. Bunlardan biri de er-Râzî et-Tahtânî'nin (ö.766 h.) şerhidir. es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, Mübarek Şah'a mantık okuduğu sırada bu şerhe bir hâşiyeye yazmıştır. (Keşfu'z-Zunûn: 1715-1716).

⁴ el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I, 22.

⁵ Taşköprü Zâde, *Miftâhu's-Se'âde*, I, 371.

Nüzhe¹ ve şerhidir.

Hey'et (Astronomi) İlmî

Hey'et ilmi -filozofların tedvin ettiği hey'eti kastediyorum-, onların gözlemleri ve tahminleri doğrultusunda, ecrâm-ı ulvîyye ve ecrâm-ı süfliyyenin durumundan bahseden bir ilimdir. Şerhu'l-Mevâkîf'ta² müellifi şöyle der: "Feleklerle ve yerküreye hâkim işleyiş kuralları ile her ikisinde bulunan yaratılış incelikleri ve hikmet güzelliğini, -bütün bunlara vakıf olan kişiye '*Rabbimiz! Bunları lüzumsuz yere yaratmadın!*'³ dedirterek, onu yaratıcının büyüklüğü konusunda hayrete düşürtecek biçimde- keşfetmeye imkân tanıyan bir ilimdir. İşte bu, dikkate alınması gereken önemli bir faydadır."

Bu ilmin faydalarından biri de, kıblenin ve namaz vakitlerinin bilinmesidir. Hulâsatü'l-Fetâvâ'da⁴ müellifi şöyle der: "Yıldızlar ilmini, namaz vakitleri ve kıbleyi bilmeye yetecek ölçüde öğrenmekte bir beis yoktur; daha fazlası ise haramdır." Bazı mümtaz şahsiyetlerin ifadesine göre hey'et ilmi, yıldız ilminin içinde yer alır. Buna göre yıldızlar ilmi iki kısma ayrılır: İlki usûl'dür ki, bu kısım hey'et olarak adlandırılan ilimdir. İkincisi fûrû'dur ki, bu da ilmü ahkâmî'n-nücûm'dur⁵ ve bu kısım haramdır. Ben derim ki: Hulâsatü'l-Fetâvâ'da geçen "namaz vakitleri ve kıbleyi bilmeye yetecek ölçüde" ifadesiyle kastedilen, hey'et ilmidir. "Daha fazlası" ifadesiyle kastedilen ise, ilmü ahkâmî'n-nücûm'dur. İlimlerin hükümlerini beyan ederken, bu kısmın haram oluşu ile ilgili daha önce söz söylenmiş idi⁶. İlmü ahkâmî'n-nücûm'a dair yazılmış bazı risâlelerde şu tanım yapılır: Felekî oluşumlardan hareketle, süflî hadiseler hakkında çıkarımlarda bulunma

¹ *Nüzhetü'l-Hisâb*. Müellifi: İbnü'l-Hâim adıyla bilinen Şihâbü'd-Dîn Ahmed b. Muhammed (ö.815 h.). Bu eserin bazı şerhleri bulunmaktadır. Bunlardan bazıları: Şerhu'bni'l-Hanbelî, Şerhu'l-Hindî, Şerhu'd-Dimeşkî, Şerhu'l-Halebî, Şerhu'bni Kays el-Arazî ve el-Bîrûnî'nin şerhi. (Keşfu'z-Zunûn: 1942, 1944)

² el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkîf*, s. 376.

³ Âl-i İmrân, 3/191.

⁴ Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber*'de (s.10), bu sözü onun kitabından nakleder.

⁵ İlmü Ahkâmî'n-Nücûm: Yıldızların şekil ve durumlardan hareketle, meydana gelen ve gelecek olan olaylara dair bir takım işaretler bulma ilmidir. (Çev.)

⁶ *en-Nevâzil* adlı kitaptan naklen, yıldızlar ahkâmı ilminin ifade ettiği mecaz anlam hakkında daha önce bilgi verilmişti. Düşünülün. (Hâşiye)

yollarını öğreten bir ilimdir. el-İhyâ'da¹ müellifi şöyle der: “Yıldızlardan netice çıkarma, sırf tahminden ibarettir; ne yakînî ne de zannî olarak bilinemez. Bu, doktorun nabza bakarak ortaya çıkacak hastalıklara dair çıkarımda bulunmasına benzer. Dolayısıyla yıldızlar ilmi ile hüküm vermek, cehalet ile hüküm vermektir². Yıldızlardan hareketle çıkarımda bulunmak, İdris’e (as) özgü bir mucize idi. Bu ilim ortadan kalkmıştır³. Münecimin nadir olarak da olsa isabet etmesi rastlantıdır. Çünkü o, bazı sebeplere muttali olabilirse de, o sebepler neticesinde gerçekleşmesi beklenen şey, ancak, beşer gücünün muttali olmaya güç yetiremeyeceği türden birçok şartlar dâhilinde gerçekleşir. Eğer münecimin muttali olduğu sebepler, Allah Teâlâ’nın o sebeplerin dışında kalan şeyler üzerindeki takdiri ile örtüşürse, münecim isabet eder; aksi durumda hata eder.”

Yukarıda hey’et ilmini tarif ederken, “filozofların tedvin ettiği” ifadesini kullanmaktaki amacım, gök, yer ve bu ikisi içinde ve arasında bulunan şeylerin durumuna dair Ehl-i İslâm âlimlerinin, nakledilen bilgilerin delâletine bağlı kalarak tedvin ettikleri eserleri ayrı tutmaktır. İslâm âlimlerinin tedvin ettiği bu ilme “İslâmî hey’et” adı verilir. es-Süyûtî’nin “el-Hey’etü alâ Tarîkati Ehli’s-Sünne”⁴ adlı eseri bu türe örnek verilebilir. Bu tür eser yazımının amacı kıblenin ve vakitlerin bilinmesi değildir; zira bunlar onunla bilinmez. Buradaki amaç, yaratılıştaki güzelliklere muttali olmak ve ayetler ve hadislerde mücmel olarak ifade edilmiş bazı konuları daha açık bir şekilde gözler önüne sermektir. İslâmî hey’et’te zikredilen bazı şeyler, filozofların hey’etine aykırı olabilir. Mesela filozofların ifadesine göre gök (semâ), yeri (arz)

¹ el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, I, 29, 30.

² Bu söz, el-Medârik’te el-Mâide suresinde geçen şu ifadeye aykırıdır: Yıldızlardan hüküm çıkarma işini kınayan hiç kimse yoktur. *el-Medârik*, I, s. 389. (Hâşiye)

³ Bu söz de yine el-Medârik’te el-Cinn suresinde geçen şu ifadeye aykırıdır: “Münecimler arasında sözü doğru çıkanlar vardır. Doktorluk yapanlar da böyledir; bitkilerin özelliklerini bilirler. Bu husus düşünmekle bilinmez. Şu halde onların, izi silinmiş ama ilmi kitaplarda varlığını sürdürmüş bir peygamber kanalıyla gayb bilgisine vakıf oldukları anlaşılır.” Buna göre tecrübeye dayalı bilgiye vakıf olmaları caizdir. *el-Medârik*, V, s. 276.

⁴ Kitabın adı: *el-Hey’etü’s-Seniyye fi’l-Hey’eti’s-Sünniyye*. Eser es-Süyûtî’ye aittir. (Keşfu’z-Zunûn: s. 2047)

kuşatan bir küredir. Oysa es-Süyûtî'nin İbn Abbâs'tan naklen ifade ettiğine göre gök, kâf dağı üzerine kubbe biçiminde kurulmuş bir çadırıdır. Eğer filozofların ifade ettikleri şey, hissi bir delâlet veya kesin bir delil ile ortaya konmuş ise, nakledilen bilgi ona uygun biçimde tevil edilir. Nitekim ulaşılan kanaat¹, onların ifade ettikleri şeyin vakıya uygunluğudur. Bu durumda İbn Abbâs'ın kastettiği şey, -Allah en iyisini bilir- göz algılamasında göğün kubbe biçiminde bir çadır olduğudur. Allah Teâlâ'nın şu sözünde de benzer bir durum söz konusudur: “Güneşin battığı yere vardığında, onu bir balçık pınarında batıyor buldu.”² Kelâm kitaplarının birinde müellifi şöyle der: “Eğer nakil, aklı ve yakînî bir delile aykırı düşerse, ona aykırı olmayacak bir mana ile te'vil edilir. Ancak filozofların söyledikleri şeyler, ne duyuların ne de kesin bilgi ifade eden bir delilin delâlet ettiği bir sonuç değil de, aksine sadece bir tahminden ibaret ise, bu durumda naklin zahir manasına güvenilir ve tevil edilmez. Filozofların, ‘feleklerin yüzeylelerinin birbirine temas ettiğini’ söylemeleri gibi. Çünkü bu görüş, feleklerin birbirinden ayrışık olduğunu kesin bir dille ifade eden hadise aykırıdır. Aynı zamanda filozofların delili, güçlü (kâdir) ve tercih yapma iradesine sahip (muhtâr) bir tanrının varlığını yok saymaya dayanmaktadır: ‘Söyledikler söz nedeniyle lanetlendiler.’³”

Bil ki, yeryüzünün bölgelerini, oradaki ülkelerin ve sakinlerinin, oradaki denizlerin, adaların, dağların, ırmakların durumlarını açıklama konusunda kaleme alınmış ve halk arasında “Harîdetü'l-‘Acâib”⁴ adıyla bilinen bir eser vardır. Taşköprü Zâde, Miftâhu's-Se'âde'de şöyle der⁵: “Coğrafya ilmi, yedi bölgenin durumları, buralardaki şehirlerin, dağların, çöllerin, denizlerin ve nehirlerin sayıları ve dünyanın meskûn

¹ Buradaki ifade, el-Beydâvî'nin tefsirinde söylediğine uygunluk arz eder: Hendesî delillerle sabit olmuştur ki, güneş küresinin iki ucu arası mesafe yer küresinin iki ucu arası mesafeden yüz altmış küsür kez daha büyüktür. er-Râzî *et-Tefsîru'l-Kebîr*'de bu şekilde açıklar. Hendesî deliller kesindir, şüphe kabul etmez. Güneş böyle olduğuna göre, gökyüzü nasıl yeryüzündeki dağlardan biri üzerine kurulu bir kubbe olur? (Hâşiye)

² el-Kehf 18/86.

³ el-Mâide 5/64.

⁴ Kitabın tam adı: *Harîdetü'l-‘Acâib ve Ferîdetü'l-Ğarâib*. Müellifi: İbnü'l-Verdî (689-749 h.). (Serkis: I, 282-285)

⁵ Taşköprü Zâde, *Miftâhu's-Se'âde ve Misbâhu's-Siyâde*, I, 384.

yerlerindeki benzer durumlar hakkında bilgi veren bir ilimdir.”

Tıp İlimi

Tıp, insan bedeninin sağlık ve hastalık durumlarından bahseden bir ilimdir. İlaç ve gıda ile ilgili bahisler de, beden ile ilgili bahisler kapsamındadır. Zira şu şey bedene fayda sağlar, şu ise zarar verir şeklindeki değerlendirmeler, beden ile ilgilidir. Ta’lîmü’l-Müte’allim’de¹ müellifi şöyle der: Şâfiî’nin (ra) şöyle dediği anlatılır: “İlim ikidir: Dinler için fıkıh ilmi, bedenler için tıp ilmi. Bunun dışında kalanları öğrenmeye bir oturum yeterlidir.” Şâfiî’î, “fıkıh” ile fikhin en genel anlamını kastetmiştir. O da, kişinin itikat ve amel bakımından lehine ve aleyhine olan şeyleri bilmesidir. Şunu da bil ki, fikhin kendisinden yararlandığı şeyler² de fikha dâhildir. Tıp ilmiyle meşgul olmak Gazâlî’ye göre farz-ı kifâyedir. Cumhâra göre ise müstehabdır. Ben derim ki, doğru olan belki de şudur: Sâkinleri arasında hastalıkların yaygın olduğu her memlekette tıp ile meşgul olmak farz-ı kifâye olur³. Müslüman bir kimsenin, kendini kâfir ve câhil bir tabibe teslim etmeye ihtiyaç duymaması için, İbnü Şerîf’in kitabı ve Dâvud’un Tezkire’si⁴ gibi, bu alanda güvenilir bir kitabı yanında bulundurması gerekir.

Teşrîc İlimi

el-Kâmûs’un⁵ müellifi, “teşerrüc” kelimesinin “tedâhul/birbirine karışma” anlamına geldiğini belirtmek üzere şu örneği verir: “Et kana karıştı (teşerrace).” Teşrîc, insan organlarından ve onların nasıl terkip edildiğinden bahseden bir ilimdir. Bu ilim, tıp ilminin temelini

¹ ez-Zernûcî, *Ta’lîmü’l-Müte’allim*, s. 64.

² Fikhin kendisinden yararlandığı şeyler: İlmin kısımları bahsinde de dile getirildiği üzere, bunlar bütün âlet ilimleridir. (Hâşiye)

³ “Tıp ile meşgul olmak farz-ı kifâye olur.” Çünkü daha önce de öğrendiğin üzere, farz-ı kifâye, dünya hayatı ve ahiret açısından halkın genelinin ihtiyaç duyduğu şeyleri yerine getirmektir. Bunu bil. (Hâşiye)

⁴ İbn Şerîf’in kitabından bahseden bir bilgiye rastlamadım. Dâvud’un Tezkire’sine gelince, kitabın adı, *Tezkiretü Üli’l-Elbâb ve’l-Câmi’u li-l’Acebi’l-Ucâb*’dır. Müellifi: Dâvud b. Ömer el-İntâkî et-Tabîb ed-Darîr (el-Ekmeh) (1008 h.). (Serkis: I, s. 490-491)

⁵ el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, I, s. 203.

oluşturur. Bunun için Muhtasaru'l-Kânûn¹ adlı eserin girişi kısmı bu konuya tahsis edilmiştir. Bu ilmin faydalarından biri de şudur: Yaratıcı Tanrının hikmetini ve varlıkları düzenli biçimde yönetmesindeki güzelliği öğrenmek. Nitekim Allah Teâlâ şöyle der: “*Kesin bilgiye sahip olacaklar için, nice işaretler vardır yeryüzünde! Bizzat kendi varlığınızda da! Görmüyor musunuz?*”² Şerhu'l-Mevâkıf'ta³ müellifi şöyle der: Canlıların organlarındaki hikmetler ve yararlar hakkında kaleme alınmış eserler beş binlere ulaşmıştır. Miftâhu's-Se'âde'de⁴ müellifi şöyle der: Teşric kitapları sayılamayacak kadar çoktur. İbn Sînâ ve er-Râzî'nin eserlerinden daha yararlısı yoktur.

Mev'ıza İlmî

Mev'ıza ilmi, yasaklardan uzak tutma ve emirlere yöneltme vasıtası olarak, halkın tabiatına uygun biçimde hitap etme ile ilgili meseleleri konu edinen bir ilimdir. Bazı risâlelerde bu şekilde tanımlanır. Ben derim ki: “mev'ıza” mastar formunda bir kelime olup, onunla “korkutma ve teşvik etme içerikli söz söyleme” kastedilmektedir. el-Kâmûs'ta müellifi⁵, “mev'ıza” kelimesinin kökü olan “va'aza” fiilinin anlamını şöyle verir: “Ödül ve ceza gibi hususları, kişinin kalbinin rahatlıkla kabul edeceği tarzda ona hatırlatmak.”

es-Sihâh'ta⁶ müellifi şöyle der: “*İtte'aza', öğüdü/mev'ızayı kabul etti anlamındadır. Şöyle denir: İyi kişi başkasından öğüt alan (من وعظ بغيره), kötü kişi ise kendisini başkası için öğüt kaynağı görendir (من اتعظ به غيره).*” Şöyle söylemek yanlış olmaz: “Bu ilmin konusu emredilen ve yasaklanan şeylerdir. Mesela bu ilimde şundan bahsedilir: Emredilen şeylerin neticesi şudur ve yasaklanan şeylerin de neticesi şudur.” Bu ilimle meşgul olmanın farz-ı kifâye olması da uzak bir

¹ *el-Kânûn fi't-Tıbb* adlı eser İbn Sînâ'ya ait olup, bu eserin birçok şerhleri ve muhtasarlara vardır. Bunlar arasında en önemlisi el-İntâkî'nin *Muhtasaru'l-Kânûn*'udur. (Keşfü'z-Zunûn: 1313)

² ez-Zâriyât 51/20-21.

³ *Şerhu'l-Mevâkıf*, s.425.

⁴ Taşköprü Zâde, *Miftâhu's-Se'âde*, I, 347. Ancak bu eserde “teşric” yerine “teşrih” kelimesi kullanılmıştır.

⁵ *el-Kâmûsü'l-Muhît*, II, s. 415.

⁶ el-Cevherî, *es-Sihâh*, III, s. 1181.

ihtimal değildir¹. Bu alanda kaleme alınmış eserler arasında el-Kurtubî'nin et-Tezkire'si² ve Ebu'l-Leys'in et-Tenbîh'i³ sayılabilir. Mev'ıza alanındaki eserlerin çoğu, sahte hikâyeler ve uydurma hadislerle doludur. Bunları câhil vâizler nakletmekte ve böylece kendileri gibi cahilleri belirgin bir sapkınlığa düşürmektedirler.

Muhâdarât İlmi

Muhâdarât, esas anlamı veya özel terkibi itibariyle duruma uygun söz söyleme melekесinin elde edilmesini sağlayan bir ilimdir. Bu ilmin amacı, söz konusu melekесin kazanılmasıdır. Taşköprü Zâde, Miftâhu's-Se'âde'de böyle söyler⁴. Ben derim ki, bu sözün izahı şudur: Bu alanda yazılmış kitaplara bakıldığında şu anlaşılmaktadır: Bu ilim, dile getirildiğinde meclisi neşelendiren, terkibi veya manası yönüyle taşıdığı gariplik ya da garip bir durumu hikâye etmesi sebebiyle dinleyicileri şaşırtan sözleri kendisine konu edinen bir ilimdir. Sözün terkibi yönüyle garip oluşuna şu ifade örnek verilebilir: “ ما لكم تكأتم علي / Bir delinin başına toplanıp hayhuy ettiğiniz gibi, ne oluyor da başıma toplanmış hayhuy ediyorsunuz! Dağılın başımdan.” Mana yönünden garâbete de bazı büyüklerin şu sözü örnek verilebilir: “ العجز عن درك الإدراك إدراك / İdrâki anlamaktan aciz olmak da bir idrâktir.” Bu ilim dalına konu olan sözlerin bir kısmı akâid, bir kısmı amelî hükümler, bir kısmı mev'ıza alanlarında ve bir kısmı da

¹ Ben derim ki: Marufu emretme ve münkerden sakındırmanın farz-ı kifâye olduğu hususunda şüphe yoktur. Ancak vaaz bu ikisinin dışındadır. Mesela sen, marufu terk eden birini gördüğünde onu ona emredersin; münkeri işleyen birini gördüğünde de onu ondan sakındırırın. Bu durumda sen, vaiz değil, muhtesibsin (hesap soran, uyan). Bu alanda “*Nisâbü'l-İhtisâb*”* kitabı kaleme alınmıştır. Ancak sen, marufun neticesi olan sevabı ve münkerin karşılığı olan cezayı hatırlatırsan, bu durumda sen vaiz ve hatırlatıcısın. Bunun farz-ı kifâye olduğunu açıklayan kimseyi görmediğim için bunları söyledim. (Hâşiye)

* “*Nisâbü'l-İhtisâb*”, İhtisabın kuralları hakkındadır. Müellifi meçhuldür. Kalkûta'da basılmıştır. (Serkis: 2/2023)

² *et-Tezkiretü fî Ahvâli'l-Mevtâ ve Umûri'l-Âhire*. Müellifi: Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî (ö.671 h.). Birçok baskısı yapılmıştır. (Serkis: 1/1040)

³ et-Tenbih: *Tenbihu'l-Ğâfilîn*. Müellifi: Ebu'l-Leys es-Semerkandî (ö.375 h.). Birçok baskısı yapılmıştır. (Serkis: I, s. 1040)

⁴ *Miftâhu's-Se'âde*, I, s. 226.

güldürücü mizah¹ türünden olabilir. “Muhâdarât”, “muhâdara” kelimesinin çoğulu olup, “bir yerde bulunma ve söz söyleme” anlamındadır. ez-Zemahşerî'nin Rabî'u'l-Ebrâr'ı², er-Râğıb el-İsfahânî'nin Muhâdarât'ı³ ve el-Karabâğî'nin Muhâdarât'ı⁴ bu alanda kaleme alınmış eserler arasındadır. Miftâhu's-Se'âde'de⁵ müellifi şöyle der: Kemâlû'd-Dîn ed-Demîrî'nin Hayâtü'l-Hayevân⁶ adlı eseri muhâdarât kitaplarındandır.

Ben derim ki: “Kelîle ve Dimne”⁷ adlı kitabın da bu alanın kitaplarından sayılması mümkündür. er-Râzî, et-Tefsîru'l-Kebîr'inde bu kitaptan nakiller yapmıştır. Anlaşıyor ki bu kitap şer'î açıdan muteberdir. Çünkü orada zikredilenler darb-ı mesel türünden şeylerdir. Hümâyûnnâme⁸ adlı kitap için de aynı şey söylenebilir.

¹ Güldürücü mizahın örneğini bazı muhâdarât kitaplarında görürsün: İhtiyarlık yaşına ulaşmış birine, “Durumun nasıl?” diye sorulur. O da şöyle cevap verir: “En güzel iki şey gitti: Diş ve erkeklik organı. Geriye en kötü iki şey kaldı: Öksürtük ve yellenme.” (Hâşiye)

² *Rabî'u'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Ahbâr fi'l-Muhâdarât*. Müellifi: Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Cârullah ez-Zemahşerî (ö.538 h.).

³ *Muhâdarâtü'l-Üdebâ ve Muhâverâtü's-Şu'arâ ve'l-Büleğâ*. Müellifi: er-Râğıb el-İsfahânî adıyla meşhur, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed (İbnü'l-Mufaddal) b. Muhammed. Eser, kenarında İbnü Hucetü'l-Hamevî'nin *Semerâtü'l-Evrâk fi'l-Muhâdarât* eseri ile birlikte basılmıştır. (Serkis: I, s. 922-923)

⁴ Kitabın adı: *Câlibü's-Sürûr ve Sâlibü'l-Ğurûr*. Müellifi: Muhammed el-Karabâğî er-Rûmî el-Hanevî (Muhyi'd-Dîn) (ö. 942 h.). (Mu'cemü'l-Müellifin: II, s. 151).

⁵ *Miftâhu's-Se'âde*, I, s. 231.

⁶ Kemâlû'd-Dîn ed-Demîrî: Muhammed b. Mûsâ ed-Demîrî eş-Şâfi'î el-Mısırî (742-808 h.)

⁷ *Kelîle ve Dimne*. Müellifi: Meşhur kâtip Abdullâh b. el-Mukaffâ' (ö.143 h.). Söylendiğine göre bu eserin asıl müellifi Hintli filozof Beydebâ'dır. O bu eseri, Hint kralı Debşelim için yazmış ve eserde hayvanları ve kuşları Pehlevî dilinde konuşturmuştur. Eserin fazla miktarda basımı yapılmıştır. İlk basımı Henry Schultens editörlüğünde Leiden'da 1786'da yapılmıştır. (Serkis: 1/250-251)

⁸ *Hümâyûnnâme*, "Kelîle ve Dinme" kitabının tercümesidir. Abdullah b. el-Mukaffâ'nın Farsçadan Arapçaya tercüme etmiş olduğu kitabı, Ebu'l-Me'âli Nasîrullah b. Muhammed b. Abdi'l-Hamîd (ö.512 h.), İbn Mukaffâ'nın nüshasını tekrar Farsçaya çevirmiştir. Bunu da el-Mevlâ Hüseyin b. Ali el-Vâ'iz Emir Süheylî için özetleyip Envâr-ı Süheylî diye adlandırmıştır. Sonra da bunu Ali b. Sâlih er-Rûmî Farsçadan Türkçeye çevirip adını Hümâyûnnâme koymuştur. (Keşfu'z-Zunûn: 1508-1509)

Tarih İlmî

Tarih, geçmiş olayların vakitlerini belirlemektir. es-Seyyid eş-Şerîf'in Şerhu'l-Miftâh'da belirttiği¹ gibi, bu ilim dalı muhâdarâtın bir kısmını oluşturur. Aliyyü'l-Kârî, Hâşiyetü Şerhi'n-Nuhbe'de şöyle der²: “Tarih, olayların vaktini bildirmektir.” Ben derim ki: Tarih (te'rîh/تاريخ), “erraha/ارخ” fiilinin mastarıdır. es-Sihâh'da³ müellifi, bu fiilin anlamı için şu örneği verir: “ارخ الكتاب بيوم كذا: Kitaba şu günün tarihi düşüldü, yani kitabın vakti şu gün olarak belirlendi.” Kıssaları ihtiva eden kitaplara da, içlerinde kıssaların vakitlerini belirleme durumu söz konusu olduğu için, tarih kitabı adı verilir. Mesela bu eserlerde, “Şu peygamber veya şu kral zamanında gerçekleşen olayların hatırlatılması” şeklinde ifadelere yer verilir. Ehl-i Sünnete göre zaman, muhatap tarafından bilinmeyen bir yenilenenin (müteceddidün ğayru ma'lûmin) bilinir hale getirilmesinde ölçü olarak kullanılan, muhatap tarafından bilinen bir yenilenendir (müteceddidün ma'lûmun). Mesela, Zeyd'in değil de Amr'ın ne zaman geldiği muhatap tarafından biliniyorsa, şöyle dersin: “Zeyd, Amr geldiği zaman geldi.” Eğer muhatap aksini biliyorsa, sen de bu ifadenin aksini söylersin. Râviler tarihine gelince, hadis tahricinde bulunan bir kimse ona ihtiyaç duyar.

Peygamberlerin ve müttakî şahsiyetlerin kıssaları gibi bazı kıssalar ibret almaya yarar; savaş hikâyeleri türünden bazı kıssalar savaşa teşvik fonksiyonu görür; Şahnâme⁴ adlı kitap örneğinde olduğu gibi bazıları da faydasız eğlence kaynağıdır. Miftâhu's-Se'âde'de⁵ müellifi şöyle der: “Bu ilmin konusu, peygamberler, velîler, âlimler, sâlih kişiler, krallar ve benzeri geçmiş şahsiyetlerin durumlarıdır. Bu ilmin amacı, geçmiş durumlara vâkîf olmak; faydası ise, söz konusu durumlardan ibret almak ve onlardan öğüt çıkarmaktır.”

Yukarıda geçen “faydası” sözü, söz konusu edilen “vâkîf olma”

¹ Daha önce, iştikâk ilmini açıklarken, es-Seyyid eş-Şerîf'in sözü geçmişti. Onu hatırla. (Hâşiyeye)

² el-Kârî, *Hâşiyetü Şerhi'n-Nuhbe*. Kitabın asıl adı: *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker fi Mustalahi Ehli'l-Eser*, s. 232.

³ el-Cevherî, *es-Sihâh*, I, s. 418.

⁴ *Şahnâme*, Ebu'l-Kâsım Hasan b. Muhammed et-Tûsî'ye ait Farsça manzum bir eserdir. (Keşfü'z-Zunûn: 1025)

⁵ *Miftâhu's-Se'âde*, I, s. 251.

durumunun faydası anlamındadır. Adı geçen eserde müellifi şunu da der: et-Taberî'nin tarihi¹, İbn Hallikân'ın tarihi² ve Celâlü'd-Dîn es-Süyûtî'nin tarihi³, tarih kitapları arasında zikredilebilecek eserlerdendir.

Firâset İlmî

Kitâbu'l-İrşâd⁴ ve Miftâhu's-Se'âde'de⁵ geçtiği üzere firâset ilmi, insanın görünen yapısından hareketle iç dünyasındaki ahlakî karakterine ulaşarak, insana özgü ahlakî durumların öğrenilmesini sağlayan bir ilimdir. er-Râzî⁶, et-Tefsîru'l-Kebîr'de şöyle der: Firâset, dış görünümünden hareketle iç dünyadaki ahlakî durumlara ulaşmaktır. Ben derim ki, göğsün genişliğinden ahlakın genişliğine, göğsün darlığından ahlakın darlığına, gözlerdeki nurun sönüklüğünden kişinin ahmaklığına, gözlerdeki parıltıdan kişinin zekiliğine ulaşmak gibi durumlar yukarıdaki tanımlara örnek verilebilir. el-İrşâd'da⁷ müellifi⁸ şöyle der: “el-İmâm Fâhru'd-Dîn er-Râzî'nin bu bilim dalında yazmış olduğu kitabı, önemli bir takım eklemelerle birlikte Aristoteles'in kitabının özetidir. Bu ilim dalını öğrenmenin faydası, insanın içli dışlı olmak zorunda olduğu arkadaş, eş veya köle gibi kişilerin ahlakına muttali olmaktır. Bu ilim şer'î olarak da muteber bir ilimdir. Allah

¹ et-Taberî'nin tarihi. Eserin adı: *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük* veya *Ahbâru'r-Rusûl ve'l-Mülük*. Müellifi: Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Hâlid et-Taberî el-Âmilî (224-310 h.). (Serkis: II, 1229-1230)

² Eserin adı: *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*. Müellifi: Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî (608-681). (Serkis: I, s. 99)

³ Eserin adı: *Târîhu'l-Hulefâ'*. Müellifi: Abdu'r-Rahmân b. el-Kemâl Ebû Bekr Celâlü'd-Dîn es-Süyûtî veya el-Üsyûtî. Eserin birçok baskısı yapılmıştır. (Serkis: I, 1074-1077)

⁴ Eserin adı: *İrşâdü'l-Kâsîd ilâ Esne'l-Makâsîd*. Müellifi: Muhammed b. İbrâhim el-Ensârî el-Ekfânî es-Sincârî (ö.794 h.). Bu eser, *Miftâhu's-Se'âde*'nin kaynağıdır. (Keşfu'z-Zunûn: s. 66)

⁵ Miftâhu's-Se'âde, I, s. 333.

⁶ Buradaki ifadeyi, *et-Tefsîru'l-Kebîr*'de bulamadım ama müellifin *el-Firâse* adlı eserinde (s. 4) buldum. Bu eser Yusuf Murad'ın tahkiki ile basılmıştır. (Muhakkikin bulamadığı bu ifade *et-Tefsîru'l-Kebîr*'de el-Bakara suresi 31. ayetin tefsirinin sonlarına doğru geçmektedir: I, 489 Çev.)

⁷ el-İrşâd: *İrşâdü'l-Kâsîd ilâ Esne'l-Makâsîd*. Müellifi: Muhammed b. İbrâhim el-Ensârî el-Ekfânî es-Sincârî. Bu eser *Miftâhu's-Se'âde*'nin kaynağıdır.

⁸ Taşköprü Zâde, *Miftâhu's-Se'âde*, I, s. 333.

Teâlâ şöyle buyuruyor: ‘Onları simalarından tanırsın.’¹ Peygamber de (as) şöyle buyurur²: ‘Müminin firâsetinden sakının; zira o, Allah’ın nuruyla bakar.’” Aliyyü’l-Kârî³, Şerhu’l-Fıkhı’l-Ekber’de şöyle der:

“Firâset üç çeşittir:

Birincisi, imanî firâset: Bu firâset, Allah’ın kulunun kalbine yerleştirdiği bir nurdur. Onun hakikati, kalbe aniden doğan düşüncedir. Bu firâset, iman gücüne göre kendini gösterir. Kimin imanı daha güçlü ise onun firaseti daha keskindir.

Ebû Süleyman ed-Dârânî⁴ şöyle demiştir: Firâset, kişinin mükâşefesi⁵ ve gayba muttali olmasıdır. Bu da imanın makamlarından bir makamdır.

İkincisi, riyâzî firâset: Bu firâset, açlık, uykusuzluk ve uzlete çekilme yoluyla elde edilen firâsettir. Bunu elde etmede mümin ve kâfir eşittir.

Üçüncüsü, yaratılışla ilgili firâset: Bu firaset ise, insanın görünen yapısından hareketle iç dünyasına ulaşma firâsetidir. Çünkü bu ikisi arasında, Allah’ın hikmeti gereği sıkı bir bağ vardır.”

Ben derim ki: “Firaset ilmi” bu üç firâset çeşidinin sonuncusuna özgü bir isimdir. Çünkü bu kısım, eserlere kaydedilmiş ve yazılmıştır. Miftâhu’s-Se’âde’de müellifinin de açıkladığı üzere bu türün temel ekseni tecrübe oluşturur: Derim ki⁶: Buradaki tecrübeden kasıt eksik

¹ el-Bakara 2/273.

² el-Mübârek Fûrî, *Tuhfetü’l-Ahvezi bi-Şerhi Câmi’i’t-Tirmizî*, VIII, 555; *et-Tirmizî*, 5133.

³ el-Kârî, *Şerhu’l-Fıkhı’l-Ekber*, s. 115.

⁴ ed-Dârânî: Dimeşk-Guvata’nın köylerinden biri olana Daraya’ya nispetle bu adı almıştır. Bazı sâlih âlimler bu köyden çıkmıştır. Bunlardan biri de, meşhur zâhit Ebû Süleyman Abdu’r-Rahmân b. Ahmed b. Atiyye ed-Dârânî’dir. 235 h. yılında Daraya’da vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir. (İbnü’l-Esîr el-Cezerî, el-Lübâb fî Tehzîbi’l-Ensâb, 1/482; Yâkût, Mu’cemü’l-Büldân: II, s. 431)

⁵ Kişinin mükâşefesi: Yani kişiye gayb perdesinin açılması. Gayba muttali olmak ise, onun açıklık kazanması demektir. Yalnız buradaki tanım, en genel anlamıyla yapılmıştır. Zira söz konusu mükâşefenin, “bir şeyin duyularla algılanması sebebiyle olması” şeklinde kayıtlanması gerekir. Yinen onun “Bu firâset, açlık, uykusuzluk ve uzlete çekilme yoluyla elde edilen firâsettir.” sözünün de kayıtlanması gerekir. (Hâşiye)

⁶ Taşköprü Zâde, *Miftâhu’s-Se’âde*, I, 334.

bir istikrar ise, zandan başka bir şey ifade etmez. İlk iki firâset çeşidi eserlerde kaleme alınmış değildir. Çünkü bunlar kayıt altına alınamazlar. Bunların temel ekseni mükâşefe oluşturur ve Risâletü'l-Kuşeyrî'nin firâset bâbına bakıldığında da görüleceği üzere, insanın görünen yapısından hareketle iç dünyasındaki ahlakî karakterine ulaşmakla ilgileri yoktur. Kısacası, firâset yoluyla bir şeyin bilgisine ulaşmak iki kısımdır:

Birincisi mükâşefe yoluyla, diğeri çaba göstermek yoluyla. Her iki kısım da, duyularla algılanan şeylerden hareketle duyularla algılanamayan şeyleri kavramaktır. Bir şeyi duyularla algılama olmaksızın Allah'ın kulun kalbinde oluşturduğu bilgiye gelince, bu, firâset türünden değildir.

Kısacası firâset, zihnin duyularla algılanabilir bir şeyden hareketle duyularla algılanamaz bir şeyi kavramasıdır.

el-Beydâvî¹, Allah Teâlâ'nın "*Bunda düşünenler (mütevessimîn) için işaretler vardır.*"² sözünde geçen "mütevessimîn" ifadesini "firâset sahibi düşünenler" olarak tefsir eder. el-Kuşeyrî ise bu ayetin tefsirinde "mütevessimîn" ifadesi ile ilgili olarak şöyle der³: "Yani, Allah'ın dostları ve düşmanları olan iki guruba işaret eden alametleri bilenler."

Sonuç olarak, Ebû Süleyman ed-Dârânî'nin yukarıdaki tanımı, firâsetin en genel anlamıyla tanımıdır. Aliyyü'l-Kârî'nin, "kalbe aniden doğan düşüncedir" sözünü de iyice düşün. er-Râzî, et-Tefsîru'l-Kebîr'de şöyle der⁴: "Kalbe doğan düşüncenin hangi sebepten kaynaklandığı bilinmez. O, bir ilham çeşididir." er-Râzî, "hangi sebepten kaynaklandığı bilinmez" sözüyle şunu kastetmektedir: Duyularla algılanabilir şeylerden hareketle duyularla algılanamayan şeyleri kavramak arasında var olan ilişki bilinemez.

Rüya Tabiri İlmî

Rüya tabiri ilmi -yani rüyanın yorumlanması ve delâlet ettiği şeyin açıklanması ilmi- mükâşefe yoluyla olabileceği gibi çaba gösterme yoluyla da elde edilebilir. Rüyanın delâleti aklidir. Delâlet

¹ el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, I, 545.

² el-Hicr 15/75.

³ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, II, 482.

⁴ er-Râzî, *el-Firâse* (s. 4) adlı kitabında da benzer bir ifade kullanmıştır.

eden ya bizzat görülen şeyin kendisi veya o şeylere ait lafızlar olup, delâlet bu ikisinden biri ile yorumlayan arasındaki münasebetten ortaya çıkar.

Birincisine örnek, Peygamberin (sav) şu sözü¹ verilebilir: “Rüyamda siyahî ve saçları dağınık bir kadın gördüm; Medine’den çıktı ve Mahyaa’ya² kadar gelip konakladı. Bunu, Medine vebasının Mahyaa’ya (diğer adı: Cuhfe) naklolunduğu, şeklinde tevil ettim.”

İkincisine örnek ise, yine Peygamberin (as) şu sözüdür³: “Bir gece, uyuyan kimsenin göreceği üzere bir rüya gördüm. Sanki biz Ukbe b. Râfi’in⁴ evindeydik. Bize İbn Tâb hurması⁵ türünden taze hurma ikram edildi. Bunu, dünyada yüce mertebenin (rif’at) bize ait olduğu, ahirette güzel sonun bizi beklediği ve dinimizin gayet hoş (tâbe) olduğu şeklinde tevil ettim.” Rüyanın delâletinin bilinmesi ya vahiy yoluyla olur -ki bu sadece Peygambere mahsus olup kesin bilgi ifade eder-, ya ilham ile ya da çaba gösterme/içtihat yoluyla olur. Son ikisi hem Peygamber hem de başkaları için söz konusudur. Hakkında eser kaleme alınmış olan sonuncusudur ve bu yolla yapılan yorum sadece zan ifade eder. el-Medârik’te⁶ müellifi, “Kendilerinden kurtulacağını zannettiği kişiye dedi ki”⁷ ayetiyle ilgili olarak şunu söyler: “Eğer durumun tevili içtihat yoluyla olmuşsa zanneden Yusuf’tur (as); eğer vahiy yoluyla olmuşsa zanneden kıssada geçen şarapçıdır. Yahut da buradaki zan, ‘kesin bilgi/yakîn’ anlamındadır.”

Bu ilim dalında kaleme alınmış eserlerden biri, İbn Sîrîn’in Kitâbu’t-Ta’bîr’idir ki her âlimin onu yanında bulundurması gerekir. Rüya tabiri sünnettir. İçtihat yoluyla tabirde bulunmak mükemmel bir sezgi ve sağlıklı bir algı sahibi olmayı gerektirir; ama hata yapma

¹ *Sahîhu’l-Buhârî*, Ta’bîru’r-Rü’yâ, Hadis no: 7038, 7039, 7040; *Fethu’l-Bârî* XII, 425.

² Şam bölgesi hacıların mikat yeri. (Mu’cemü’l-Büldân: V, s. 235)

³ *Sahîhu Müslim*, Kitâbü’r-Rü’yâ, hadis no: 2270, s. 1779.

⁴ Sahabe Ukbe b. Râfi’ b. Abdi’l-Kays b. Lukayt b. Âmir b. Ümeyye b. el-Hâris b. Âmir b. Fehr el-Kureşî el-Fehrî. Mısırın fethine tanık oldu. Mağrib imaretinde valilik yaptı. Afrika’da şehit düştü. (İbnü’l-Esîr, Üsdü’l-Ğâbe: IV, s. 52)

⁵ İbn Tâb hurması: Bu adla meşhur bir hurma çeşidi. Medineli bir şahsın adı olan İbn Tâb’a izafe edilir.

⁶ en-Nesefî, *Medârikü’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vil*, II, s. 370.

⁷ Yûsuf XII, s. 42.

ihhtimali her zaman vardır. Bazen görülen rüya, vakiya delâlet eden bir şey değil de bizzat vakıanın kendisi olur ki bu durumda onu tabir etmek gerekemeyebilir. Mesela Peygamberin (as) şu sözü gibi¹: “Rüyamda Mekke’den hurmalıklı bir bölgeye hicret ettiğimi gördüm. Orasının Yemame mi yoksa Hicr² mi olduğuna dair kafamdaki karışıklık kayboldu ve anladım ki orası Yesrib şehri.”

et-Türbeştî³ der ki: Rüyanın karmakarışık (adğâsü ahlâm⁴) olması durumunda tabir edilmesi uygun olmaz. Burası bu hususu açıklama yeri değildir.

Farsçayı Öğrenme

Farsçayı öğrenmek gereklidir. Çünkü bazı meselelere açıklık getiren çoğu fetva kitapları, özellikle dinden çıkmaya neden olan sözler ve boşanma konularını içerenler Farsçadır. Farsça dilinde birçok faydalı kitaplar yazılmıştır. Dolayısıyla bu dilin öğrenilmesinin müstehab olduğunda şüphe yoktur. Ancak talebenin Farsçaya fazla dalmaktan da sakınması gerekir. Çünkü böyle yapmak onu faydalı ilimlerden alıkoyarak değersiz şiirlere ve eğlenceye sürükler. Bunun sonu ise, seviyesiz insanlarla dostluk, zulmet ve dindarlığın zayıflamasıdır.

Birinci Maksadın İkinci Fash

Zararlı Davranışların Beyanı

1. Allah’ın kendisine zekâ keskinliği bahşetmediği kimsenin, zeki insanların tuttıkları yolu takip etmeleri. Ancak akâid ve fikhın açık ve anlaşılması kolay konularını öğrenmeye gücü yetebilen nice talebe var ki, anlaşılması zor kitaplarla ve ince ilimlerle meşgul olur ve tahsil edebileceği konularda gayret göstermeyi bırakarak elinin yetişemeyeceği şeylere sıçrayarak günlerini harcar. Böylece bütün ilmî

¹ el-Buhârî: *Fethu’l-Bârî*, et-Ta’bir: 85, bâb: 39, II, s. 421.

² Hicr: Bahreyn’in başkenti olan şehir. (Mu’cemü’l-Büldân: V, s. 393) Yemâme: Necid bölgesinin bir kısmı.

³ et-Türbeştî: Şirazlı muhaddis ve fakih Şihâbü’l-Dîn (ö.660). Eseri: Şerhu Mesâbihi’l-Bağavî (ö.660 h.). (Taşköprü Zâde, Miftâhu’s-Se’âde, II, s. 148-149). Eserleri matbu değildir.

⁴ Adğâsü ahlâm: Karışık olması nedeniyle tevil edilmeye uygun olmayan rüyalar. (el-Cevherî, es-Sihâh, I s.285-286) (Hâşiye)

arzularından mahrum kalır ve sonuçta sanki işe yeni başlamış konumuna gelir.

Bu yanlış yola sapmanın sebebi, ahmak kişinin zeki insanların tuttuğu yolu takipten vazgeçmek istemeyişi veya kendi seviyesinin farkında olmayışıdır. el-İhyâ'da¹ müellifi şöyle der: "Herkes kendisinin bütün ince ilimlere ehil olduğunu zanneder. Yine herkes, aklının mükemmelliği konusunda Allah'tan razıdır."

Ben derim ki: Müderris âlimin talebenin yeteneğini sınaması, onu yeteneğinin müsait olduğu alana yönlendirmesi ve elinin yetişemeyeceği alandan da uzak tutması gerekir. Ancak zamanımız müderrislerinin çoğunun maksadı gösteriş ve ders halkalarına katılanların çokluğu ile öğünmek olduğu için, yeteneği eksik talebenin ders halkalarına katılmayacağı korkusuyla bu tavsiyeyi göz ardı ediyorlar. Oysa yeteneği eksik bu talebe tahsil günlerinde kendisine kolay gelen faydalı ilimlerle meşgul olsa, dünya ve ahiret saadetini elde edecektir.

2. Bir kişi, bir ilme, haşiyeler ve şerhler gibi o ilim dalının inceliklerini içeren eserlerle başlarsa, o ilmin hedeflerini tam olarak anlayamaz. el-İhyâ'da² müellifi şöyle der: Muallimin vazifelerinden biri de, öğrenciyi kolayca anlaşılır bir ilmi tamamlamadan önce kapalılık arz eden bir ilimle meşgul olmaktan alıkoymaktır.

el-İhyâ'da³ müellifi şunu da der: Bir ilimle alakadar olan kimsenin, hemen işin başında, farklı yorumlara ve ihtilaflara kulak vermekten kaçınması gerekir. Çünkü bu hareket, aklını ve zihnini karıştırır. Ta'lîmü'l-Müte'allim'de⁴ de şöyle denir: İlimlere en kolay anlaşılır olanından başlamak gerekir.

Ben derim ki: Yukarıda ifade edilenlere şu durum örnek verilebilir: Birisi bir ev yapmaya karar verir ve bir taş koyup onu boyar ve süslemesini yapar, ardından diğer taşlara aynı şeyi yapar. Bu kimseye şu denir: Önce binayı sade biçimde yapıp tamamla. Sonra sahip olduğun donanım süsleme yapmana müsaade ederse ve sana bu

¹ el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I, s. 58.

² el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I, s. 51.

³ el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I, s. 51.

⁴ ez-Zernûcî, *Ta'lîmü'l-Müte'allim*, s. 101.

konuda kimse engel olmazsa bunu yap. Şunu da derim ki, yeni başlayan kendinden öncekilerin geleneğine uymaktadır. Zamanın insanların geleneği de böyledir. Ancak bu, muteber âlimlerin geleneği değildir.

Bu gelenek ortaya çıktıktan bu yana, talebelerin ilimleri idrak edişlerinde zayıflama oldu ve onların arasından öncekilerin benzeri insanlar yetişmedi.

3. Bazı müderrisler yeni başlayan öğrencilere ince konularla ilgili soru sorma ve cevap alma yöntemiyle ders anlatıyorlar ve fırsat yakaladıkça da ilim dallarının temel kaidelerinden bahsediyorlar. Yeni başlayan öğrenci bunların çoğunu anlamıyor ve sözlerin çoğu iki kulağından değirmen sesi gibi gelip geçiyor. Öğrenciyi uyku bastırıyor, canlılığı kayboluyor ve zihni yorgun düşüyor. Ne kadar anladı ve zihnine yerleştirdiyse, onların da çoğunu ders halkasından kalkıncaya kadar unutuyor.

Dahası, böyle bir müderrise müptela olan bazı ahmaklar, onun ders verişinden hoşlanıyorlar, onu methediyorlar ve onu görmemiş kimseleri ona hayran bırakıyorlar. Bunlar anlamıyorlar ki bu müderris, kendilerine zamanlarını boşa harcatmış ve ahmaklıklarını artırmıştır. el-İhyâ'da¹ müellifi şöyle der: Muallimin görevlerinden biri de, öğrenciyi anlayacağı kadarıyla sınırlamak, aklının erişemeyeceği şeyleri verip de nefret ettirmemek ve akli dengesini bozmamaktır.

Bir ilme yeni başlayan kimsenin, farklı yorumlara ve ihtilaflara kulak vermekten kaçınması gerektiğine dair el-İhyâ'dan daha önce nakilde bulunulmuştu.

el-Allâme es-Sübkî, Mu'îdü'n-Ni'am² adlı kitabında şöyle der: "Müderrisin vazifesi, dersi güzel vermek ve konunun derse katılanlar tarafından anlaşılır olmasını sağlamaktır. Bu açıdan, eğer onlar yeni başlamış kimselerden oluşuyorsa, onlar için uygun düşmeyen problemler konuları onlara sunmamalı, aksine onları eğitmeli ve en düşük düzeyden alıp tahkik derecesine ulaşmalarını sağlamalıdır. Eğer son aşamaya ulaşmışlarsa, artık onlara anlaşılır konular anlatmamalı, aksine onları problemler meselelerin içine sokmalıdır."

¹ el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I, 57.

² es-Sübkî, *Mu'îdü'n-Ni'am ve Mübîdü'n-Nikam*, s. 105.

Ben derim ki: Bazı insanlar, yeni başlayanlar için en iyi yöntemin, zihinlerinin keskinleşmesi ve zekâlarının güçlenmesi için, onlara ince ve problemlili konuların anlatılması olduğunu zannederler. Derim ki: Asla ve asla! Küçük bir çocuğa güçlü insanlara yüklenecek şeyler yüklenir mi?! Şunu da derim ki, yeni başlayanlarla son aşamaya gelenler ve dahi zekilerle ahmaklar aynı ders halkasına oturtulmamalıdır.

Ta'limü'l-Müte'allim'de şöyle geçer:

Ahmağın akıllıyı bozması çok çabuktur;

*Külün içine konduğunda sönen kor gibi.*¹

4. Talebenin, ders kitabının kenar boşluklarını notlar düşerek donatması. Oysa bunlarla ne kastedildiğinin ve bunlara ne gibi ihtiyaç duyulduğunun farkında değildir. Yine bunların doğrusunu yanlışından ayırt edememektedir. Bazı talebeler de, buna o kadar hırs gösterirler ki, ders kitaplarının kenarlarında parmak ucu sığacak kadar bile boş bir yer kalmaz. Bunlar zannederler ki bu davranış zekâlarının ve dikkatlerinin bir işaretidir. Oysa bu, onların ahmaklığının bir işaretidir.

Ta'limü'l-Müte'allim'de² müellifi şöyle der: “Talebe anlamadığı bir şeyi yazmamalı; çünkü bu davranış, tembelleşmeye yol açar, kavrayışı giderir ve kişinin vaktini ziyan eder.” Aynı müellif³ şunu da söyler: “Zorunlu olmadıkça kitabına açıklama notu yazmamalıdır.” Öğrencinin, ders kitabının kenarlarına kaydedeceği notların manalarını, maksatlarını ve kendilerine ne gibi ihtiyaç duyulacağını öğrendikten sonra, ancak bu durumda bu notları yazması gerekir. Bu öğrenme de dersi tam olarak kavramaya bağlıdır.

5. Bir ilim dalıyla, ihtiyaçta ona eşdeğer veya ondan daha önemli bir başka ilmi tahsil etmekten alıkoyacak biçimde, uzunca meşgul olmak. el-İhyâ'da⁴ müellifi şöyle der: “Bir ilimde derinleşmek arzusuyla, ömrünü bir tek onunla meşgul etme. Zira ilim çoktur ve

¹ ez-Zernûcî, *Ta'limü'l-Müte'allim*, s. 105. Bu beytin öncesi şu şekildedir:
Tembelenin tutum ve davranışlarında arkadaş olma,
Nice düzgün insan, başkasının kötülüğü yüzünden kötü yola sapar.

² ez-Zernûcî, *Ta'limü'l-Müte'allim*, s. 101.

³ ez-Zernûcî, *Ta'limü'l-Müte'allim*, s. 84.

⁴ el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I, s. 40.

hayat kısadır.” Aynı müellif¹ şunu da söyler: “Bir ilim talebesinin görevi, muteber ilimlerden hiçbirini ihmal etmemek, her birinin maksadına muttali olacak düzeyde onlara göz atmaktır. Çünkü ilimler karşılıklı olarak birbirinden destek alır; birbirleriyle irtibatlıdır. Bunu yaptıktan sonra talebe, önem sırasına göre en önemlisinde derinleşmeye koyulur.”

Bir şiirde² şöyle denilmiştir:

“Bir kimse tüm ilimlere sahip olamaz;

Bin sene uğraşsa da bunu yapamaz.

İlim, dibine ulaşmayı hep engeller;

Öyleyse her ilmin en güzeliyle donanınız.”

Şunu ısrarla derim ki: Derinleşme düşüncesindeki biri için en doğru seçim fıkıh ve fıkıh usûlüdür. Bu ikisinde derinleşmiş olan biri, araştırma konularının geniş ve yöntemlerinin inceliği nedeniyle, kibrit-i ahmerden³ daha kıymetlidir. Ancak Allah Teâlâ'nın âdeti, ilim dallarında derinleşmede insanların ilgilerinin çeşitli olması şeklinde cereyan etmektedir. Çünkü ilim olgusundaki sistemli yapı, her bir ilim dalındaengin bilgi sahibi birinin bulunmasıyla gerçekleşir. Birinin ilgisi fikha olur, diğèrininki Arapçaya olur vs. Böylece dünyada her bir ilim dalının inceliklerini ortaya çıkarmak için gereken bir başvuru kaynağı var olur. Eğer herkesin ilgisi bir tek ilim dalına yönelik olsa ilimdeki sistem bozulur. Bunu bir benzeri de sanat sahiplerinin çeşitliliğidir.

Bir kişinin bütün ilim dallarında derinlemesine araştırma yapması ise imkânsız veya zordur. Şerhu'l-Mevâkıf'in⁴ baş kısmında böyle ifade edilir. Talebenin, önemli ilimlerden kendi tabiatına uygun olanlarında derinleşmeye yönelmesi gerekir. Kendi tabiatına uygun olanı seçmesi hususunda talebenin uyarılması nadiridir. Oysa hocanın bu konuda onu uyarması gerekir. Buna şu olayı örnek verebiliriz:

¹ el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I, s.51.

² Bu iki beyit, birçok mev'ıza, eğitim ve muhâdarât kitaplarınca kullanılan şiirlerdendir. Ancak bunları bilinen bir şaire nispet eden birini görmedim.

³ Kibrit-i ahmer: Altın (Çev.)

⁴ el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, Mukaddime, s. 7.

Rivayet olunur ki¹ Muhammed b. İsmail el-Buhârî (ra), Ebû Hanîfe'nin (ra) öğrencisi Muhammed b. el-Hasan'ın huzurunda "kitâbü's-salât" bahsini okumaya başladı. Muhammed b. el-Hasan ona, git ve hadis ilmini tahsil et, dedi. Çünkü hadis ilminin onun tabiatına daha uygun olduğunu görmüştü. Bunu ondan istedi; o da bütün hadis imamlarının öncüsü oldu. Ta'limü'l-Müte'allim'de böyle geçer².

6. Bazı talebelerin tahsil meşakkatinden bir an evvel sıyrılmak istemeleri. Bu acelecilik onları, bir ders süresi kadar zaman içinde, güçlerini aşan çok sayıda kitabı bir arada okumaya ve bazı önemli ilim dallarını, tam olarak anlamak bir yana o alanda bir kitap bile bitirmeden, bırakmaya sevk ediyor.

Bu gibiler ilimde olgunluk mertebesine ulaşamazlar. Çünkü ilimde olgunluk mertebesine ancak anlama ve tamamlama ile erişilir; bu husus gayet açıktır. Ta'limü'l-Müte'allim'de³ müellifi şöyle der: Talebenin bir hocayı ve bir kitabı değiştirmeden ve yarıda bırakmadan takip etmesi gerekir. Yine bir ilim dalını, birincisini tam anlamadan diğeriyle meşgul olmamak üzere, yarıda bırakmadan takip etmesi gerekir.

Aynı müellif⁴ şunu da der: İki harfi anlamak iki deve yükü kitabı ezberlemekten daha hayırlıdır.

7. Bazı talebelerin, hocanın dersi anlatmayı bitirmesine kadar susma sabrını göstermemeleri ve ders anlatımı esnasında konuşmaları. Bu tutum hoca için bir eziyet ve onun dersini ihlal etmektir. el-Vasâya'l-Kudsîyye'de⁵ müellifi şöyle der: Talebe, hocasının ders halkasına katılmadan önce kendi mütalaalarını ve anladığı şeyleri bir yana bırakmalı, dikkatle dinleyerek ve aklını toparlayarak hocanın anlattıklarına kulak vermelidir. Muhtemel ki, anlatma ve işin

¹ Anlatılan bu olay vakiya uygun değildir. Çünkü el-Buhârî Hasan'ın görmüş değildir. Çünkü o hicrî 194 yılında doğdu, Hasan ise hicrî 189 yılında öldü. Buradan ortaya çıkıyor ki, karşılaşmış olmaları mümkün değildir. Çünkü Muhammed b. el-Hasan'ın vefatı ile el-Buhârî'nin doğumu arasında beş sene bulunmaktadır. (Hâşiye)

² ez-Zernûcî, *Ta'limü'l-Müte'allim*, s. 86.

³ ez-Zernûcî, *Ta'limü'l-Müte'allim*, s. 75.

⁴ ez-Zernûcî, *Ta'limü'l-Müte'allim*, s. 102.

⁵ *el-Vasâya'l-Kudsîyye*. Müellifi: Zeynü'd-Dîn Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed el-Hâfî (ö. 838 h.). (Keşfu'z-Zunûn: II, 2012) Kitap matbu değildir.

doğrusunu ortaya koyma noktasında hocaya fırsat tanımamakla, kendisi musannifin veya şârihin kastetmediği şeyleri anlamış olabilir. Böyle bir öğrenci neticeye ulaşamaz, aksine muhtemelen daha da geriler.”

Ben derim ki: Ahmak talebeler ikiye ayrılır. Birincisi suskun duranlardır; bunlar hoca açısından idare edilmesi en kolay kısımdır. Diğerleri, çenesi düşük olanlardır. Bunlar hocayla konuşur, arkadaşlarına cevap yetiştirmeye ve onların maksatlarını anlamadan sözlerine karşılık vermeye çalışırlar. Yine bunlar açık ve anlaşılır biçimde konuşurlar ve öyle sözler sarf ederler ki, kendilerine ne kastettikleri sorulduğunda ne söylediklerinin farkında olmadıklarından şaşırır kalırlar. Bu tip talebe, halîm bir muallimi kızdırır, kızgın bir muallimi helak eder ve arkadaşlarının zihinlerindeki keskinliği köreltir. Hocanın yapacağı iş, bu talebeyi susturması, susmuyorsa ders meclisinden kovmasıdır. Ahmaklar bu tutumlarıyla, sadece zeki olduklarını ortaya koymak istemektedirler. Zeki talebenin tavrı genellikle, tefekkür halinde ve arkadaşlarının sözlerini duymazlıktan gelerek, hocanın konuşmasına kulak vermek olur. Zeki talebe ancak gerektiğinde konuşur, konuştuğunda da özlü konuşur. Konuşma ihtiyacı bittiğinde de susar. Allah da onu destekler ve maksadına ulaştırır.

Ta’lîmü’l-Müte’allim’de¹ müellifi şöyle der:

“Konuşması az olur insanın, akli tam olursa.

Ahmaklığı ortaya çıkar kişinin, çok konuşursa.”

Ali (ra) şöyle demiştir: Akıl tam olursa, konuşma az olur. Bezercemher² der ki: Çok konuşan bir adam gördüğünde, deli olup olmadığından emin olmaya çalış.”

Şunu da ilave etmek gerekir ki, arkadaşlara cevap yetiştirmeye çalışmak hocanın kızgınlığına sebep olur ve bu da ona büyük bir eziyettir. Bunu ancak başına gelen bilir. Artık nasıl iflah olurlarsa!

8. Bazı talebelerin en büyük gayreti, ilim tahsili değil, üstünlük gösterisi ve riyakârlıktır. Bu amaçla, kendi ders kitaplarındaki haşiyelere bakarlar ve oradan bir itiraz ve ona verilen bir cevabı bulup ezberlerler. Söz konusu itirazı, kendi düşüncelerinin ürünüymiş gibi

¹ ez-Zernûcî, *Ta’lîmü’l-Müte’allim*, s. 137.

² Bezercemher: Mecusî kral Kısra’nın veziri. (Hâşiye)

hocaya yöneltirler. Hoca da buna cevap veremezse, bu durumda o itirazın cevabını kendileri verir veya cevabı içlerinde saklarlar.

Yahut bu talebeler, kitaplarından bir nükte ezberler ve onu hocaya kendi düşüncelerinin ürünüymüş gibi anlatırlar. Bütün bunlar, kendi zekâlarını veya sezgi güçlerini göstermek içindir. Haşiyede yer alan şeyler gerçekten anlaşılabilir; müellifin sözü karışık olur ve maksadı anlayamadığı için de hoca sıkıntıya düşebilir. Bu gibi talebeler çoğu kez rezil olurlar ve temenni ettikleri gibi hocaları ve arkadaşları onlara inanmazlar. Sonra, bunlar iflah da olmazlar.

9. Muallimin “bilmiyorum” demeyi gururuna yedirememesi ve bilmediği konularda konuşması, sorulan her şeyi cevaplamaya kendini mecbur hissetmesi ve bu nedenle de yalana başvurması veya doğru cevap olduğuna inandırmak amacıyla cevap niteliği taşımayan sözler söylemesi. Bu muallim, ders anlatırken hata ettiğinde ve bazı öğrenciler de bunu ona hatırlattığında mahcup olur ama bunu kabule yanaşmayarak, hatasını düzeltmek için mugalâtalarla ve maksadı belirsiz sözlerle kendini zorlar. Bu durum kibir ve gösterişten kaynaklanmaktadır. Bu durumu terk etmenin bir ilacı, selefî tutumları hakkında bilgi sahibi olmaktır. el-İhyâ’da müellifi¹, eş-Şâfi’î’nin şöyle dediğini söyler: Şuna şahit oldum ki, İmam Mâlik’e kırk sekiz mesele soruldu, bunların otuz ikisine “bilmiyorum” diye cevap verdi. İlmiyle Allah’ın rızasından başka bir şey gözeten kimse, nefesine kendisinin bilmiyor olduğunu itiraf etmesine izin vermesin.

Bir adam Ali’ye (ra) bir konuda soru sorar o da cevap verir. Neticede soru soran der ki: “Öyle değil, ey müminlerin emiri, şöyle söyle.” Bunun üzerine Ali (ra) şöyle der: “Sen isabet ettin, ben ise yanıldım. Her bilgi sahibinden üstün bir bilen vardır.” eş-Şâfi’î şöyle der: “Bilmiyorum demek, ilmin yarısıdır.”

“Bilmiyorum” demenin ilmin yarısı oluşu şöyle izah edilebilir: Bir kişi bir şeyi bilmez ve onu bilmediğini de bilmezse, bilgisizliği iki yönden ortaya çıkar. Bu da “cehl-i mürekkebi” dir². Bir kişi

¹ el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’-d-Dîn*, I, 27. Bunun bir benzeri de et-Taftâzânî’nin et-Telvîh’inde geçer.

² Cehl-i mürekkebi: Bilmediği halde bilmediğini de bilmeyerek kendini bilgili zannetmek. (Çev.)

“bilmiyorum” derse, o şeyi bilmiyor olduğunu bilmektedir ve bu durumda da âlimliği devam etmektedir.

Bazı kitaplarda şöyle geçer: Ali’ye (ra), minberde iken bir soru soruldu ve o da “bilmiyorum” dedi. Bunun üzerine, “Orası cahillerin yeri değildir.” denildi. O da şöyle karşılık verdi: “Burası, bazı şeyleri bilen ve bazı şeyleri bilmeyen kimsenin yeridir. Bilen ve fakat bilmediği hiçbir konu olmayan kimseye gelince, hiçbir yerde böyle biri yoktur.” Ebû Yusuf’a bir konuda soruldu, o da “bilmiyorum” dedi. Bunun üzerine, “Beytü’l-mâl’den her gün şu kadar dirhem ye, sonra da bilmiyorum de!” denildi. O da şöyle karşılık verdi: “İlmim kadar yiyorum. Eğer ceahlim kadar yemiş olsaydım, dünyada olanların tümü bana yetmezdi.”

10. Öğrencinin, kaplumbağanın kendi yumurtasına bakışı gibi, anlaşılması mümkün olmayan konular üzerinde ısrarla düşünme çabası. Bu, şu durumlarda söz konusu olur. **Birincisi**; talebenin üzerinde düşündüğü şeyler, ya bilgi sahibi olmadığı bir ilim dalının ıstılahları veya anlamını bilmediği bir kelime olur. Bu konular üzerinde ısrarla düşünmek ve üzerinde takılıp kalmak hiçbir netice vermez. Aksine, bunları anlamının yolu, ancak bilen kimselerden açıklama talep etmek veya es-Seyyid eş-Şerîf’in *Ta’rifâtü Istılâhâtü’l-Fünûn*’u¹ ve el-Cevherî’nin *es-Sihâh*’i² gibi bunları açıklayan kitaplara başvurmaktır. **İkincisi**; talebenin üzerinde düşündüğü şey, ya devamında açıklanacak ya da öncesinde açıklanmış olan kapalı bir konudur. Öğrenci o kısmın dersini kaçırmış veya unutmuştur; bu yüzden de, açıklayıcı kısımların bilgisine erişmeden o kısmın anlamını keşfedemez. Şu halde bir metne başladığında talebenin yapması gereken şey, o metni yüzeysel biçimde sonuna kadar gözden geçirmek, kelimelerinin manalarını ve terkiplerinin keyfiyetini anlamaya çalışmak ve söz konusu metinden ortaya çıkan şeylerin tamamına bütün olarak muttali olmaktır. Bundan

¹ es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed el-Cürcânî’ye (ö.816 h.) ait olan *et-Ta’rifât* muhtasar bir eserdir. Eserin bütünü: *Ta’rifâtü’l-Fünûn ale’l-Hurûf*. (Keşfu’z-Zunûn: I, s. 422)

² *es-Sihâhu Tâcu’l-Lüga ve Sihâhu’l-Arabiyye*. Müellifi: İsmâil b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî (ö.393 h.). (Kitap ve müellif hakkında daha geniş bilgi için bakınız: Keşfu’z-Zunûn: II, s. 1071-1073). Eseri Ahmed Abdu’l-Ġafûr Attâr tahkik etmiş ve yayınlamıştır.

sonra derin mütalaalara, ince anlam yönlerini keşfetme çabasına ve sorular ortaya koyup cevaplarını bulma faaliyetine girişebilir. **Üçüncüsü**; talebenin üzerinde düşündüğü şey, ya metinden düşmüş veya fazlalık olarak orada yer almış ya da tahrif edilmiş bir ibaredir. Bu durumda gerçeği ortaya çıkarmanın yolu, eldeki nüshanın tashih edilmiş bir nüsha ile karşılaştırılmasıdır. Şu halde, talebenin yapması gereken şey, ancak karşılaştırma ve tashih yoluna gittikten sonra dersi mütalaa etmektir.

Bütün bunları anladıktan sonra şunu da bil ki, kendisiyle kastedilen mananın tam olarak anlaşıldığı bir söz üzerinde iyice düşünmek de, bazı nedenlerden dolayı faydalı olur. Bu nedenler, ibarenin sıkışık yazılmış olması, işaret zamiri veya sıfatının işaret ettiği unsurun kapalı olması, bir kelimenin müteallıkın uzak olması, cümlede önce gelmesi gereken unsurun sonra gelmesi veya bunun aksi gibi hususlardır. Ayrıca, bazı delil mukaddimleri ve düşünmekle bilinebilecek özelliğe sahip benzer hususlar söz konusu olduğunda da, işte o zaman derin düşünce yoluyla kapalı noktaların açıklığa kavuşması umulur. Bu hususta insanlar arasında büyük bir derece farklılığı vardır. Talebe, açıklığa kavuşmasını arzu ettiği şeyler üzerinde mütalaaada bulunur, fakat netice alamayabilir. Bu durumda ona düşen, kendini Allah'ı anmaya ve Peygamberine (sav) salât getirmeye vermek ve şöyle demektir: “Allah bana yeter, o ne güzel vekildir, ona tevekkül ettim.” Kalbiyle Allah'a yönelip O'ndan yardım dileyerek şunları söylemelidir: “Rabbim, ilmimi artır. Sen eksik sıfatlardan uzaksın. Bize öğrettiklerinin dışında biz hiçbir bilgiye sahip değiliz. Sen bilensin, hikmetle iş görensın.” Yapabildiğince¹ dua etmelidir. Bütün bunlardan sonra, hâlâ kapalılık ortadan kalkmıyorsa, şerhe müracaat etmelidir. Talebenin, metni anlamaktan ümidini kesmeden evvel, şerhe bakması gerekir. Zira kim böyle ümitsizliğe düşerse,

¹ Bu durumda olan öğrenciye uygun dualardan biri de Peygamber'in (sav) Teheccüd namazında okuduğu bildirilen şu duadır: “Ey Rabbim! Cebrail, Mikail ve İsrail'in Rabbi! Göklerin ve yerin yaratıcısı, gayb ve şehâdeti bilen! Karşı çıktıkları hususlarda kulların arasında sen hüküm verirsın. İnsanların karşı çıktığı hakikat yoluna, izinle beni sen ilet! Çünkü sen, dilediğinin doğru yola eriştirirsin.” Bu hadis, *Sahîhu Müslim*, Kitâbu Salâti'l-Müsâfirîn'de 200 nolu hadis olarak yer almaktadır. (Hâşiye)

mütalaa melekesini kazanması düşük bir ihtimaldir.

el-Vasâya'l-Kudsiyye'de¹ müellifi şöyle der: “Talebe, şerhe bakmadan evvel kitabın metnini birkaç kez mütalaa etmelidir. Çünkü metinden iki kelime anlamak, şerhten iki satır anlamaktan daha yararlıdır.”

Sonra şunu da bil ki, talebe sadece lügat, sarf ve nahiv tahsil etmekle mütalaaaya hazır hale gelmez. Bunun için mantık, münâzara, kelâm, me'ânî ve usûl-i fıkıh da tahsil etmesi gerekir.

Talebenin, mütalaa melekesini kazanmak amacıyla ince meseleleri içeren eserleri okumaya, ancak zikrettiğim ilim dallarını tahsil ettikten sonra başlaması gerekir. Burada “kelâm” ile sadece itikadî meseleleri kastetmiyorum. Aksine, el-Makâsîd ve el-Mevâkîf adlı eserlerin içeriğinde de yer aldığı üzere cevâhir ve a'râz konularını da kastediyorum. Zamanın talebeleri, kelâm ilminin tamamını öğrenmekten kaçtıkları ve bazı akâid risâleleriyle yetindikleri için, cevâhir ve a'râz konularını felsefe kitaplarından öğrenmek istiyorlar ve kelâmcıların aklî meselelerdeki tahkîkâtından habersiz kalıyorlar. Zeki öğrencinin, burada zikrettiğimiz ilimleri tahsil ettikten sonra, mütalaa dersini, ehli olan biriyle okuması gerekir. Bir satırı, bir günün, iki günün, hatta günlerin ders konusu yapmak pahasına da olsa, mütalaa dersinin, tartışma ve sorular sorup cevaplar verme şeklinde olması gerekir. Bir eseri tamamlamak üzere böyle yapmalı ve acele etmemelidir. Zira mütalaa kitabını okumaktan maksat, bir takım temel esaslar hakkında bilgi sahibi olmak değil, zekâyı keskinleştirmektir.

el-Kâfiye üzerine yazılmış, zannedersen et-Taftâzânî'ye ait², bol miktarda özlü ve ciddi sorular ve cevaplar içeren, özlü bir şerhe tesadüf etmişim. Bir tek varağının bir tek yüzünde yirmi soru ve yirmi cevap bulunuyordu. Bu eserin, mütalaa ve Münâzara şartıyla yapılacak ders okuma faaliyeti için en uygun eser olduğunu düşünüyorum.

Şunu da derim ki: Zihni keskinleştirme ve mütalaa melekesini kazanma isteğinin, neredeyse farz-ı kifâye olması gerekir. Çünkü

¹ *el-Vasâya'l-Kudsiyye*: Daha önce bilgi verildi.

² *el-Kâfiye fi İlmi'n-Nahv* adlı eser hakkında daha önce bilgi verilmişti. Bu eserin birçok şerhi vardır ve bunlardan biri de et-Taftâzânî'nin bu şerhidir. *Keşfu'z-Zunûn* müellifi ondan bahsetmektedir: II, s. 1370.

ahmak kişi dini bozar. Ancak, felsefe ve kelâm ilminin delillerinde derinleşmek gibi haram ilimlerle meşgul olmakla bu isteği gerçekleştirmek caiz değildir. Çünkü zihin, bazı âlet ilimleriyle ve şer’î ilimlerle meşgul olmakla keskinleşir.

11. Mütalaa melekesini kazanmak amacıyla ince meseleleri içeren kitapları okuyan bazıları, okuma işini bir ders süresine sığdırmaya ve ellerindeki eseri tamamlamaya çalışıyorlar. Böylece o eseri derin bir tefekkürle okumaya özen göstermiyorlar. Bu durumdaki talebe başladığı noktaya geri dönüyor.

Kısaca ifade etmek gerekirse, talebenin iki amacı vardır:

Birincisi, ilimlerin temel esaslarını öğrenmek, diğeri de zihni keskinleştirmektir. Bazı kitaplar temel esasları¹ öğrenmek amacıyla okunur. Dolayısıyla, talebenin bu kitapları okurken ince anlam boyutlarını öğrenmeye çalışmaması gerekir. Çünkü böyle bir çaba, onun o eseri tamamlamasına ve ele aldığı meselelerin temelini anlamasına engel olur.

Bazı kitaplar da zihni keskinleştirmek için okunur. Dolayısıyla, talebenin bu kitapları bir derste tamamlamaya çalışmaması, aksine onların derinliklerine dalmaya gayret etmesi ve gizli anlam boyutlarını anlamak için tefekkür gücünü kullanması gerekir. Bu açıdan, bu eserlerden bir sene boyunca kısa bir fasikül okumak, sene sonuna kadar tamamını okumaktan daha yararlıdır.

12. Bazı talebeler, şer’î ilimleri tahsil sürelerinin sonlarında okumayı ümit ederek veya kavrayış gücüne güvenip öğrenmeden ders vermeye niyet ederek, bu sürenin ilk zamanlarını sadece âlet ilimlerini okumaya ayırırlar. Ancak bu, kötü planlama ve şeytanın

¹ “Bazı kitaplar temel esasları öğrenmek amacıyla okunur” sözü: *Muhtasaru’l-Me’ânî** gibi. el-Hattâbî Hâşiyesini okumaksızın salt bu kitapla meşgul olmak gerekir. Şaşılacak bir durum ki, me’ânî ilmini tahsil etmenin başlangıcında olan bazı talebeler, adı geçen muhtasarı el-Hattâbî Hâşiyesi ve Abdullah el-Yezdî Hâşiyesi eşliğinde okumaya başlıyorlar. Muhtemelen hoca da bunun başlangıç aşamasındaki o öğrencinin durumuna uygun olmadığını biliyor; fakat onu bundan alıkoyarsa kendisini bırakıp başka bir hocaya gitmesinden korkuyor.

* “*Muhtasaru’l-Me’ânî*” adlı kitap, “*Telhîsu’l-Miftâh*” üzerine yazılmış küçük bir şerh olup el-Hatîb el-Kazvînî ed-Dimeşki’ye aittir. “*Telhîsu’l-Miftâh*” üzerine yapılmış şerh Sa’dü’l-Dîn et-Taftâzânî’ye aittir.

vesveselerinden kaynaklanır. Çünkü tehir ettiği şeyler farz-ı ayın ilimlerden ise, bu talebe basit düşünceye sahiptir ve her an günah işlemektedir.

Görürsün ki, bazıları da okudukları ders düzeyini mantık veya Münâzara konularına kadar ilerlettikleri halde, Kur'ân okumayı, namazlarının caiz olmasını sağlayacak kadar bile düzeltmediklerini görürsün. Yine bunlar akâid, ahlak, temizlik ve namaz gibi farzları da öğrenmemişlerdir. Bunlar büyük günah işleyenlerdir ve fasıklar zümresine dâhil olmuşlardır; amaçlarına nasıl kavuşurlar? Eğer bunların tehir ettikleri şeyler farz-ı kifâye ilimlerden ise, bu ilimleri öğrenme işini yerine getiren birilerinin bulunması durumunda, onlar bu ilimleri tehir etmekle günahkâr olmazlar. Ancak bu öğrenciler, âlet ilimlerini tahsilden sonra şer'î ilimleri tahsil etmenin önüne bir engel çıkacağından emin olamazlar. İşte o zaman, bu ilimleri baştan bir tarafa bırakırlarsa, cahil avamdan biri gibi olurlar. Nitekim bu duruma düşen bazı kimselere tanık olduk. Eğer bu ilimleri, kendileri daha önce öğrenmemişken öğretmeye girişirlerse, buna muvaffak olamazlar ve verecekleri dersi de kasten söylenecek yalandan arındıramazlar. Uzak görüşlü bir talebenin her zaman iki dersi vardır: Şer'î ilimlerden bir ders ve âlet ilimlerinden bir ders.

Talebe birincisini daha üstün tutmalı ve ona ikincisine olan saygısının ve özenin üstünde bir özen göstermelidir. Talebelerden bunun aksini yapanlarla karşılaştık. Eğer böyle birine dersi hakkında soru sorarsan, sadece okuduğu âlet dersini hatırlar. Şer'î dersini ise küçük bir hatırlatmadan sonra hatırlayabilir. Bu durum, onların gerçek maksatlarını bilmeyişlerinden kaynaklanmaktadır. Yine bu durum, onların asla iflah olmayacaklarının bir emaresidir.

İKİNCİ MAKSAD

(İki Fasıldan Oluşmaktadır)

1. Fasıll

(Tahsil Etmek İsteyenler İçin İlimlerin Tertibini Beyân)

Yeni başlayan birisine, anlayış düzeyine uygun biçimde iman telkin edilir. Sonra, eğer bu kişi küçük bir çocuksa, doğru okuyuşlu bir hocadan Kur'ân öğrenmesi ve Kur'ân'ı baştan sonuna kadar okuması istenir. Ardından, iman konusunun detaylarını, Ehl-i Sünnet akâidini ve kendisine farz olan miktarda ahlak ve namaz bilgilerini öğrenmesi istenir.

Bütün bu hususları açıklama görevini üstlenen eser, Muhammed el-Birgivi'nin Türkçe Risâlesidir¹. Bu eser Arap olmayıp yeni başlayan için ne kadar da güzeldir! Daha sonra, eğer yeni başlayan talebe Arap olmayan birisi ise, İbn Ferište'nin² lügatini okuması ve ezberlemesi istenir. Eđer ergenlik çağına ermişse, anlayış düzeyine uygun biçimde iman telkininden sonra, Fatiha ve kısa sureleri öğrenmesi, sonra söz konusu risâleyi veya onun düzeyinde yararı olacak başka eserleri okuması, sonra Kur'ân'ın tümünü okuması, sonra da İbn Ferište'nin lügatini okuyup ezberlemesi istenir. İster küçük yaşta ister ergen olsun, İbn Ferište'nin lügatini okuyup öğrendikten sonra, önce sarf, sonra nahiv, sonra ahkâm ilmi, sonra mantık, sonra münâzara, sonra kelâm, sonra me'ânî, sonra usûl-i fıkıh, sonra da fıkıh öğrenmesi istenir.

¹ Muhammed el-Birgivi'nin (ö.981 h.) Türkçe Risâlesi: Müellifin birçok eseri vardır. Bu risalenin bu eserlerin hangisinin içinde yer aldığını, yoksa müstakil bir eser mi olduğunu bilmiyorum. Me'âcim ve Terâcim müellifleri bu risaleden bahsetmemişlerdir (*Hediyyetü'l-Ârifin*, II, s. 251).

² İbn Ferište: Abdu'l-Latîf b. Abdu'l-Azîz er-Rûmî. İbn Mâlik ve İbn Ferište olarak bilinir (ö.801 h.). Eserleri arasında bu veya buna delalet eden bir adı taşıyan bir kitap göremedim (Serkis, I, s. 252; *Hediyyetü'l-Ârifin*, I, s. 617; *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s. 30; *Keşfu'z-Zunûn*: s. 1689)

Burada, fıkıh ile kastım, Muhtasaru'l-Kudûrî'nin¹ içeriğinde yer aldığı gibi, delilsiz olarak sırf amelî hükümlerin öğrenilmesi değil; aksine, el-Hidâye'nin² içeriğinde yer aldığı gibi, amelî hükümlerin delilleriyle birlikte öğrenilmesidir. Muhtasaru'l-Kudûrî veya ahkâm ilmi ile ilgili olarak onun yerine geçebilecek eserleri ise, talebe, sarf ve nahvi okuyup öğrendikten sonra okur. Çünkü bu talebenin kavrayışı, fıkıh usûlünün kaidelerini öğrenmeye, ayrıca el-Hidâye türü eserleri anlamaya elverişli değildir. Yine burada, kelâm ile kastım, sırf itikadî meseleler değil; aksine, el-Makâsıd³ türü eserlerin içerdiği cevâhir, a'râz, delilleriyle birlikte itikadî meseleler ve muhaliflere karşı cevap verme konularıdır. Daha sonra, talebeden hadis usûlü, sonra dirâyet ve rivâyet yönüyle hadis, sonra da tefsir öğrenmesi istenir. Tecvîd, kıraatler ve mushafların yazımı ilimlerine gelince, talebe bunları tefsir ilminden önce ne zaman uygun bulursa öğrenir. Hesap, hendese, hey'et ve arûzu ise, yine ne zaman uygun olursa tahsil eder. Ancak hesap ilmini, ahkâm ilminden, özellikle de ferâizden önce öğrenmesi gerekir.

2. Fasl

(İlimlerin Mertebelerini Beyân)

Gazâlî⁴ şöyle der: “Her ilmin iktisâr (asgari düzey), iktisâd (orta düzey) ve istiksâ (ileri düzey) mertebeleri vardır. Biz bu mertebelere, tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm ilimleri alanında işaret edip diğerlerini bunlara kıyaslayacağız.”

“Tefsir’de iktisâr mertebesi, Kur’ân’ın bir katı yani hacim itibariyle onun bir misli boyutuna ulaşan bir tefsirin tahsil edilmesidir;

¹ *el-Muhtasar* veya *Muhtasaru'l-Kudûrî*. Hanefî fıkıh alanında yazılmıştır. Müellifi: el-Kudûrî adıyla bilinen, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Muhammed b. Ca'fer b. Hamdân el-Bağdâdî el-Hanefî (ö.428 h.). (Serkis: II, s. 1498)

² el-Hidâye: “*el-Hidâye Şerhu'l-Bidâye*” adlı kitap. Müellifi: Burhânü'd-Dîn Ebu'l-Hasen Ali b. Ebî Bekr b. Abdi'l-Celîl el-Fergânî el-Merğîmânî (er-Riştânî) (ö.593 h.).

³ *el-Makâsıd* veya *Makâsıdu'l-Felâsife*. Mantık ve hikmet alanındadır. Müellifi: el-Gazâlî. (Serkis: I, s. 1415)

⁴ el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I, 40. Bu bahiste konu bu eser çerçevesinde ele alınmaktadır.

mesela el-Vâhidî'nin¹ el-Vecîz'i gibi. İktisâd, Kur'ân'ın üç katı hacmine ulaşan bir tefsirin tahsil edilmesidir; mesela yine el-Vâhidî'nin el-Vasît'i gibi. Bunun ötesinde olan ise istiksâ mertebesidir.”

“Hadis'te iktisâr mertebesi, kişinin elindeki Sahîhayn nüshalarının sıhhatini hadis metinleri konusunda derin bilgi sahibi bir kişiye onaylattıktan sonra bu iki eserdeki hadisleri tahsil etmesidir. Bunu, ihtiyaç anında, ihtiyaç duyduğu şeyleri bulup çıkarabilecek bilgi gücüne sahip olacak şekilde yapmalıdır; yoksa hadis metinlerini ve hadis senedindeki isimleri ezberlemek gerekmez. Hadis'te iktisâd mertebesine gelince, Sahîhayn'daki hadislere, sahih müsnedlerde yer alan hadisleri de eklemektir. Hadis'te istiksâ mertebesi ise, bu zikredilenlerin ötesinde, zayıf ve kuvvetli hadis niteliğinde nakledilenlerin tümünü ve senedlerde yer alan râvîlerin durumlarını ve isimlerini içine alan tüm konulardır.”

“Fıkıh'ta iktisâr mertebesi, Muhtasaru'l-Müzenî'nin² içerdiği konulardır. İktisâd mertebesi, bu Muhtasar'ın üç misline ulaşan eserlerdir. Bunun dışında kalanlar ise istiksâ mertebesini oluşturur.”

“Kelâm'da iktisâr, yalnızca seleften nakledilen Ehl-i Sünnet akâidini, delil ile meşgul olmaksızın öğrenmektir. Bu da, el-İhyâ'nın “Kitâbu Kavâidi'l-Akâid”³ kısmının birinci faslında sunduğumuz miktardır.”

“Kelâm'da iktisâd, Ehl-i Sünnet inanç esaslarının, bidat ehli biriyle tartışmaya ve onun ortaya attığı şüpheyi halkın kalbinden uzaklaştırmaya imkân sağlayacak düzeyde, naklî ve aklî delillerle birlikte öğrenilmesidir. Bu da, el-İhyâ'nın “Kitâbu Kavâidi'l-Akâid” kısmının üçüncü faslında ortaya koyduğumuz miktardır. Orada

¹ el-Vâhidî en-Nisâbüri'nin üç tefsir kitabı vardır: *el-Basît*, *el-Vasît*, *el-Vecîz fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîz*.

² “*Muhtasaru'l-Müzenî*”, Şafîi fikhî alanında yazılmış bir eserdir. Müellifi: Şafîî'nin ilim halkasında yer almış bir âlim olan, Ebû İbrahim İsmail b. Yahyâ b. İsmail b. Amr b. İshak el-Müzenî (175-264 h.). Bu eser İmam Şafîî'nin *el-Ümm* adlı kitabının kenarında basılmıştır. (Serkis, II, 1741)

³ Kitâbu Kavâidi'l-Akâid: el-Gazâlî'nin *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* adlı kitabının bölümlerinden biridir.

meseleyi, Kudüs ehli için yazdığımız ve er-Risâletü'l-Kudsiyye¹ adını verdiğimiz eserde yazdığımız kadarıyla sınırlı tuttuk.”

“Bu son asırlarda ortaya çıkan ve yine selef arasında bir benzeri görülmeyp de bu dönemdeki tartışmalardan kaynaklanan hilâfiyyât konularına gelince, bunların etrafında dolaşmaktan sakın ve öldürücü zehirden uzak dururcasına uzak dur. Çünkü bu, devası olmayan bir hastalıktır. Bir zaman ömrünü bu alanda ziyan eden, bu konular üzerinde araştırma yapma, eser yazma ve tartışmaya girmede öncekilere ilavede bulunan, sonra da Allah’ın kendisine doğru yolu ilham ettiği, ayıbının farkına varmasını sağladığı ve bu sahayı terk ettirdiği kişinin² bu nasihatine kulak ver.”

Gazâlî’nin yukarıda naklettiğimiz sözlerinde açıklanmaya muhtaç yönler vardır. Onun “Kur’ân’ın bir katı (ضعف القرآن)” ifadesini, “Onun bir misli (مثله)” anlamında kullanmasıyla ilgili olarak şunu derim: es-Sihâh’da³ müellifi, “Bir şeyin katı onun bir misli (ضعف الشيء مثله), iki katı iki misli (ضعفاه مثله), katları ise birçok misli (اضعافه امثاله) demektir.” der. Ayrıca derim ki, Gazâlî’nin sözünden şu anlaşılıyor: Hacim itibarıyla Kur’ân’ın bir katı, tefsirde iktisâr mertebesinin başlangıcıdır; bu mertebenin nihyeti ise buna bir kelime ilavesiyle ortaya çıkacak miktardır. Sonuçta toplam, Kur’ân’ın üç katı olur⁴. Tefsirde iktisâd mertebesinin de bir başlangıcının ve bir nihayetinin olması buna kıyaslanır.

“Bunun ötesinde olan ise istiksâ mertebesidir.” sözü ise tartışılır. Şunu da derim ki, hadislerin şerhi konusunda bu üç mertebeyi belirtmemiştir. Ancak bunlar, tefsirdeki söz konusu mertebelere kıyas edilir. Allah en iyisini bilir.

Kur’ân’ın nazmını öğrenme konusunda da bu mertebeleri belirtmemiştir. Bu hususta şu denebilir: Kur’ân nazmını öğrenmede

¹ er-Risâletü'l-Kudsiyye: Bu da yine *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*'in bölümlerinden biridir. Dr. Abdu'l-Halîm'in tahkik ve mukaddimesiyle basılmıştır.

² Gazâlî bu sözüyle kendisini kastediyor.

³ el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-Lüga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, IV, s. 1390.

⁴ Müellifin “Toplam Kur’ân’ın üç katı olur” ifadesinden şu anlaşılıyor: 1. Kur’an metninin hacmi kadar bir tefsir. 2. Kur’an’ın bir katı kadar ilave tefsir metni. Ortaya Kur’an metninin iki katı boyutunda bir tefsir çıkar. Ortaya çıkan bu metne bir kelime ilave edildiğinde, Kur’an metninin üçüncü katı sınırına geçilmiş olur. (Çev.)

iktisâr, Hafs'ın Âsım'dan¹ rivayeti gibi, meşhur imamlardan gelen bir tek mütevâtir rivayet üzere öğrenmektir. İktisâd, meşhur imamlardan delen bütün mütevâtir rivayetler ile öğrenmektir. İstiksâ ise, bu ikincisine şaz kıraatleri öğrenmeyi de ilave etmektir. Bu üç mertebede de ezberlemek gerekmez; sadece derin bilgi sahibi bir hafızın denetiminde Mushafın tashih edilmesi, kıraatleri içeren bir kitabın okunup öğrenilmesi ve bu kitabın Gazâlî'nin hadis mertebeleri konusunda söyledikleri gibi, derin bilgi sahibi birine onaylatılması yeterlidir. Ayrıca Gazâlî'nin fikhın mertebeleri konusunda verdiği eser ismi, Şâfi'î mezhebine göre yazılmış bir kitaptır. Ebû Hanîfe mezhebine göre kaleme alınmış eserlerde ise iktisâr mertebesi Muhtasarü'l-Kudûrî, iktisâd mertebesi el-Hidâye² gibi eserlerdir. Bunun ötesi ise istiksâ mertebesidir ki Fetâvâ Kâdî Hân³ ve el-Hulâsa benzeri eserler bu kapsamdadır.

Gazâlî'nin hadis mertebelerini beyan ederken söylediği, “ihtiyaç anında, ihtiyaç duyduğu şeyleri bulup çıkarabilecek bilgi gücüne sahip olacak şekilde” sözü, “Sahîhayn'daki hadisleri tahsil etme” ile ilgilidir. Yine Gazâlî'nin kelâmda iktisâd mertebesini zikrederken belirttiği “aklı deliller” ile kastı, derinliğine girilmeyen muhtasar delillerdir. Bu hususu kendisi el-İhyâ'da, bu eserin bir kısmı olarak kaleme aldığı Risâletü'l-Kudsiyye'e başlamadan az önce açıklamıştır. Gazâlî'nin adı geçen risâlesine bakıldığında görüleceği üzere, bu mertebede, bidat ehlinin görüşlerini zikretmek ve bunlara karşı cevap vermekle ancak nadiren ilgilenilir.

Gazâlî'nin, “hilâfiyyat konularına gelince” sözüne gelince, burada söyledikleri istiksâ mertebesini açıklama amaçlıdır. Bu mertebede kaleme alınmış eserler arasında el-Mevâkîf⁴ ve el-Makâsid⁵ zikredilebilir. Yine Gazâlî'nin, “tartışmalardan kaynaklanan hilâfiyyât”

¹ Hafs ve Âsım: Her ikisi de kıraat imamlarındandır. Her biri hakkında daha önce bilgi verildi.

² *Muhtasarü'l-Kudûrî, el-Hidâye ve el-Hulâsa*: Hanefî fikhı alanında yazılmış kitaplardır. Daha önce her ikisi hakkında bilgi verildi.

³ *Fetâvâ Kâdî Hân*. Müellifi: Mahmûd el-Özgendî.

⁴ *el-Mevâkîf*: Adudî'd-Dîn el-Îcî Abdu'r-Rahmân b. Ahmed b. Abdi'l-Ğaffâr'ın kelâm alanındaki kitabı. es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'nin Şerhi ile birlikte basılmıştır. (Serkis: 1332). Daha önce bu eser hakkında bilgi verilmişti.

⁵ Geçen sayfalarda bu eser hakkında bilgi verilmişti.

sözündeki “tartışmalar” ile kastı, yalnızca muhalif İslâmî fırkalarca yürütülen tartışmalardır. Zira es-Sübki'nin Mu'îdü'n-Ni'am¹ adlı kitabında belirttiği üzere, bunlara kelâm ile cevap verme ve felsefenin iç içe girişi, Nasîr et-Tûsî ve yandaşlarının ortaya çıkmalarıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Gazâlî'nin dönemi ise, et-Tûsî'nin döneminden çok öncedir.

Derim ki, Gazâlî'nin kelâmı terk edişi gibi, ben de kelâmı terk ettim, kendimi ondan arındırdım ve kullarının tevbelerini kabul eden ve onların günahlarını bağışlayan Allah'a tevbe ettim. Allah'tan isteğim, yeniden diriliş gününde beni kelâmcılarla birlikte haşır etmemesidir. Kelâm ile meşgul olduktan ve bu sahada eser yazdıktan sonra benden sadır olan bu söz, şanslı biri olduğumun duyurusudur. Şimdi, yayımlanmış kelâm nüshalarının tümünü toplayıp ateşte yakmayı temenni ediyorum ki, kelâm alanında benden geriye bir iz kalmasın. Lakin ben buna güç yetiremem.

Gazâlî², Kitâbu Kavâidi'l-Akâid'de özetle şöyle der: “Akâidde iktisâd mertebesinin dışında kalan hususular iki kısımdır: *Birincisi*; i'timâdât ve idrâkât ile cevherler ve a'râz gibi benzeri akâid dışı konuların araştırılmasıdır. *Diğeri*; akâid delillerinin anlatımını ileri düzeye çıkarmak ve buna sorular sorup cevaplar vermeyi de eklemek. Bu tutum, istiksâ olup, iktisâd mertebesi kadarının ikna edemediği birinin sapkınlık ve cehaletini artırmaktan başka bir işe yaramaz.”

Selef kelâm ilminde istiksâyı yasakladığına göre, Gazâlî'nin, “akâid delillerinin anlatımını ileri düzeye çıkarmak” sözünü bu kısımla sınırlı tutmak gerekir. Ya da şöyle denebilir: Birinci kısmı yasaklamak tenzîhî bir yasak, ikincisini yasaklamak ise tahrîmî yasaktır.

Deliller konusu birinci kısımdan olup, bu kısmın yasaklanması için hiçbir neden yoktur. Salâhu'd-Dîn, Hâşiyetü Şerhi'l-Akâid'de³

¹ *Mu'îdü'n-Ni'am ve Mübidü'n-Nikam*. Müellifi: Tâcu'd-Dîn es-Sübki, (Tahkik: Muhammed Ali en-Neccâr ve Ebû Zeyd eş-Şiblî). Yukarıdaki açıklamayı s. 78-79'da yapmıştır.

² el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, (Kitâbu Kavâidi'l-Akâid Kısmı), I, 98.

³ el-Akâid, *el-Akâidü'n-Nesefiyye*'dir. Bu eserin birçok şerhi ve bu şerhler üzerine yazılmış birçok Hâşiyeye bulunmaktadır. Bunlardan biri de, Sultan Beyazid b. Muhammed Hân'ın hocası Salâhu'd-Dîn'in et-Taftâzânî'nin Şerhi üzerine yazdığı

şöyle der: “Kelâm ilminin detaylarıyla meşgul olmak kalbi karartır. Bu nedendir ki, kelâm talebelerinin çoğunun namazı bıraktıklarını, büyük günah işlediklerini ve kendilerini ilgilendirmeyen şeylerle ömürlerini zayi ettiklerini görmekteyiz.”

Bu fakîr¹ der ki: Kalp katılaşmasını, kelâm ile meşgul olurken kesin bir şekilde bizzat yaşadık. Bundan dolayı Allah’tan günahlarımızı affetmesini dileriz.

Belâgat ilmiyle ilgili denebilir ki; iktisâr mertebesi et-Telhîs² ve iktisâd mertebesi el-Îzâh³ benzeri eserlerdir. Bunun üzerine eklenecek olanlar ise, mesela şerhlerin içeriğinde yer alan hususlar gibi, istiksâ mertebesini oluşturur. Mantık’ta iktisâr, Hüsâm Kâtî’nin şerhi⁴ eşliğinde Îsâgûcî⁵ benzeri eserlerdir. Mantıkta iktisâd mertebesi ise Kutb’un Şerhi⁶ eşliğinde eş-Şemsiyye⁷ adlı eserdir. Bunun üzerine eklenecek olanlar da istiksâ mertebesidir.

Nahivde iktisâr mertebesi, el-Enmûzec⁸ benzeri eserlerdir. Nahivde iktisâd mertebesi el-Kâfiye’dir⁹. Hatta diyorum ki, nahivde

Hâşiye’dir. Müellifin kastettiği şerh budur. Bu şerh matbu değildir. (eş-Şakâiku’n-Nu’mâniyye: 109-110) (Keşfu’z-Zunûn: 1146)

¹ Müellif kendini kastediyor.

² et-Telhîs: el-Kazvîni’nin *Telhîsu’l-Miftâh fi’l-Me’ânî ve’l-Beyân* adlı eseri (Serkis, II, 551).

³ *el-Îzâh fi’l-Me’ânî ve’l-Beyân* da yine el-Hatîb el-Kazvîni’ye aittir. (Serkis, II, 1509).

⁴ Şerhu Husâmü’-d-Dîn el-Kâtî (ö.760). Îsâgûcî’nin şerhlerindedir.

⁵ “Îsâgûcî” Yunanca bir kelimedir. Arapça anlamı: “el-Külliyâtü’l-Hams (Beş Küllî)”. Bu konuda mütakaddimîn ve müteahhirîn âlimlerinden birçok kişi eser yazmıştır. Bunlar arasına meşhur olanı, Esîru’-d-Dîn el-Ebherî’ye (ö.700 h.) nispet edilen muhtasar eserdir. (Serkis, I, 291).

⁶ Adı geçen şerhin adı: *Tahrîru’l-Kavâidi’l-Mantıkıyye fi Şerhi’r-Risâleti’ş-Şemsiyye*. Müellifi: Kutbu’-d-Dîn Muhammed (Mahmûd olduğu da söylenmiştir) b. Muhammed er-Râzî el-Yüveyhî. (Serkis, I, 918-919)

⁷ *eş-Şemsiyye* veya *er-Risâletü’ş-Şemsiyye fi’l-Kavâidi’l-Mantıkıyye*. Müellifi: Necmü’-d-Dîn Ebu’l-Hüseyn Ali b. Ömer (Muhammed) el-Kazvîni el-Kâtîbî. Deyran veya Debiran adıyla tanınır. Nasîru’-t-Tûsî’nin öğrencisidir. (Serkis, II, 1538)

⁸ *el-Enmûzec fi’n-Nahv*. Müellifi: Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ebi’l-Kâsım Cârullah ez-Zemahşerî (ö.532 h.) (Serkis, I, 974).

⁹ *el-Kâfiye fi’n-Nahv*. Müellifi: İbnü’l-Hâcib adıyla bilinen, Ebû Amr Osman b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus er-Ruveynî (ö.646 h.). (Serkis, I, 72).

iktisâd mertebesine ulaşmak için, Muğni'l-Lebîb'in¹ içerdiği konuların da tahsil edilmesi gerekir. Bu eseri ihmal eden, nahvin yarısını ihmal etmiş demektir. Bunların üzerine eklenecek olanlar ise istiksâ mertebesidir.

Özetle söylemek gerekirse, her ilimde iktisâr, muhtasar metinlerin içerdiği konular; iktisâd, orta düzeydeki metinlerin içerdiği konulardır. Bunun üzerine eklenecek konular ise istiksâdır. Bu mertebelerin sınırları ancak yaklaşık olarak belirlenebilir. Derim ki, bu mertebelerin sınırlarını belirlemede bana ait kısa bir tespit vardır: Bir ilim dalının en meşhur meselelerine vakıf olmak iktisâr mertebesi; buna meşhurlarına vakıf olmayı da eklemek iktisâd mertebesidir. Buna nadir meseleleri de eklemek ise istiksâ mertebesidir. Allah en iyisini bilir.

Şunu da bil ki, bu mertebeleri tahsil etmekten maksat, kitapların içerdiği şeyleri ezberlemek değildir. Maksat, bu kitapların nüshalarını tashih etmek ve içindekilere ya okuyup öğrenmekle ya da salt düşünmek ve bu ilim dallarından ihtiyaç duyulan şeyleri elde edebilecek düzeyde mütalaada bulunmak suretiyle, muttali olmaktır. Bu, daha önce nakledildiği gibi, Gazâlî'nin hadis mertebelerini ele alırken açıkladığı husustur. Diğerlerini de buna kıyas ediyoruz.

Fasıl

(İlim Talebelerinin Kemâl Derecesiyle Adlandırılması)

Bil ki, şer'î ve âlet ilimlerin her bir dalında *istiksâ* mertebelerini tahsil eden kimse, ilimlerde “kâmil” veya “tekmîl” olarak adlandırılır. Ancak bu unvanı alanlar çok azdır. *İktisâd* mertebelerini tahsil eden kimsenin olgunluk (kemâl) derecesine yakın ve hazır olması dikkate alınarak, söz konusu ilimlerin her birinde bu mertebeleri elde eden kişiye de bu ismin kullanılması caizdir. Ancak bu, içkinin, içilmeden evvel “sarhoş edici” olarak adlandırılması gibi, ikinci durumun birincisiyle ilişkisi sebebiyle mecâzî bir adlandırmadır.

Muteber ilim dallarında güzel bir seviyeye ulaşmayan, bunların

¹ *Muğni'l-Lebîb 'an Kütübi'l-E'ârib*. Müellifi: Cemâlü'd-Dîn Ebü Muhammed Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî (ö.762 h.). Eserin Mısır'da Tebriz'de (1276 h.) ve Tahran'da (1274 h.) taşbaskıları yapılmıştır. Daha sonra yeni baskıları ise pek çoktur. (Serkis, I, 1276).

bir kısmını *iktisâr* ve bir kısmını da *iktisâd* mertebesinde tahsil eden kimseye bu adın verilmesi, hakikî anlamda da mecâzî anlamda da doğru değildir. Ancak bu adlandırmayla, kişinin *istiksâ* veya *iktisâd* mertebesine ulaştığı belirli bir ilim dalındaki olgunluk derecesi kastedilebilir. Nitekim zamanımızda bazı talebelere “tekmîlü’l-mevâd” adı verilebilmektedir ki, bunun anlamı, o kişi aklî ve naklî âlet ilimlerini tahsilde *kâmil* derecededir, demektir.

Ben derim ki: Fıkıh usûlü, hadis usûlü, tecvîd ilmi, cevherler ve a’râz konuları gibi kelâmın temel esasları, nahiv alanında Muğni’l-Lebîb’in içerdiği konular ve sarf alanında eş-Şâfiye’nin içerdiği konular âlet ilimleri arasında yer alır.

Görüyoruz ki, zamanımızda “tekmîlü’l-mevâd” olarak adlandırılanların çoğu, âlet ilimlerinin çoğunu tahsil etmemişlerdir. Bu şekilde adlandırılmışlardır; çünkü cahillere göre “madde”, sadece bazı mantık ve felsefe kitaplarının adından ibarettir. Bu talebeler de, bu eserlerin yaygın nüshalarını okumuşlardır. Ayrıca, günümüzde “tekmîl” sıfatını taşıyan bazı kimselerin, Kur’ân’ı yüzünden bile okuyamadıklarını görürsün. Okuduklarıyla da, içerdiği açık hatalar (lahn-i celî) nedeniyle, namaz sahih olmaz. Bunlar, fıkıh ıstılahlarından da habersizdirler ve fıkıh usûlünden bir parçacık bile tahsil etmemişlerdir. Ve daha bir sürü şey... Üstelik bunlar, meşgul oldukları ilim dallarının çoğunu anlamadıkları için, bunları ifade de edemezler. Böyle birinin “tekmîl” oluşunun temelinde, hocasının onu “tekmîl” diye adlandırmış olması, dilediği şeyi okutmak üzere ona izin vermesi, ona ulema cübbesi giydirmiş olması, başına kocaman bir sarık koyması ve onun da öğrenmeye veda edip anlamadığı şeyleri öğretmeye girişmesi yatmaktadır. Bu kişi, kendisinin bilgi sahibi olmadığı bir ilim dalında mahir olan birine rastladığında, öğrenme mertebesini aşıp öğretme mertebesine eriştiğini zannettiğinden veya kendisine bir leke ve derece noksanlığı bulaşır diye, ondan ilim elde etme yoluna gitmez. Hatta Kutup Allâme ile karşılaşırsa, kendisinin de onun gibi allâme olduğunu zannettiğinden veya insanlar kendisinin ilimde ondan düşük derecede olduğunu zannetmesinler diye, ondan da ilim talebinde bulunmaz. Ben bu durumu, aile sahibi bir fakirin durumuna benzetiyorum. Kazanma sıkıntısı onu yormaktadır. Kazanma çabasından kendisini kurtaracak düzeyde yiyecek ikramında bulunması

için zengin birinin yolunu tutar. Ona geldiğinde, zengin adam ona, kazanma çabasından kurtarmayacak düzeyde az bir şey verir. Bununla birlikte, ona zenginlerin giydiği türden bir elbise giydirerek ona zengin unvanını verir; istirahat etmesini, hoş yiyecekler yemesini ve aile ve dostlarına bolca vermesini söyler. Bu fakir, arzu ettiği istirahat ve hoşça hayat imkânına kavuşmuş olmanın sevinciyle ailesinin yanına döner. Ailesi de onu neşe içinde beklemektedir. Bu adam ailesinin yanına geldiğinde, insanlara alay konusundan başka bir şey olmaz. Ey akıl sahipleri! İşte bundan ders alın.

(Kur'ân'a Övgü Bahsine Ek)

Kur'ân'a ve onunla ilgili ilimlere istekli olmaları için talebelerin şevkini artırmak amacıyla, deriz ki:

Kur'ân, büyüklüğü karşısında her şeyin kendini hakir gördüğü, gücü karşısında her şeyin boyun eğdiği, kudreti karşısında her şeyin teslim olduğu, lütuf ve ihsanları ezelden ebede devam eden bir zatın kelâmıdır. Kur'ân, O'nun rahmet denizlerinden ve bütün hükümlerlik alanından bir iğneye bulaşmış nem ve kudret hazinelerinden bir danedir. Öyle ki, eğer yeryüzünde bulunan tüm ağaçlar kalem olup deniz mürekkep olsa, ardından yedi deniz daha onu takviye etse, Kur'ân'ın büyüklüğünü açıklayacak kelimeleri yazıp tüketemezlerdi. Üstelik Allah Teâlâ onu şu sözleriyle onu övmüştür:

“O, tüm insanlığın Rabbi tarafından indirilmiştir. Rûhu'l-Emîn, uyarıcılardan olman için, onu senin kalbine indirmiştir.”¹

“Kur'ân sana, hikmetle iş gören ve çok bilen tarafından verilmektedir.”²

“O, çok güçlü bir kitaptır. Batıl ona ne arkadan ne de önden sokulabilir. O, hikmetle iş gören ve çok övülen tarafından indirilmiştir.”³

“O, katımızdaki Ana Kitap'tadır, çok yücedir, hikmetle

¹ eş-Şu'arâ 26/192-194.

² en-Neml 27/6.

³ Fussilet 41/41-42.

doludur.”¹

“Bu, hikmetle iş gören ve her şeyden haberdar olan tarafından, mesajları sağlamca ortaya konmuş sonra da ayrıntılı bir şekilde açıklanmış bir kitaptır.”²

“Yanlış düşünüyorsunuz! Yıldızların yerlerine yemin olsun ki, - eğer bilerseniz bu büyük bir yemindir- o, şerefli bir Kur’ân’dır. Korunmuş bir kitaptadır. Tertemiz olanlardan başkası ona dokunamaz. Tüm insanlığın Rabbi tarafından indirilmiştir.”³

“Tüm insanlığa uyarıcı olsun diye kuluna Furkan’ı indiren Allah yüceler yücesidir.”⁴

“Bu Kur’ân’ı, göklerin ve yerin sırrını bilen indirmiştir. O, gerçek bağışlan ve merhametiyle her şeyi kuşatandır.”⁵

“Bu Kur’ân, yeri ve yüce gökleri yaratan tarafından indirilmiştir.”⁶

“De ki: Eğer insanlar ve cinler, şu Kur’ân’ın bir benzerini meydana getirmek için bir araya gelselerdi, birbirlerine de destek olsalardı bile, onun bir benzerini asla meydana getiremezlerdi.”⁷

“İddialarının aksine, bu okunanlar, yüce bir Kur’ân’dır. Allah’ın koruması altındaki bir kayıttadır.”⁸

Allah Teâlâ’nın Kur’ân’ı övdüğü daha pek çok ayet bulunmaktadır.

Fasıl

(Kur’ân’a Allah Tarafından Verilen İsimler)

Kur’ân’a Allah tarafından verilen isimler şunlardır:

Yüce, Hikmetli (علي حكيم)

¹ ez-Zuhruf 43/4.

² Hüd 11/1.

³ el-Vâkı’a 56/75-80.

⁴ el-Furkân 25/1.

⁵ el-Furkân 25/6.

⁶ Tâhâ 20/4

⁷ el-İsrâ 17/88.

⁸ el-Burûc 85/21-22.

Hikmetli Kitap (كتاب حكيم)
Güçlü Kitap (كتاب عزيز)
Çok Değerli Kitap (كتاب مبارك)
Anlaşılır Kitap (كتاب مبين)
Aydınlatıcı Kitap (كتاب منير)
Müjdeleyici, Uyarıcı (بشير نذير)
Rûh (روح)
Işık (نور)
Rabbinizden bir Öğüt ve göğüslerdeki hastalıklar için Şifa
(موعظة و شفاء)
Büyük Haber (نبا عظيم)
Müslümanlar için Rehber, Rahmet ve Müjde (هدى و رحمة و بشرى
للمسلمين)
Allah'ın Kitab'ı (كتاب الله)
Allah'ın Kelâm'ı (كلام الله)
Allah'ın İpi (حبل الله)
Hikmetli bir Öğüt (ذکر حكيم)
Tüm insanlık için bir Öğüt (ذکر للعالمين)
Çok değerli bir Öğüt (ذکر مبارك)
Şaşkınlık uyandıran bir Kur'ân (قران عجب)
Düzensizliği olmayan Arapça bir Kur'ân (قران عربي غير ذي عوج)
Hikmetli bir Kur'ân (قران حكيم)
Anlaşılır bir Kur'ân (قرآن مبين)
Yüce Kur'ân (قرآن عظيم)
Şerefli Kur'ân (قرآن كريم)
Yüce Kur'ân (قرآن مجيد)
Doğruyu yanlıştan ayıran (فرقان)
Her şeyin açıklaması (تبيان لكل شئ)
Her şeyin detaylı bilgisi (تفصيل لكل شئ)
Sözlerin en güzeli (أحسن الحديث)

تتزيل العزيز) Güçlü ve merhametiyle her şeyi kuşatanın indirdiği (الرحيم)

تتزيل رب العالمين) Tüm insanlığın Rabb'inin indirdiği

تتزيل من) Hikmetle iş gören ve çok övülen tarafından indirilen (حكيم حميد)

Fasıl

(Kur'ân'a Dair Hadislerde Yer Alan Övgüler)

Dileyen Mişkâtü'l-Mesâbîh¹ adlı eserin Kitâbu Fedâilî'l-Kur'ân kısmına baksın. er-Ri'âye'de² müellifi şöyle demiştir: “Osman'dan (ra) rivayet edildiğine göre, o, Allah Rasûlü'nün (sav) şöyle dediğini³ söylemiştir: ‘Sizin en hayırlınız Kur'ân'ı öğrenen ve öğretendir.’ Ebû Abdi'r-Rahmân Kur'ân okumak üzere oturur ve zikrettiğimiz hadisi kastederek şöyle derdi: ‘Beni bu meclise oturtan işte budur.’ Yine Allah Rasûlü'nün (as) şöyle dediği⁴ nakledilmiştir: ‘Kim Kur'ân'ı ezberler de birilerinin kendisinden daha zengin olduğunu düşünürse, yüce bir şeyi küçümsemiş, küçük bir şeyi de yüceltmıştır.’”

el-İmâm el-Ca'berî, Şerhu'ş-Şâtıbiyye'de⁵, kıraat imamlarından biri olan Hamza'nın şöyle dediğini söyler: “Uyurken, Allah'a arz olundum gibi bir rüya gördüm. O bana şöyle dedi: ‘Ey Hamza! Sana öğrettiklerimi oku!’ Hemen doğrulmak üzere yerimden sıçradım.

¹ Kitabın asıl adı “*el-Mesâbîh*” veya “*Mesâbîhu's-Sünne*”dir. Bu eseri derleyen Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ' el-Bağavî eş-Şâfi'î'dir (ö.516 h.). Bu eserde, yedi hadis eserinin (el-Kütübü's-Seb'a) metinlerini bir araya getirmiştir. Bunlar: el-Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, et-Tirmizî, en-Nesâî, ed-Dârimî ve İbn Mâce. Âlimler bu esere şerh ve zeyl yazmak suretiyle önem vermişlerdir. Bunlardan biri de Abdullah Muhammed b. Abdillâh el-Hatîb'dir. Bu kitaba bazı ilavelerle zenginleştirmiş ve bâblar ekleyerek “*Mişkâtü'l-Mesâbîh*” adını vermiştir. (Keşfu'z-Zunûn: s. 1698-1699)

² *er-Ri'âye li-Tecvîdi'l-Kırâati ve Tahkiki Lafzı't-Tilâveti fî Erba'ati Eczâ'*, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib'e (ö.437 h.) aittir. (Keşfu'z-Zunûn: s. 908-909).

³ el-Buhârî, 5028; Fethu'l-Bârî, 74/9.

⁴ *Kenzü'l-'Ummâl*, 1/525. Yukarıdaki hadis, 2349 ve 2350 nolu hadislerden bir bölümdür. Ancak aynı lafızlarla değildir.

⁵ “*Şerhu'ş-Şâtıbiyye fî İlmi'l-Kırâât*”. Müellifi: Abdu'l-Kerîm b. Abdi'l-Kâdir b. Ömer b. Muhammed b. Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Ca'berî. Hicrî 932 yılında Dimeşk'e geldi. (Mu'cemü'l-Müellifin: V, s. 317) eş-Şâtıbiyye'nin birden fazla matbu şerhi bulunmaktadır. Ancak el-Ca'berî'nin şerhine vakıf olamadım.

Bunun üzerine bana dedi ki: ‘Otur! Ben Kur’ân ehlini severim.’ Ben de Yasin suresine kadar okudum. Bir altın bilezik getirmelerini istedi, onu bana taktı ve dedi ki: ‘Bu, Kur’ân okumanın karşılığıdır.’ Sonra bir kuşak getirmelerini istedi, onu bana sardı ve dedi ki: ‘Bu, orucunun karşılığıdır.’ Sonra bana bir taç giydirdi ve dedi ki: ‘Bu da, insanlara Kur’ân okuttuğun içindir. Ey Hamza! Benim indirdiğimi terk etme! Çünkü onu gerçekten ben indirdim.’”

Bu kıymetsiz fakîr der ki: “Tekmîl” olarak adlandırılan bazı kimseleri gördük ki, namazlarının caiz olmasını sağlayacak kadar bile Kur’ân okuyamıyorlar. O kişiler takvâli olmaya girişebilirler ama takvâyı temelden yıkmışlardır. Şüphelerden sakınmaya çalışırlar ama her gün beş defa namazlarını fesat etmektedirler. Kur’ân’dan kendilerine vird edinirler ama günah işleyerek Allah’a kulluk etmeye çalışmaktadırlar. Sonra bunlar, Kur’ân’ı hakkıyla okuyan bir muallimin huzurunda âlimlerin gerisinde koskoca sarıklarıyla oturmaktan insanlardan utanırlar. Zira onlara göre bu, yeni başlayanların görevidir. Oysa onlar, faziletli müderrisler sınıfına katılmışlardır. “*Yazıklar olsun sana yazıklar. Yine yazıklar olsun sana yazıklar!*”¹ “*Yeryüzünde haksız yere büyüklük taslayanları ayetlerimden uzaklaştıracağım.*”²

Sarf, nahiv, mantık veya felsefe benzeri ilimlerle meşgul olup da Kur’ân’ı tecvîd kurallarına uygun olarak okuyamayan bazı talebeleri, okuması düzgün bir üstattan Kur’ân okumaya teşvik ettiğinde, dersimden pek zamanın kalmıyor diye mazeret üretirler. Bu, üzerinde düşünülmesi gereken bir özürdür.

¹ el-Kiyâme 75/34-35.

² el-A’râf 7/146.

HÂTİME

Felsefe İle Alakalı Konular

1. Fasl

(Felsefenin Beyânı)

İğâsetü'l-Lehfân¹ müellifi der ki: “Felsefe ‘hikmet sevgisi’ anlamındadır. Filozof’un aslı, ‘hikmeti seven’ anlamına gelen ‘filosofa (philosophie)’ kelimesidir. Buna göre, ‘filo (philos)’ sevgi, ‘sofa (sofia)’ ise hikmet demektir. Hikmet ise iki çeşittir: Sözlü ve fiilî. Sözlü hikmet ‘hak söz’, fiilî hikmet ise ‘doğru fiil’dir. ‘Felâsife’ kelimesi ise, hikmet sevenler için kullanılan bir cins isimdir.”

Ben derim ki: Müellif, “felâsife” ile “felsefi” kelimesinin çoğulunu kastetmektedir. Felsefi kelimesi ise, hikmet sevgisine mensup olan, anlamındadır. “Eş’arî” kelimesinin “eşâ’ira” şeklinde çoğul yapılması gibi çoğul yapılmıştır. eş-Şâfiye şerhlerinde bu çoğul yapma konusu açıklanır.

Müellif devamla der² ki: “Felasife (filozoflar) ismi, birçok insanın kullanımında, peygamberlerin dininden çıkan ve kendince aklın gerektirdiği yoldan başkasına gitmeyen kimseler için kullanılan özel bir isim halini almıştır. Müteahhirîn âlimlerin örfünde ise, Aristo’nun izinden gidenler, özellikle de meşşâî ekolü için kullanılan bir isimdir. Bunlar, takip ettikleri yol İbn Sînâ tarafından -yani eş-Şifâ³ adlı kitabında ve diğer eserlerinde- geliştirilen kimselerdir.”

Müellif⁴ devamla şöyle der: “Âlemin kadîm olduğu görüşünü

¹ Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751 h.), *İğâsetü'l-Lehfân fî Mesâidi's-Şeytân*, II, s. 256.

² İbn Kayyim el-Cevziyye, *İğâsetü'l-Lehfân fî Mesâidi's-Şeytân*, II, s. 257.

³ Ebî Ali Hüseyin b. Abdillâh (ö.428 h.). İbn Sînâ adıyla meşhurdur. Eseri: *eş-Şifâ ve'l-Mantık*. (Keşfu'z-Zunûn: s. 1055)

⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İğâsetü'l-Lehfân fî Mesâidi's-Şeytân*, II, s.257-259.

ilk dile getiren Aristo'dur. O müşrik idi ve putlara tapardı. Onun ilahiyât alanında bazı sözleri var ki, baştan sona hepsi yanlıştır. Müslümanlardan bir grup, görüşlerine karşı cevaplar vererek onu eleştirmişlerdir.”

Ben derim ki: Daha sonra felsefe bir ilim dalının adı oldu. el-İhyâ'da¹ müellifi şöyle der: “Felsefe başlı başına² bir ilim değildir. Aksine o dört kısımdan oluşur. *Birincisi*: Hendese ve hesap olup, bu ikisi mübâhtır. *İkincisi*: Mantık. Bu, kelâma dâhildir. *Üçüncüsü*: İlâhiyyât. Bu, Allah'ın zatından ve sıfatlarından bahseden bir alandır ve yine kelâma dâhildir. Filozoflar bu alanda değişik yollara ayrılmışlardır. Bu yolların bir kısmı küfür, bir kısmı da bidat yoludur. *Dördüncüsü*: Tabî'iyât. Bu, tabî'î -basit: Felekler ve unsurlar- veya mürekkep -madenler, bitkiler ve hayvanlar- cisimlerden bahseden bir alandır. Tabî'iyâtın bazı konuları hak dine aykırıdır.”

Ben derim ki: Tabî'iyât da kelâma dâhildir. Ona dâhil olmasının anlamı şudur: Kelâm, akla ve şeriata uygun biçimde tabî'î/basit ve mürekkep cisimlerden bahseder. Bu ikisine uygun tarzda ilâhiyyâtta da bahseder. Cismin “tabî'î” olarak kayıtlanması, ta'lîmî cismi (matematiksel cisim) ayrı tutmak içindir. Ta'lîmî cisim, uzunluk, genişlik ve derinlik olarak üç boyutu bulunan miktardan ibarettir. Çünkü bu konudan hendesede bahsedilir. Tabî'î cisim ise, söz konusu miktarın kendisiyle kaim olduğu şeyden ibarettir.

¹ el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I, s. 22.

² “Felsefe başlı başına bir ilim değildir.” sözü: Eğer, “el-Gazâlî'nin sözünden, felsefenin her bir kısmının birer ilim olduğu sonucu çıkar. Çünkü ilim, lügat, örf ve şeriatta, sırasıyla mutabık tasavvur, tasdîk ve yakîn olmak üzere üç kısma ayrılır. Dolayısıyla zan ve cehl-i mürekkeb (Bilmediği halde bilmediğini de bilmeyerek kendini bilgili zannetmek. Çev.) içermez.” dersin, bunun açıklaması *el-Mevâkıf* ve şerhinde yer almaktadır. Az ileride, ilâhiyyâtın bir kısmının küfür, bir kısmının bidat, ekseri kısımlarının ise cehl-i mürekkeb olduğu açıklanacaktır. (Hâşiye)

Derim ki*: İlim adının felsefe için kullanılması, ancak filozofların ıstılahında yer alır. Onların ıstılahında ilim, akılda oluşan sûrettir. Bu sûret, Şerhu'l-Mevâkıf'ta da belirtildiği üzere, ister yakîn bilgi olsun, ister zan olsun isterse de cehl-i mürekkeb olsun fark etmez. (Hâşiye)

* Burada “derim ki” diyen, Hâşiyedeki musanniftir.

Gazâlî, “el-Munkızu Mine’ d-Dalâl”¹ adlı kitabında felsefeyi altı kısma ayırmıştır. Beşincisinin “siyaset” olduğunu belirtmiştir ki o, dünya ve yönetim işleri ile alakalı maslahatlardan bahseder. Altıncısı ise “hulkiyye” olup, ahlaktan bahseden bir alandır. el-Gazâlî² şöyle der: “Filozofların ahlak alanındaki bütün sözleri, nefsin ahlakî niteliklerini sıralamak, bunların türlerinden ve iyi olanlarını elde etme ve kötü olanlarından uzak durma keyfiyetinden söz etmekten ibarettir. Bunları da, kendilerini kulluga adayan ve Allah Teâlâ’yı zikre ve nefis ve hevâyâ muhalefete kararlılıkla devam eden sûfilerin sözlerinden alıntılanmışlardır. Kendi batıl düşüncelerinin revaç bulmasının sağlamak amacıyla, onlardan aldıkları bu sözlerle kendi sözlerini süsleyerek, her ikisini birbirine mezcetmişlerdir.”

Gazâlî, el-Munkız’da hendese ve hesap yerine riyâziyyâtta - hey’eti de içine aldığı için daha kapsamlıdır- bahseder ve der³ ki: “Filozofların riyâziyyât alanındaki sözleri delile dayanmakla birlikte, ilâhiyyât alanındakiler tahminîdir.” Gazâlî sözlerine şöyle devam eder: “İlâhiyyât alanına gelince, hatalarının çoğu buradadır. Hataya düştükleri konuların tamamı yirmi temel esasa indirgenebilir ki bunların üçünde tekfir edilmeleri, on yedisinde bidat ehli sınıfına dâhil edilmeleri gerekir. ‘Tehâfütü’l-Felâsife’⁴ adlı kitabımızda onların bütün bu düşüncelerini çürüttük. Tekfirlerini gerektirecek üç hususa gelince, bunlar, “Cisimler haşr olunmayacaktır”, “Allah Teâlâ cüziyyâtı değil sadece külliyyâtı bilir” ve “Âlem kadîmdir” şeklindeki görüşleridir.

Bu fakîr kul der ki: Filozofların tekfirini gerektirecek en başta

¹ el-Munkız Mine’ d-Dalâl felsefe alanında yazılmış bir kitaptır. Müellifi: Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî. *Kimyâu’s-Se’âde, el-Kavâ’idü’l-Aşere* ve *el-Edeb fi’ d-Dîn* eşliğinde basılmıştır. Takdim, tahkik ve talik: Muhammed Mustafa Ebu’l-‘Alâ ve Muhammed Muhammed Câbir.

² el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’ d-Dîn*, I, s. 22.

³ el-Gazâlî, *el-Munkız Mine’ d-Dalâl*, s. 47. Bazı lafızlar değiştirilerek alıntılanmıştır.

⁴ el-Gazâlî, *Tehâfütü’l-Felâsife*, Bu kitap bir çok kez basılmıştır. Bu baskıların en önemlisi 1319 yılında Mısır’da el-Hayriyye matbaasınca üç risale bir arada basılanıdır. 1. Gazâlî’nin *Tehâfütü’l-Felâsife*’si. 2. İbn Rüşd’ün *Tehâfütü’l-Mütehâfütin* (veya *Tehâfütü’l-Felâsife*)’si. Bu eser bir öncekine reddiyedir. 3. Mustafa b. el-Halil el-Bursevî’nin *Tehâfütü’l-Felâsife*’si. Bu eser diğer ikisinin karşılaştırmasını yapmaktadır. (Serkis: II, s. 1411)

gelen şey, “on akıl”¹ nazariyeleri² ve bütün mahlukatın yaratılışını “onuncu akıl”a isnat etmeleridir. Şöyle demektedirler: Allah Teâlâ sadece “ilk akıl”ı yaratmıştır. -Bu sözleri sebebiyle onlara lanet olsun- Onlar söz konusu “akıllar” nazariyesi ile puta tapanlardan daha ileri düzeyde müşriktirler. Zira puta tapanlar, putların yaratıcı ve var edici olduğuna inanmıyorlar; sadece onların Allah katında şefaathçi olduklarına inanıyorlar ve şfaat beklentisiyle onlara tapıyorlar.

el-Munkız’da³ müellifi şöyle der: “Filozofların riyâziyyât alanındaki sözleri bürhânî olduğundan bunların inkarına imkan bulunmamaktadır. Ancak bunlara bakan birinin, onların ilâhiyyât alanındaki sözlerinin de böyle olduğunu zannederek bu sözlere inanması ve sırf bu taklitten dolayı küfre düşmesi⁴ ihtimal dâhilindedir. Bundan dolayıdır ki, riyâziyyât konularına yönelen herkesin bu alana dalması engellenmelidir. Her kim riyâziyyât alanına dalıyorsa, bunu ancak dinden sıyrılarak ve takvâ dizginden kurtularak yapıyor demektir.” Adı geçen eserde⁵ müellifi şunu da diyor: “Mantıkla alakalı konulara gelince, bunlar içerisinde karşı çıkılacak bir konu yoktur. Aksine bunlar, kelâmcıların nazar konularında zikrettikleri türden şeylerdir. Kelâmcılar onlardan, sadece kullandıkları bazı ıstılahlar sebebiyle ve filozofların bu konulara fazla eğilmeleri nedeniyle ayrılmaktadırlar.”

Gazâlî’nin “Filozofların riyâziyyât alanındaki sözleri

¹ el-Ukûlü’l-Aşere: Kozmolojik akıllar nazariyesi. (Çev.)

² “On akıl” sözleri: Bazı müderrislerin bazı talebelerine verdiği icazet belgesinde, hocaların silsilesini es-Seyyid eş-Şerîf’e kadar andıklarını ve onu da ilmi konusunda mübalağa yapmak için “onuncu akıl” olarak adlandırdıklarını görürsün. Çünkü filozoflara göre “onuncu akıl” ay feleğinin altındaki olup bitenlerin tamamını bilir, çünkü o, bütün bunlara etki etmektedir. Düşün ki, “onuncu akıl”a nasıl inanıyorlar ve es-Seyyid eş-Şerîf’e mübalağa babından bu adı veriyorlar. Bu gibi müderrisler müşriktirler, ancak onlar imanın şartlarını bilmediklerinden kendilerinin mümin sanıyorlar.

³ el-Gazâlî, *el-Munkız Mine’d-Dalâl*, s.101.

⁴ “Sırf bu taklitten dolayı küfre düşmesi” sözü: Yani, onların bâtil delillerini göz önünde bulundurmaksızın ilâhiyyât alanındaki görüşlerinin hak olduğuna doğrudan inanmaları kastediliyor. Bunun üzerine derim ki: Felsefeyi, “varlıkların hakikatlerinin durumu ilmi” olarak tanımlayanlar ile ilmi, “vaktaya uygun kesin inanç” olarak tanımlayanlar da böyledir. (Hâşiye)

⁵ el-Gazâlî, *el-Munkız Mine’d-Dalâl*, s.102-103.

bürhânîdir” sözü tartışma götürür. Çünkü onların hey’et (astronomi) konusundaki bazı sözleri tahmine dayalıdır. Nitekim el-Beydâvî, “*Göğü yedi gök olarak düzenledi*”¹ ayetini tefsir ederken şöyle demektedir²: “Eğer, ‘Gökbilimciler dokuz feleğin varlığını ispat etmemişler midir?’ denilirse, derim ki: Zikrettikleri hususta şüpheler vardır...” el-Mevâkıf’ın müellifi de, filozofların hey’et ilminin meseleleri ile ilgili delillerinin çoğuna itiraz etmiştir. Buradaki tartışmalı durum şöylece giderilebilir: Filozofların ilgilendiği hey’et ilmi, işin başında, bir takım muhayyel dairelerin araştırılması şeklinde idi. Bu muhayyel hey’ettir ve delilleri de elbette bürhânîdir. Gazâlî’nin kastettiği de budur. Daha sonra müteahhirîn filozofları, hey’et ilmini ulvî ve süflî cisimleri araştıran bir ilim dalına dönüştürdüler. Bu ise mücessem het’ettir ve meseleleri tahminîdir.

2. Fasl

(Felsefenin ve Filozofların Yerilmesi Konusunda Âlimlerin İfadeleri)

Burada felsefeden kastedilen tabî’î ve ilâhî felsefedir. Çünkü daha önce Gazâlî’den naklen belirttiğimiz gibi, filozofların en çok yanıldıkları alan burasıdır. Şu halde deriz ki: Filozofları ilk defa yeren Allah Teâlâ’dır: “*Peygamberleri kendilerine apaçık deliller sunduklarında, onlar kendilerindeki ilimle mutlu olmayı yeğlediler. Sonuçta alay ettikleri gerçekler onları çepeçevre kuşatıverdi.*”³ Bu ayete getirilebilecek yorumlardan biri de, burada “ilim” ile kastedilenin Yunanlılardaki filozofların ve dehrîlerin ilimleri olduğudur. Onlar Allah Teâlâ’nın vahyini işittiklerinde kabul etmediler ve peygamberlerin ilimlerini kendi ilimleri karşısında küçük gördüler. Sokrat’tan nakledildiğine göre, Musa’yı (as) işittiğinde kendisine “Onun yanına gitsen” denildiğinde şu cevabı vermiştir: “Biz eğitimli bir toplumuz, onun bizi eğitmesine gerek yok!” el-Keşşâf’ta⁴ ve el-

¹ el-Bakara 2/29.

² el-Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, I, 44.

³ el-Mü’min 40/83.

⁴ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, s. 493. eş-Şeyh Salih Ma’tûk der ki: Bu kıssa ihtilâfıdır. Çünkü Musa (as) milattan iki bin yıldan daha fazla önce Firavunlar zamanında yaşadı. Sokrat ise milattan birkaç yüzyıl önce yaşamıştır.

Medârik'te bu şekilde geçmektedir. et-Taftâzânî, Reddû'l-Füsûs'ta şöyle der: "Filozoflar sefih insanlardır, şeriatları ve dinleri inkar eden bedbaht kafirlerdir, dinlerin ayrıntılı beyanlarını reddeden ve şöyle diyen kimselerdir: 'Dinler, insanların işlerini düzene koymak için oluşturulmuş bir takım kurallar ve gerçeği bulunmayan bir takım süslenmiş hilelerdir.' Sırasıyla Allah'ın, meleklerin ve insanların laneti onların üzerine olsun."

et-Tıybî¹ el-Keşşâf haşiyesinde şöyle der: "Şeyh Şihâbü'd-Dîn et-Türbeştî, bazı arkadaşlarına vasiyetinde şöyle der: Onlara vasiyetim şu ki, filozofların batıl sözlerine kulak kesilme şöyle dursun, kulaklarını bile kapasınlar. Çünkü bu sözler sahibine hep uğursuzluk getirmiştir. Eğer denizi bu sözlerden bir kelimeyle karıştırırsan denizin tabiatını değiştirirsin. Sonra bunlar, dünyada değersiz olma ve ahirette rezil olmadan başka bir sonuç vermezler. Bu durumdan Allah'a sığınırız."

el-Mevâkıf² in müellifi, filozofların samanyolu galaksisi hakkındaki çelişkilerini naklettikten sonra şöyle der: "Bu çelişkileri nakletmekten amaç; kendilerinin söyledikleri ve inandıkları sözlerde kendilerinin bile sebat etmedikleri ve fikir öncülerinden naklettikleri şeylere güvenen kimsenin bulunmadığı hususları akıllı ve zeki bir insan tarafından açıkça anlaşılın ve görülsün diye zikrettikleri çelişkili konuları ortaya çıkarmaktır. Bütün bunlar, ilk bakışta zayıflıkları ortaya çıkan, temelsiz hayaller ve ahmakça çarpıtmalardan ibarettir. Sonra bunlar sadece birbirlerine itibar ederler."

Gazâlî³, el-Munkız'da şöyle der: "Aristoteles'in ve ondan önceki Eflatun, Sokrat ve diğer filozofların kâfir olduğuna, ayrıca onların peşinden giden İslâm dünyasındaki mütefelsifelerden İbn Sînâ, Fârâbî ve benzerlerinin de kâfir olduğuna hükmetmek gerekir."

"Onların benzerleri kimlerdir?" diye sorarsan, derim ki: Felsefeyi seven, onun derinliklerine dalan, şeriat ilimlerini yücelttikleri gibi onu da yüceltme amacıyla "hikmet" diye adlandıran ve din büyüklerini veya peygamberleri yüceltir gibi filozofları da yüceltmek amacıyla onları "hukemâ" diye adlandıran kimselerdir. Yine bunlar,

¹ et-Tıybî hakkında daha önce bilgi verilmişti.

² el-İcî, *el-Mevâkıf*, s. 400. el-İcî bu ifadeleri el-Âmidî'den naklen söylemiştir.

³ el-Gazâlî, *el-Munkız Mine'd-Dalâl*, s. 42-45.

tahsil ettikleri felsefe ile övünen ve ondan yoksun olanları şeriat ilminde cahil olmakla itham edenlerdir. Göğün ve yerin Rabb'ine yemin olsun ki bunlar kâfir mütefelsifelerdir. Ahi Çelebi¹ zamanında da bunların benzerleri bulunuyordu ve o, Hâşiyetü Kitâbi Sadri'ş-Şerî'a'nın giriş kısmında onlar hakkında şöyle demişti: “Ahirette cehennem ateşinden başka kazançları olmayan mütefelsifelerin nezdinde fıkha olan rağbet iyice azaldı. Onlar cehenneme gireceklerdir; orası ne kötü bir varış yeridir.”

Bu eseri yazan bu fakîr der ki: Bu asırdaki mütefelsifeler onun asırdakilerden çok daha fazladır.

“Mütefelsifelerin ahirette ateşten başka kazançlarının olmayacağını Ahi Çelebi nereden biliyor?” diye sorarsan derim ki, Allah Teâlâ'nın şu sözünden biliyor: “*Onlar, kendilerine zarar verecek, ama hiçbir yarar sağlamayacak olan şeyleri öğreniyorlardı. Şunu da kesin biliyorlardı ki, bu şeyleri satın alanların ahirette hiçbir nasipleri olmayacaktır.*”² Burada “kendilerine zarar verecek olan şeyler” ile kastedilen şey sihirdir. el-Medârik'te³ müellifi şöyle der: “Ayette, azgınlığa sürükleyen felsefenin öğrenilmesi gibi, sihirden de sakınmanın gerekli olduğuna delil vardır.”

Ayet, sihir kitaplarıyla meşgul olan ve Tevrat'a olan ilgileri azalan Tevrat Ehli hakkında nazil olmuştur. Sihri satın almanın anlamı, “Onu, Allah'ın kitabının yerine koydular” demektir. Ayette geçen “halâk” kelimesinin anlamı ise, tefsirlerde geçtiği üzere “nasip” demektir. “es-Seyyid eş-Şerîf, Şerhu'l-Mevâkîf'ta, ‘Filozoflar zeki kimselerdir.’ dememiş midir?” diye sorarsan, derim ki: Evet. Ancak el-İmâm el-Cevzî de Keşfu'n-Nâmûs'ta⁴ şöyle demiştir: “Filozoflar zeki insanlardı. Bu zekâlarıyla da hendese ve mantık ilimlerini ortaya

¹ Ahi Çelebi: el-Mevlâ Yusuf b. Cüneyd (905). *el-Hidâye* üzerine yazılmış olan *Şerhu Sadri'ş-Şerî'a* üzerine bir Hâşiyesi bulunmaktadır. Hâşiyesinin adı: *Zahîratü'l-Ukbâ*. (Keşfu'z-Zunûn: II, s. 2020-2022). Bu Hâşiyeye henüz basılmamıştır.

² el-Bakara 2/102.

³ en-Neseî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, I, s. 76.

⁴ İbnü'l-Cevzî hakkında bilgi veren Me'âcim kitaplarına baktım, bu kitaptan bahsedildiğini görmedim. *Hediyyetü'l-Ârifîn* müellifi iki yüzden fazla kitabını zikreder, ama onlar arasında bu kitaptan bahsetmez. (*Hediyyetü'l-Ârifîn*, I, s. 520-523).

çıkardılar. Ancak ilâhiyyât alanında konuşmaya başladıklarında tökezlediler. Zira ilâhiyyât alanında aklın fikir yürütme imkânı yoktur. Bu nedendir ki, hendese türü alanlarda ihtilaf etmedikleri halde, bu alanda ihtilaf etmişlerdir.”

Ben derim ki: Gazâlî'nin daha önce naklettiğimiz şu sözlerinde geçtiği üzere, Tabî'yyât konularının bir kısmında da tökezlemişlerdir: “Aklın tabî'yyât konularında yani tamamında fikir yürütme imkânı yoktur. Zira kadîm bir yaratıcının varlığı, birliği ve akıl yoluyla bilinebilir sıfatları gibi bazı tabî'yyât konularında akıl tek başına karar verebilir ise de, filozoflar Allah Teâlâ'nın sıfatları konusunda tökezlemişlerdir. el-Beydâvî¹, Allah Teâlâ'nın, “*Onlara akılları mı bunu emrediyor?*”² sözünün tefsirinde şöyle demiştir: ‘Kâhin, zeka ve ince tefekkür sahibi olur.’”

Ben derim ki: Kâhin, yalan ve tökezlemelerine tanık olunan kimsedir. Şu açık ki, kâfir de zekâ sahibi olabilir. Görmüyor musun ki, Frenkler de zekâları ve ince düşünceleri sayesinde, akılları hayrete düşürecek sanatlar keşfediyorlar. Bununla birlikte, “Allah Teâlâ Meryem Oğlu Mesih”tir veya “Mesih Allah'ın oğludur” diyorlar.

3. Fasl

(Mütefelsifenin Yerilmesi)

Onların kim olduklarını öğrendin. et-Taftâzânî “Bürdü'l-Fusûs”³ adlı risâlesinde şöyle der: “İslâm dinini ve Peygamberlerin yolunu yıkmayı hedefleyen bu zındıkların arasındaki fukahâ elbisesine bürünmüş bazı mütefelsifenin derinlere dalışı, seni Allah'ın ayetlerinden ve İslâm dininden uzaklaştırmasın ve Peygamberlere tabi olanlardan yüz çevirtirmesin. Çünkü onlar dinden sıyrılmışlar, şeytan onları kendisinin peşine takmış ve azgınlardan olmuşlardır. Onlar, müslümanların âlimleri suretinde kâfirlerin önderleri olmuşlar; cahillerden bir grubu ve kararsız ilim talebelerinden bir topluluğu yoldan çıkarmışlardır.”

¹ el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, II, s. 426.

² et-Tûr 52/32.

³ el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifin*'de bu risâlenin adını “*Def'u'n-Nusûs ve'n-Nukûs*” olarak vermiştir. (*Hediyyetü'l-Ârifin*, II, 430). Bu eser henüz basılmamıştır.

es-Sübki, *Mu'îdü'n-Ni'am* adlı kitabında şöyle der¹: “Bir grup insan, Ebû Nasr el-Fârâbî, Ebû Ali İbn Sînâ ve bu ümmet içinde yetişen diğer filozofların peşinden gittiler; onların batıl düşünceleriyle ve cehaletleriyle meşgul oldular ve bunları da ‘İslâmî hikmet’ olarak adlandırıp kendilerine de “İslâm hükemâsı” adını taktılar. Oysa bunlar, ‘hükemâ’ olarak değil de “süfehâ ve cühelâ” olarak adlandırılmaya daha uygundurlar. Zira bunlar Allah’ın nebîlerinin ve rasullerinin düşmanlarıdır; şeriatın ortaya koyduğu hükümlerin de tahrişçileridir. Onlar, kendilerini bu mütefelsifenin saçmalıklarını okumaya vakfetmişler ve bunları hikmet diye adlandırmışlar, bunları bilmeyenleri de cahillikle suçlamışlardır. Bunlar arasından, ne bir parça Kur’ân ne de Allah Rasûlü’nden (sav) bir hadis ezberlemiş olan tek bir kişiye neredeyse rastlayamazsın. Allah’a yemin ederim ki, bunlar müslüman halk için Yahudilerden ve Hıristiyanlardan daha zararlılardır. Çünkü bunlar, müslüman elbisesine bürünüp kendilerini onların âlimleri zannediyorlar; halk da onlara tabi oluyor. Şiir:

İslâm’a girdiler sadece şunun için,
Kanları korunsun da akmasın.
Dinin yasaklarını şevkle işliyorlar,
Namaza kılmaya gelince tembellik ediyorlar.

Şu halde onlardan şiddetle sakın. İmamlarımızdan bir grup, felsefe ile meşgul olmanın haram olduğu konusunda fetva vermişlerdir.”

Ebû Hafs es-Sühreverdî², “*Raşfu'n-Nesâihi'l-Îmâniyye ve Keşfu'l-Fadâihi'l-Yunâniyye*” adlı kitabında şöyle der: “En büyük felaket ve en büyük fitne; din elbiselerine bürünerek küfrünü gizleyip bu ümmetten olduklarını beyan edenler, müslümanlar arasına karışarak filozofların ve dehrîlerin ilimlerini tahsil edenler ve bu ilimlerde mahir olduklarını iddia edenler, tavsiye ettiklerinin ilim ve hikmet kabilinden şeyler olduğu iddiasıyla bazı ilim talebelerinin iç dünyalarını kaydıranlar ve fitratın sükûneti içindeki kararlı kalpleri ifsat edenler ve

¹ es-Sübki, *Mu'îdü'n-Ni'am ve Mübîdü'n-Nikam*, s. 77.

² eş-Şeyh Şihâbü'd-Dîn Ömer b. Muhammed es-Sühreverdî (ö.632 h.). Birçok eseri vardır. Bunlardan biri de bu, *Raşfu'n-Nesâihi'l-Îmâniyye ve Keşfu'l-Fadâihi'l-Yunâniyye* adlı kitabı ve *'Avârifü'l-Me'ârif* tir.

istikrar içindeki kalpleri rahatsız edip günahlarının tufanına sürükleyen kimselerdir. Onlar, şeytanın tuzaklarıdır ve Allah Teâlâ'nın şu sözünde belirttiği gibi, yoldan saptırma ve ardından da gizlenme konusunda şeytanla ortaklık kurmuş şeytanın taraftarlarıdır: “*Şeytan ve taraftarları, sizin onları göremeyeceğiniz noktadan sizi görürler...*”¹

eş-Şeyh es-Senûsî², akîdesinin şerhinde şöyle der: “Filozofların sözleriyle dostluk kurmaya düşkün olan kimselerin iflah olduğu veya kalbinde veya dilinde iman nurunun bulunduğu çok nadir rastlanan bir durumdur. Allah’a ve Rasûlü’ne karşı çıkan kimselerle dostluk ilişkisinde olanlar nasıl iflah olsunlar ki?” es-Senûsî devamla şöyle der: “Bazı insanların işi ters gitmiş başarısız olmuşlardır. Bunun sebebi olarak onların, bu insanların kötülüğü emreden nefislerinde baş olma sevdası yer ettiği için, lanetli filozofların sözlerine ve onların birçok ahmaklıklarını nakletmeyi vazife edinen kitaplara değer verdiklerini görürsün...”

es-Süyûtî, el-İtkân’da şöyle der³: “Bir grup insan cehalete ve hırsına yenik düştü. Baş olma sevdası onları kör ve sağır etti. Bunlar, şeriat ilimlerinden saptılar ve onları unuttular. Filozofların ilimlerine eğildiler ve onları dikkatle okudular. Onlardan bir insan ilerlemek ister, ama Allah onun ısrarla geri kalmasını sağlar. Hiçbir ilmi olmadığı halde itibar peşindedir. Sonuçta kendisi için ne bir dost ne de bir yardımcı bulur.”

Bu fakîr der ki: Onlar sanki Allah Teâlâ’nı şu sözü kapsamına giriyorlar: “*Allah’ın nimetini bir tarafa bırakıp küfrü tercih edenleri ve kendi halklarını helak yurduna sürükleyenleri görmedin mi?*”⁴

İğâsetü’l-Lehfân⁵ müellifi şöyle der: “İsrail oğulları, Musa’nın

¹ el-A’râf 7/27.

² eş-Şeyh Muhammed ed-Deskûtî, *Hâşiyetü’l-Deskûtî* (Senûsiyye metinlerinin şerhi olan *Ümmü’l-Berâhîn* üzerine yazılmış Hâşiye), s. 71. Kitap basılmıştır: Dâru’l-Fikr, Beyrut.

³ Uzun araştırma neticesinde el-İtkân’da böyle bir ibareye rastlamadım. (Muhakkik tarafından tespit edilemeyen bu ibare, el-İtkân’ın ikinci cilt ve 540. sayfasında yer almaktadır. Çev.)

⁴ İbrahim 14/28.

⁵ İbn Kayyim, *İğâsetü’l-Lehfân fî Mesâidi’ş-Şeytân*, II, 269.

(as) düşmanları olan muattılanın¹ ilimlerine yönelip de onları Tevrat nasslarının önüne geçirdiklerinde, hâkimiyetlerine son veren, kendilerini yurtlarından kovan ve nesillerini esir alan kimseleri, Allah onların başlarına musallat etti. Vahiyden yüz çevirip, onun yerine dinden çıkmış muattıla filozofların ve diğerlerinin sözlerini koyduklarında, Allah'ın kullar üzerinde icra ettiği âdeti ve sünnetidir budur. Nitekim Arap ülkelerinde felsefe ve mantık ortaya çıkıp da bunlarla meşgul olduklarında, Allah onları cezalandırdı ve ülkelerinin çoğunu Hıristiyanlar ele geçirdi² ve onları kendilerine tebaa eyledi. Aynı şekilde, doğu ülkelerinde de bu durum ortaya çıktığında, Tatar ordularını³ Allah onlara musallat eyledi; Tatarlar doğu ülkelerinin çoğunu ortadan kaldırdı ve onların yönetimini ele geçirdi. Yine, üçüncü yüzyılın sonlarında ve dördüncü yüzyılın başlarında, Irak halkı felsefeyle ve ilhad ehlinin ilimleriyle meşgul olduklarında, Allah Batınî Karmatîleri onlara musallat etti ve bunlar Halife'nin askerlerini birkaç kez bozguna uğrattılar, hacıları esir aldılar, onları öldürerek ve esir alarak kırıp geçirdiler ve kendi güçlerine güç kattılar.”

Ben derim ki, müellifin yukarıda İsrail oğulları ile ilgili bahsettiği şey, Allah Teâlâ'nın şu sözünde ifade edilen husustur. *“Onlara, Allah katından, ellerindeki Tevrat'ı tasdik eden bir Peygamber gelince, O Kitap Ehli'nden bir kısmı, güya gerçeği hiç bilmiyorlarmış gibi, Allah'ın kitabını arkalarına atarak ondan yüz çevirdiler ve Süleyman'ın hükümranlığı hakkında şeytanların*

¹ Allah'ın sıfatlarını inkâr edenler. (Çev.)

² Bu fakîr kul der ki: Zamanımızda yani 1130 h. tarihi itibarıyla, Anadolu'da felsefe yaygınlaştı. Bu tarihten seksen yıl kadar önce Hıristiyanlar, Anadolu'nun birçok bölgesini istila ettiler, İslâm Hükümdarının askerlerini birçok kez bozguna uğrattılar, müslümanlardan ve onların evlatlarından sayısızca insanı esir aldılar. Hıristiyan istilasının daha da yaygınlaşmasından korkulur. Allah'tan dileğimiz şu ki, İslam Hükümdarının ve saltanatının temsilcilerinin üzerindeki bu musibeti kaldırsın ve âlimler de filozofların fikirlerini okutmaktan vazgeçsinler; bundan vazgeçmeyenler de cezalandırılsın. Nitekim Endülüs'te bazı âlimler filozofları görüşlerine önem verdiler, onları ders olarak okuttular ve Endülüs âlimleri İslam Hükümdarını buna teşvik ettiler. Bundan dolayı Allah ona darbe indirdi, onu ve çevresindekileri lanetledi. Bu anlatının detayı İbn Hibbân'ın tefsirinde yer almaktadır. (Hâşiye)

³ Tatar orduları: Onlar Çin kâfirleridir. Kıssaları, el-Kurtubî'nin Tezkire'sinde geçer. (Hâşiye)

Buradaki ifade el-Kurtubî'nin Tezkire'sinde (s. 593) geçmektedir. (Muhakkik)

uydurdukları sözlere tâbi oldular.^{1,2} Yine müellifin “mantık” ile kastettiği şey, ilk dönemlerde olduğu üzere, felsefe ile karışmış olan mantıktır. Günümüzde var olan mantık ilmine gelince, İbn Hacer’in Şerhu’l-Erba’în’de açıkladığı³ üzere, felsefe ile olan bağına kopardığı için faydalı bir ilimdir ve onda sakıncalı hiçbir şey yoktur.

4. Fasıll

(Felsefe İle Meşgul Olmanın Hükümü)

es-Sübki’nin, “İmamlarımızdan bir grup, felsefe ile meşgul olmanın haram olduğu konusunda fetva vermişlerdir.” şeklindeki sözünü⁴ işitmiş bulunuyorsun. Ayrıca âlimlerin, “ilim maluma tabidir” sözleri de, onunla meşgul olmanın haramlığını gerektirir. el-Medârik⁵ müellifinin de, zikredilen ayetin yorumunda, ondan sakınmanın gerekli olduğunu da işittin. Onun sözündeki “gerekli” ile kastedilen, kesin farz anlamında bir gerekliliktir.

el-Keşşâf’ın⁶ müellifi şöyle der: “Ayette, azgınlığa sürüklenmesinden emin olunmayan felsefenin öğrenilmesi gibi⁷, sihir öğrenmekten sakınmanın da daha doğru olduğuna delil vardır.”

Hüsrev⁸, Hâşiyetü Tefsîri’l-Beydâvî’de şöyle der: “el-Keşşâf müellifinin, ‘felsefenin öğrenilmesi gibi’ sözünde, seni şu şekilde düşünmeye yönlendirecek bir durum söz konusudur: ‘Sihir öğrenmekten sakınmak ihtiyatî bir gerekliliktir. Baskın karakteri haram

¹ Yani, cin ve insanlardan oluşan şeytanların okumakta olduğu veya Süleyman (as) zamanında okudukları sihir kitaplarına tabi oldular. Tefsir kitaplarında böyle geçer. (Hâşiyeye)

² el-Bakara 2/101-102.

³ Bu eser, İbn Hacer el-Heytemî’ye ait, Şerhu’l-Erba’îni’n-Neveviyye’dir. Mukaddime’de (s. 12) bu konuya kısaca işaret etmiş ise de açıklama bulunmamaktadır. Belki de benim göremediğim bir başka yerde açıklamıştır.

⁴ es-Sübki, *Mu’idü’n-Ni’am ve Mübidü’n-Nikam*, s. 77-78.

⁵ en-Nesefî, *Medârikü’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Te’vîl*, I, s. 76.

⁶ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, s. 301.

⁷ el-Keşşâf’tan nakledilen ifadede yer alan “من تعلم الفلسفة” şeklindeki ibare, söz konusu eserde “كتعلم الفلسفة” şeklinde geçtiği için, çeviriyi buna göre yaptık. (Çev.)

⁸ Hüsrev bu ifadeleri el-Keşşâf’tan nakletmiştir. Kaynak az önce verilmişti: , *el-Keşşâf*, I, 301. Hüsrev Hâşiyesi basılmamıştır.

olmasını gerektirse de, ortaya çıkacak şüphelere karşı dini savunma mevkiinde bulunan kimseye felsefeyi öğrenmek haram olmadığı gibi, bir bölgede yaygınlaşacağı farz edilirse ve sihrin o bölge insanlarını fesada sürükleyeceğinin açıklanması ve onların hakka dönmelerinin sağlanması amacı güdülürse, sihir de böyledir.’ Bu durum, âlimlerim sihir öğrenmenin mutlak olarak haram olduğu şeklindeki görüşlerine aykırı değildir¹.”

Yukarıdaki “farz edilirse” sözü, savunma mevkiinde bulunan kimse için, felsefe öğrenmenin haram olmadığına delâlet eder. Bu ancak, bir bölgede filozofların akâidinin yaygın bir hal alması farz edilirse ve bu akâidin insanları fesada sürükleyecek olmasının açıklanması ve onların hakka dönmelerinin sağlanması amacı güdülürse doğrudur. Ancak filozofların artık nesli tükendi ve felsefe de ortadan kayboldu. Onun üstünü ancak felsefe dersi alan mütefelsifeler örtebilir. Onların yeniden ortaya çıkacakları farz edilse bile, bunlar onların pislettikleri şeyleri ortaya çıkarırlar. Ayrıca es-Sübkî², Mu’îdü’n-Ni’am adlı kitabında şöyle der: “Filozofların ilimleri üzerinde düşünmek, ancak dinî ilimlerde derinleşmiş, onların çürük şüphelerini gidermeye gücü yeten ve batıl düşünce rüzgârlarının kendisini yerinden oynatamayacağına dair nefsine güvenen kimseler için caizdir.”

Ben derim ki: Savunma mevkiinde bulunmaya ancak çok az âlim uygundur. Bu derin bilgi sahibi âlim de, felsefeye düşmanın yüzüne bakar gibi bakar; kitaplarına da pis bir leşe dokunur gibi dokunur.

Gazâlî³, el-Munkız Mine’d-Dalâl’de der ki: “Yemin olsun ki, insanların çoğu kendilerinin üstünlükte mükemmel, hakkı batıldan ayırt etmede hünerli ve kabiliyetli olduklarını zannederler. Bu nedenle, mümkün olduğu kadar, dalâlet ehlinin kitaplarını mütalaadan herkesi

¹ “Aykırı değildir” sözü: “Yani, sihrin nadiren söz konusu olduğu durumlarda sihri öğrenmenin haram olmayışı, sihir öğrenmenin mutlak olarak haram olduğu görüşlerine aykırı değildir.” Burada aykırılığın olmayışı, nadir durumun konumunun mevcut olmama konumuna indirgenmesi ve âlimlerin âdetinin, hatta Allah ve Rasûlü’nün âdetinin, nadir bir hakikati genel kapsamlı hükümler kapsamına indirgemek olduğu şeklinde izah edilebilir.

² es-Sübkî, *Mu’îdü’n-Ni’am ve Mübîdü’n-Nikam*, s. 78.

³ el-Gazâlî, *el-Munkız Mine’d-Dalâl*, s. 54.

engelleme konusunda kapıyı kapatmak gerekir.”

Şunu da bil ki, sihirle¹ meşgul olmanın haram oluşundaki illet, el-Keşşâf müellifinin de belirttiği gibi, ihtiyattır. Felsefeyi ve her türlü haramı öğrenmenin haram oluşundaki illet de yine aynı şeydir.

Bu nedenle el-Keşşâf müellifi, “azgınlığa sürüklenmesinden emin olunmayan felsefenin öğrenilmesi gibi” demiştir. Bir atasözünde şöyle denir: “İşiten öyle zanneder.”²

Şerhu'l-Mevâkıf'ta müellifi şöyle der: “Mutezilenin önde gelenlerinden olan el-Câhız, belâğat otoritelerinden biriydi. Filozofların kitaplarını incelemiş ve onlardaki çürük akideleri bulup tespit etmişti. Çünkü sapkın fırkaların en kötülerinden olan ve Karâmita olarak adlandırılan İsmâîlîler, bâtil yorumlarla şeriatı geçersiz kılmak maksadıyla, kendi düşüncelerini filozofların düşünceleriyle harmanlamışlar, felsefe yapmışlar ve dinî kurallar ve şer'î meselelerle alay etmeyi sürdürmüşlerdi.”

Ben derim ki: Dine bağlı muasır âlimlerden, felsefeyi ve filozofları yermek için kıvranan kimseleri gördün ve işittin. Bu durum, felsefe taraf olanların felsefeyle ilgilenmeleri ve felsefeye olumlu bakmaları aleyhinde en güçlü delildir. Fetva kitaplarındaki küfrü gerektiren sözler ve dinden çıkmanın işaretleri bölümüne bakan kimse, bunların dinden çıkmış olduklarına dair şüphe etmez.

*“İşte Allah, inananları, hem dünya hayatında hem de ahirette değiştirecek olan bir sözle güçlendirir. Allah, zâlimleri ise, saptırır; Çünkü Allah dilediğini yapar.”*³

Kalpleri evirip çeviren Allah'ım! Kalplerimizi dininde sabit eyle!⁴ Âmin!

Bu risâleyi, mütefelsifeler hakkında söylediğimiz bir nazım ve bir de nesir ile son verelim.

¹ “Sihirle” ifadesi, “sihir öğrenmekle” anlamındadır.

² el-Meydânî, *Mecma'u'l-Emsâl*, II, s. 300.

³ İbrahim 14/27.

⁴ et-Tirmizî'de yer alan bir hadisten bir kısım: Kitâbü'l-Kader, 7; Kitâbü'd-De'avât, 89, 124.

Nazım:

De ki, felsefe için kalbi atan kimseyi sevenlere,
Ahmakça sözler söyleyen kişi hakkında düşünceniz ne?
De ki, sizde, Mustafa'nın dinini bir tarafa bırakan,
Şüpheye düşmüş bir nefis var ve ne yaptığını bilmeyen.
İşte bu, bir nefistir, pislik içine bırakılan,
Yıkama yerinde temizlenmesi ümit edilen.
Ey toplumun adileri! Kötü bir toplumsunuz siz!
Eflatun'unuza yazıklar olsun, ne kadar da kâfir o bir bilseniz!
Allah kimi saptırırsa, yolu karanlık olur,
Kendinin olmayan şeylerde ömürler tüketir.
Şifâ'da¹ şifa isteyenler için dert vardır,
İşârât'ın² gösterdiği yol ise Cehennem'de son bulur.
Ah çekmek ve inlemekten başka bir şey ellerine geçmeyecek,
Göreceksin, Cehennem çukuruna atıldıklarında tepetaklak.
Tahsil ettikleri şeyler onları buraya sürüklemiştir,
Medresedeki tüm çabaları boşa gitmiştir.
Kendilerine ne zaman dense ki, vazgeçin, bu sizin için daha
hayırlıdır!
Kulakların onlardan işiteceği şey, sadece safsatadır³.
Kendilerine ne zaman dense ki, dönün bu yolunuzdan geri!
Sırtlarını dönerler bize, aslandan ürkmüş merkepler gibi!
Kör olmuş gözler, gaflet içindedir kalpler,
Helak eden cehennemin ortasında ikamet etmekte.
De ki: En kötü günün buluşma vakti sizi bekliyor,
Orada günahları yüklenmekten kurtulan kimse bulunmuyor.

¹ *eş-Şifâ*: İbn Sînâ'nın eseri.

² *el-İşârât*: İbn Sînâ'nın eseri.

³ Safsata'nı asıl anlamı hayalî hikmet demektir. Gerçek olduğu zorunlu olarak bilinen bir şeyi çürütmek amacıyla delil ortaya sürmek anlamında kullanılmıştır. *et-Telvîh*'te böyle geçer.

Nesir:

Bazı insanlar var ki, felsefeyle huzur buluyorlar, filozofları dost ediniyorlar, iç dünyalarında küfre ve dalalete düşüyorlar ve talebelerden bir kısmını hidayet yolundan alıkoyuyorlar. Ancak biz onlardan ve hezeyanlarından uzağız. Bizimle onlar arasında düşmanlık belirmiştir. Allah'ın indirdikleri ve Allah Rasûlü'nden biz tebliğ edilenler bize yeter. Bizler Muhammed'in yolundan gidenleriz. İlahî ilimler ve nebevî hikmetleri tahsil yolunda çalışırız. Bunlar, usûlüyle, fîrûuyla, temel ilkeleriyle, tamamlayıcı konularıyla dibine ulaşılması mümkün olmayan denizler gibidir.

Aklî kaideleri kelâm âlimlerinin kitapları içermektedir. Dolayısıyla biz, müşriklerin inançlarını ders konusu yapmakla ve kâfirlerin saçmalıklarına dalmakla meşgul olmuyoruz ve buna ihtiyaç duymuyoruz. *“Kim imanı reddedecek olursa, ameli boşa gidecektir ve kendisi de ahirette, kaybedenlerden olacaktır.”*¹

Bu risâle, Allah'ın yardımı ve güzel bir şekilde muvaffak kılması neticesinde tamamlandı.

Allah'ım! Senin için mücadele ettim, senin hükmüne yöneldim. Yaptıklarım, yapamadıklarım, gizlediklerim ve beyan ettiklerim nedeniye beni bağışla².

“Senin Rabbin, kudret ve izzet sahibi olan Rabbin, onların nitelermelerinden uzaktır, yücedir. Rasûllere selam olsun. Övgü, tüm insanlığın Rabbi olan Allah'adır.”³

Bu risâlenin tebyîzi 1128 senesinde tamamlanmıştır.

¹ el-Mâide 5/5.

² el-Buhârî, et-Teheccüd 1, ed-De'avât 13, Tevhîd 14; Müslim, Müsâfirîn: 199.

³ es-Sâffât 37/180-182.

MUHAKKİKİN HÂTİMESİ

Bu kitap ile süren yolculuğumdan çok şey istifade ettim. Zira kültür hizmetinde yürütülen her çalışma, selef âlimlerinin geride bıraktığı, milletler tarihinde yer almış saygın bir medeniyetin yapıtaşı sayılacak çalışmalara muttali olmada geniş bir ufuk açar.

“Tertîbü'l-Ulûm” adlı bu kitapta, şu şerefli İslâmî yolcuLuga yakından işaret eden bir hülâsa yer almaktadır: Müellif bu eserde, özellikle ilim tâlibine yönelik bir tasnif planından görünümeler sunmuş, ilim merdiveninde yükseğe ulaşmak için nasıl ve nereden başlanmalı sorusunun cevabını vermiştir. Bu esnada, nasihat veren güvenilir bir eğiticinin olabileceği en güzel şekliyle yönlendirici, öğretici ve eğitici olarak ve aynı zamanda ilim tâlibinin hayatına müdahale etmesi durumunda onu bozacak ve hakikat yolundan saptıracak olguların sahteliğine karşı uyarıcı olarak, ilim tâlibinin tutacağı yol için dikkate alınması gereken bir eser olma özelliğini korumaktadır.

Bu eser, şeriatın bütün ilimlerin öğrenilmesi hakkındaki görüşünü de unutmamış ve her bir ilmin öğrenilmesi ile ilgili vacip, mendûb, mübâh, haram vb. hükümleri de ifade etmiştir.

Bu türden kitaplar, “genel bilgiler” veya “İslâm felsefesi” adı altında tasnif edilmiş olarak İslâm mirasının mahzenlerinde çoktur. Bu eserler, insanların yararlanması için bu mirası depoların karanlığından ilmî hayatın ışığına çıkaracak, diğer medeniyetlerin zenginlikleri arasında kendisine layık olan makamı elde etmesini sağlayacak şevk dolu ve gayret göstermeye istekli ellere muhtaç durumdadırlar. Mesela, es-Süyûtî'nin “en-Nikâye ve İtmâmu'd-Dirâye”si ve daha birçoklar gibi.

Teorik ilimler -hatta pratik ilimler- fakültelerindeki yüksek öğretim öğrencilerinin bir kısmının ilgisi, İslâm ilim mirasımızın sahip olduğu çok sayıdaki bu tür kitapların araştırılması ve tahkik edilmesine

yönelik olsaydı ne güzel olurdu!

Son duamız: Övgüler tüm insanlığın Rabbi olan Allah'adır.

KAYNAKÇA

Âmidî, Abdülvehhâb b. Hüseyin, *Şerh ale'l-Velediyye fî Âdâbi'l-Bahs ve'l-Münâzara li'l-Mer'aşî*, Zeylinde, *Şerhü Mollâ Zâde ale'l-Velediyye*, Kâhire, Şeriketü'l-Bâbî el-Halebî, h.1380.

Atebekî, Cemâlüddîn b. Tağrî Berdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, Kâhire, el-Müessesetü'l-Mısrıyye el-Âmme, 1963.

Etyem, Mahmûd Ahmed, *Ususü't-Tasnîf ve't-Tasnîfü'l-Amelî*, Beyrut, Dâru'l-Cîl, h.1401.

İbnü'l-Esîr el-Cezerî, İzzüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed, *Üsüdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti't-Sahâbe*, Kâhire, Dâru'ş-Şab, 1970.

___, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, Beyrut, Dâru Sâdır, tsz.

İbnü'l-Esîr el-Cezerî, Mecdüddîn Ebü'l-Se'âdât el-Mübârek b. Muhammed b. Muhammed, *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs*, thk. Mahmûd et-Tınâhî ve Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Kâhire, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1383 h.

İbnü'l-Esîr el-Cezerî, Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî, Câmi'u'l-Usûl fî Ehâdîsi'r-Rasûl, thk. Abdülkâdir el-Arnaût, Dımeşk, Matba'atü'l-Milâh, 1392 h.

Ahres, Mahmûd, *et-Tasnîf*, el-Halkatü'd-Dirâsiyye li'l-Hademâti'l-Mektebiyye ve'l-Varâka (el-Bibliyoğrafya), ve't-Tevsîk, ve'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye, ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Dımeşk, 1392 h.

İsferâyinî, İsmüddîn, Hâşiye alâ Şâfiyeti'bni'l-Hâcib, Kâhire, Matba'atü'l-İlmiyye, 1328 h.

Emîn, Abdülkerîm, *Mebâdiü'l-Fehrese ve't-Tasnîf*, el-Câmi'atü'l-Müstensırıyye, Bağdâd, 1399 h.

Özgendî, Mahmûd, *Fetâvâ Kâdi Hân*, Diyar Bekr, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, III. Baskı, 1393 h.

Buhârî, Tâhir b. Ahmed b. Abdi'r-Reşîd, *Hulâsatü'l-Fetâvâ (Fıkhu Haneî)*, Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî'de 6 numarada kayıtlı El Yazması, (1-682 s). Eser tam değildir.

___, Muhammed b. İsmail, *el-Câmi'u's-Sahîh*, Kâhire, Matba'atü's-Selefiyye, 1380 h.

Bergstraesser, *Usûlü Nakdi'n-Nusûs*, haz. M. Kâmil Bekrî, Kâhire, Dârü'l-Kütüb, 1969.

Burhân el-Fevrî- Alauddîn Ali el-Muttakî, *Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, Haleb, Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, 1391 h.

Bedr, Ahmed, *Dirâsât fî'l-Mektebe ve's-Sekâfeteyn*, Kâhire, Dârü's-Sekâfe, II. Baskı, 1978.

Ba'lî, Muhammed Ali el-Hanbelî, Kâhire, Matabatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1368 h.

Bağdâdî, İsmâil Paşa, *Îzâhü'l-Meknûn fî'z-Zeyl alâ Keşfi'z-Zünûn*, Bağdat, Mektebetü'l-Müsennâ, 1951.

___, Hediyetü'l-'Ârifîn-Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn, Bağdat, Mektebetü'l-Müsennâ, 1951.

Benhâvî, Muhammed Emîn, *et-Tasnîfü'l-Amelî li'l-Mektebât*, Cidde, Dârü's-Şurûk, II. Baskı, 1402 h.

Beydâvî, Nâsiruddîn Ebü'l-Hayr Abdullâh b. Ömer, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-te'vîl*, Kâhire, c. II, Mektebetü'l-Bâbî el-Halebî, II. Baskı, 1388 h.

Tirmîzî, Muhammed b. İsâ, Sünenü't-Tirmîzî, (el-Câmi'u's-Sahîh) thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1400 h.

Taftâzânî, Mesûd b. Ömer b. Abdillâh (Sa'duddîn), *Muhtasarü'l-Meânî*, Kâhire, Matba'atü Muhammed Ali Sabîh.

___, *el-Telvîh ale't-Tavdîh li-Metni't-Tenkîh fî Usûli'l-Fıkh*, Kâhire, Matba'atü Muhammed Ali Sabîh.

___, *Şerhu Makâsidi'd-Tâlibîn fî İlmi Usûli'd-Dîn*, İstanbul, Dârü't-Tıbâ'ati'l-Âmire, 1288 h.

___, *Şerhu'l-Akâidi'n-Neseîyye*, Kâhire, thk. Mahmûd Şâkir, 1331 h.

Tahânevî, Muhammed Alâ b. Alî el-Fârûkî, *Keşşâfî Istilâhâtî'l-Fünûn*, thk. Lutfî Abdülbedî, Kâhire, el-Müessesetü'l-Misriyye el-Âmme, 1382 h.

___, Câsir, Hamd, "Fevdâ Neşri't-Türâsi'l-Arabî", *Mecelletü'l-Arab*, Riyad, c.III, 1386 h.

___, Curcânî, es-Seyyid eş-Şerîf Ali Muhammed, *Şerhu'n-alâ Tasrîfi'l-Izzî*, İstanbul, Dâru't-Tıbâ'ati'l-Âmire, 1280 h.

___, *et-Ta'rîfât*, Beyrut, Mektebetü Lübnân, 1978.

İbnü'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yusuf el-Ömerî, *en-Neşr fi'l-Kirââti'l-Aşr*, Beyrut, Dâru'l-Kutübi'l-İlmiyye, tsz.

___, *et-Temhîd fi İlmi't-Tecvîd*, 1326 h.

Ca'berî, İbrâhîm b. Ömer b. İbrâhîm, *Şerhu'r-Râiye-Tecvîd*, Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî'de 51 numarada kayıtlı El Yazması,

___, *Hamîletü Erbâbi'l-Mekâsid bi-Şerhi Akîleti Erbâbi'l-Kasâid* (El Yazması).

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, *Zâdü'l-Mesîr fi-İlmi't-Tefsîr*, Dimeşk, el-Mektebü'l-İslâmî, 1384 h.

Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcü'l-Lüga ve Sihâhü'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr, Kâhire, Vakf ve Tevzi eş-Şerbetlî, II. Baskı, 1402 h.

İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus er-Ruveynî, *eş-Şâfiye fi't-Tasrif*, Calcutta, 1805.

___, *Muhtasarü'l-Müntehâ (Muhtasarü İbni'l-Hâcib)*, Matba'atü'l-Kürdî, 1326 h.

Hacı Halife, Mustafâ b. Abdillâh el-Kostantînî (Kâtip Çelebi), *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, thk. en-Necefi el-Mer'aşî, Bağdat, Mektebetü'l-Müsennâ, İstanbul, 1326 h.

Haddâd, Muhammed b. Ali b.Halef el-Huseynî, *el-Kevâkibü'd-Dürriyye fîmâ verede fî İnzâli'l-Kur'ân alâ Sebati Ahruf*, Kâhire, Matba'atü Mustafâ el-Babî el-Halebî, 1344 h.

Hadîdî, Yûsuf, *Felsefetü 'İlmi Tasnîfi'l-Kütüb ke-Medhal li-Felsefeti'l-Ulûm*, Kâhire, Mektebetü'n-Nehdati'l-Misriyye, 1969.

Hamevî, Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mucemü'l-Büldân*, Beyrut, Dârü Sâdır, 1397 h.

Halûcî, Abdussâtır, *Neşetü 'İlmi'l-Bibliyografya 'inde'l-Müslimîn*, Riyâd, ed-Dâre, 1296 h.

Hân, Ali Rızâ Kara, “Katib Celebî (Hacî halîfe)”, Riyâd, Alemü'l-Kütüb, c. V, 1405 h.

İbn Haldûn, Abdurrâhmân, *et-Ta'rîf bi'bni Haldûn ve Rihletühû Garben ve Şarken*, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-Lübnânî, 1979.

___, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, IV. Baskı, 1398 h.

İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut, Dârü Sâdır, 1397 h.

Hârezmî, Muammed b. Ahmed el-Kâtib, *Mefâtihu'l-Ulûm*, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, tsz.

Dârimî, Abdullâh b. Abdurrahmân, *Sünenü'd-Dârimî*, Kâhire, Dârü İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, tsz.

Dânî, Ebû Amr Osmân b. Sa'îd, *el-Mukni' fî Resmi Mesâhifi'l-Emsâr*, thk. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî, Kâhire, Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, tsz.

Desûkî, Muhammed, Hâşiyetü't-Desûkî alâ Ümmi'l-Berâhîn (Şerhu Metni's-Senûsiyye), Beyrut, Dârü'l-Fikr, tsz.

Auguste Diès, *Eflatun*, Kâhire, Darü'l-Kütübi'l-Hadîse, tsz.

Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyerü A'lemü'n-Nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnâud-Huseyn el-Esed, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1401 h.

___, *Tezkiretü'z-Huffâz*, Beyrut, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1374 h.

Râzî, Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Huseyn el-Kureşî, el-Firâse, thk. Yûsuf Murâd, Paris, Oryantalist Paul, 1939.

___, *et-Tefsîrü'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Gayb)*, Beyrut, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, c.16, II. Baskı, tsz.

Ranganathan, *Tanzîmü'l-Mektebât*, Arap. Çev. Zekî el-Mehâsinî, Riyâd, Dârü'l-Merîh, 1978.

Rifâî Enver, *Tasnîfü'l-Kitâbi'l-Arabî*, el-Halkatü'd-Dirâsiyye li'l-Hademât ve'l-Veraka ve't-Tevsîk, Dimeşk, 1392 h.

Rosental, Franz, *Menâhicü'l-Ulemâi'l-Müslimîn fi'l-Bahsi'l-İlmî*, Arap. çev. Enîs Ferîha, Beyrut, Dârü's-Sekâfe, 1961.

Zâde, Muhammed Sâçaklî (Muhammed b. Ebî Bekr el-Mer'aşî), *Cühdü'l-Mukil*, (*Beyânü Cühdü'l-Mukil ile birlikte*), St. Petersburg, Nezâretü'l-Meârifin İzniyle Basılmıştır, 1898.

___, *Cühdü'l-Mukil*, (*Beyânü Cühdü'l-Mukil ile birlikte*), Tehzib, tenkih ve basımı: Muhammed Sadîk el-Hurâsâî, Matba'atü Abdırreşîd Ahmed el-Ensârî, 1322 h.

___, *el-Velediyye fi Âdâbi'l-Bahs ve'l-Münâzara*, (*Âmidî ve Molla Ömer Zâde'nin Şerhleri ile Birlikte*) Kâhire, Şeriketü'l-Bâbî el-Halebî, 1380 h.

Zebîdî, Muhammed Murtezâ, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Kâhire, el-Matba'atü'l-Hayriyye, 1306 h.

Ziriklî, Hayrüddîn, *el-A'lâm*, Beyrut, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, IV. Baskı, 1979.

Zernûcî, Bürhânü'l-İslâm, *Ta'limü'l-Mete'allim Tarikü'l-Te'allüm*, thk. Mervân Kabbânî, Beyrut, el-Mektebü'l-İslâmî, 1401 h.

Zemaşerî, Cârullah Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vil*, Beyrut, Dârü'l-Marife, 1387 h.

Corcî Zeydân, *Târihu't-Temeddüni'l-İslâmî*, Beyrut, Dârü'l-Mektebeti'l-Hayât, II. Baskı, 1978.

Zeyân, Behyü'd-Dîn, *el-Gazâlî ve Lemehâtün ani'l-Hayâti'l-Fikriyye*, Kâhire, Mektebetü Nehdati Mısır, 1957.

Sâmerrâî, Kâsım, *el-Müsteşrikûn ve Fennü tahkîki'l-Mahtûtât*, el-Cezîretü's-Seûdiyye, 1401 h.

Sübkî, Tâcü'd-Dîn Abdülvehhâb, *Mu'idü'n-Ni'am ve Mübîdü'n-Nikam*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr ve Diğ., Kâhire, Mektebetü'l-Hâncî, 1367 h.

Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Ali es-Sübkî, *Miftâhü'l-Ulûm*, thk. Ekrem Osmân Yûsuf, Bağdat, Dârü'r-Risâle, 1400 h.

Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Hüseyn, *Tabakâtü's-Süfîyye*, thk. Nûruddîn Şerîbe, Kâhire, Cemâ'atü'l-Ezher li'n-Neşr ve't-Telif, 1372 h.

Smailoviç Ahmed, *Felsefetü'l-İstişrâk ve Eserühâ fi'l-Edebi'l-Arabiyyi'l-Muâsır*, Kâhire, Dârü'l-Me'ârif, 1980.

Süveydân, Nâsır Muhammed, *Müstakbelü't-Tasnîfi'l-Arabî fi Davi Tavsiyyât Mütemerey er-Riyâd ve Bağdâd*, Mektebetü'l-İdâreti'l-Seûdiyye, c. VI, 1398 h.

___, *et-Tasnîf fi'l-Mektebâti'l-Arabiyye*, Riyâd, Dârü'l-Merîh, 1391 h.

Seyyid, Fuâd, *Fihrisü'l-Mahtûtât*, Kâhire, Dârü'l-Kütüb, 1383 h.

İbn Sîrîn, Ebû Bekr Muhammed el-Basrî, *Kitâbü Ta'biri'r-Ru'yâ*, Kâhire, Matba'atü Şeref, 1298 h.

İbn Sînâ, Ebû Ali, *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, thk. Süleymân Dünyâ, Kâhire, Dârü'l-Meârif, 1971.

Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Kâhire, Şeriketü Mustafâ el-Babî el-Halebî, IV. Baskı, 1398 h.

___, *en-Nikâye*, Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî'de 71 numarada kayıtlı El Yazması.

___, *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Kâhire, el-Mektebetü'n-Neccâriyyeti'l-Kübrâ, 1371 h.

Şatıbî, Kasım b. Fîre, Câmî'u'l-Kelâm (Bu külliyatta, 7 adet eser vardır. Bunlardan Üçü Şatibî'ye aittir), Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî'de Matbûdur.

___, *Şerhu'r-Râiye (Akîletü Etrâbi'l-Kasâid)*, Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî'de 20 numarada kayıtlıdır.

Ebû Şâme, Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm ed-Dimeşkî, *İbrâzü'l-Me'ânî fi Hirzi'l-Emânî, (eş-Şâtıbiyye fi'l-Kirâât)* Kâhire, Matba'atü'l-Bâbî el-Halebî, 1349 h.

Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefâsir*, Beyrut, Dârü'l-Kurâni'l-Kerîm, 1400h.

Taş Köprü Zâde, Ahmed b. Mustafâ, *Miftâhü's-Se'âde ve Miftâhü's-Siyâde fi Mevdûati'l-Ulûm*, thk. Kâmil Bekrî- Abdülvehhâb Enver, Kâhire, Dârü'l-Kütübi'l-Hadîse, 1968.

- Tâhir, Mehmet, *Osmanlı Müellifleri*, Meral Yay, İstanbul, tsz.
- Taberî, Ebû Cafer, Muhammed b. Cerîr el-Emelî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk (Târîhu't-Taberî)*, c.6, Beyrut, Mektebetü Hayyât, tsz.
- ___, *Câmi'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kurân (Tefsîrü't-taberî)*, Beyrut, Dârü'l-Marife, 1398 h.
- Irâkî, Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân, *Elfîyetü'l-Irâkî fî Usûli'l-Hadîs, (Fethu'l-Mugîs bi-Şerhi Elfîyeti'l-Hadîs)*, Medine, el-Mektebetü's-Selefiyye, II. Baskı, 1388 h.
- Askalânî, Ahmed b. Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî, Kâhire*, el-Matba'atü's-Selefiyye, II. Baskı, 1388 h.
- ___, *Nuhbetü'l-Fiker fî Mustalahâti Ehli'l-Eser, (Ali b. Sultân el-Kârî'nin Şerhi ile birlikte)*, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398 h.
- Attâr, Ahmed Abdulğafûr, *Mukaddimetü's-Sıhâh*, Kâhire, II. Baskı, 1402h.
- Ömerî, Velüyyüddîn Muhammed b. Abdillâh el-Hatîb et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, thk. Nâsiru'd-Dîn el-Elbânî, Beyrut, Dımeşk, el-Mektebü'l-İslâmî, 1381 h.
- Avvâd Gorgies-Mihâil Avvâd, “Râidü'l-Bahs ani'l-Fârâbî”, *Mecelletü'l-Mevrid*, Bağdât, c.IV, 1975.
- Gazâlî, Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Ebû Hâmid, *Tehâfütü'l-Felâsife*. Bu eser, üç risalenin bulunduğu “Selâsü Resâil” adlı mecmuada basılmıştır. Diğer risaleler ise şunlardır: İbn Rüşdü'n, *Tehâfütü't-Tehâfüt*'ü; Mustafâ b. Halîl el-Bursevî'nin *Tehâfütü'l-Felâsifesi*. Kâhire, Matba'atü'l-Hayriyye, tsz.
- ___, *el-Munkuz mine'd-Dalâl*, thk. Abdulhalîm Mahmûd, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1979.
- ___, *el-Munkuz mine'd-Dalâl, (Kimyâu's-Se'âde ile el-Kavâ'idü'l-Aşr fî'l-Edeb ve'd-Dîn ile Birlikte)*, thk. Mustafâ Ebü'l-Alâ- Muhammed Câbir, Kâhire, Mektebetü'l-Cündî, 1973.
- ___, *Mekâsîdü'l-Felâsife fî'l-Mantık ve'l-Hikme*, Kâhire, Matba'atü's-Se'âde, 1331 h.
- ___, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn, (Zeylinde Irâkî'nin “Tahrîcü'l-Ehâdis”i)*, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 1402 h.

- ___, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, Kâhire, Matba'atü Sabîh, 1962.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed Turhân, *İhsâü'l-Ulûm*, thk. Osmân Emîn, Kâhire, Mektebetü'l-Encülü'l-Mısriyye, III. Baskı, 1968.
- ___, *et-Tenbîh alâ Esbâbi's-Se'âde*, Hindistan, 1346 h.
- Ferâc, Abduh, *Me'âlimü'l-Fikri'l-İslâmî fi'l-Usûri'l-Vüstâ*, Kâhire, 1389 h.
- Fadlî, Abdulhâdî, *Tahkîkü't-Türâs*, Cidde, 1402 h.
- Füsküt, *Tanzîmü'l-Ma'lûmât fi'l-Mektebât ve Merâkizi't-Tevsîk*, Arap. Çev. Abdülvehhâb Ebü'n-Nûr, Riyâd, Dârü'l-Ulûm, III. Baskı, 1400 h.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, Beyrut, el-Müessesetü'r-Risâle li't-Ta'b ve'n-Neşr, 1381 h.
- Kârî, Ali b. Sultân, *Davü'l-Me'âlî li-Bedi'l-Emâlî*, İstanbul, el-Matba'atü'l-Âmire, 1302 h.
- ___, *Şerhu'l-Fikhi'l-Ekber*, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404 h.
- ___, *el-Minehu'l-Fikriyye Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye fi't-Tecvîd*, (*Şerhu'l-Ensârî ale'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî'de 4360 numarada kayıtlı El Yazması.
- ___, *Mirkâtü'l-Mesâbih Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*, Kâhire, el-Matba'atü'l-Meymeniyye, 1309 h.
- Kudûrî, Ahmed b. Muhammed b. Cafer, *Muhtasarü'l-Kudûrî fi Fîrû'î'l-Hanefiyye*, Dehlî, 1847.
- Kuşeyrî, Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'u's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Kâhire, Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1375 h.
- Kazvînî, Muhammed b. Yezîd (İbn Mâce) *Sünenü İbn Mâce*, Kâhire, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1395 h.
- Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzın, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdülhalîm Mahmûd, Kâhire, Dârü'l-Kütübi'l-Hadîse, 1972 h.
- Kanûcî, Sadîk b. Hasan, *Ebcedü'l-Ulûm*, Dımeşk, Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdü'l-Kavmî, 1978.
- Kaysî, Mekkî b. Ebî Tâlib, *er-Ri'âye li-Tecvîdi'l-Kırâe ve Tahkîkü Lafzi't-Tilâve*, thk. Ahmet Ferhât, Dımeşk, Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1973.

İbnü'l-Kayyim, Muhammed b. Ebî Bekr, (İbn Kayyim el-Cevziyye), *İğâsetü'l-Lehfân min Mesâyidi's-Şeytân*, thk. Muhammed Hâmid el-Fikhî, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 1358.

Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-Müellifîn-Terâcimü Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, Beyrut, Mektebetü'l-Müsennâ, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1957.

___, *el-Felsefetü'l-İslâmiyye ve Mülhakâtühâ*, Dimeşk, Dâru'l-Mecâz, 1394.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce*, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1395.

Mübârefkürî, Muhammed b. Abdurrahîm, *Tuhfetü'l-Ahvezî Şerhü Câmi'i't-Tirmîzî*, Kâhire, Matba'atü'l-Medenî, II. Baskı, 1383 h.

Merginânî, Ali b. Ebî Bekr el-Fergânî, *el-Hidâye Şerhü'l-Bidâye*, 1971.

Mer'aşlî, Nedîm ve Usâme Mer'aşlî, *es-Sihâh fi'l-Lüga ve'l-Ulûm*, Beyrut, Dâru'l-Hadâratî'l-Arabiyye, 1975.

Müzenî, İsmâil b. Yahyâ, *Muhtasarü'l-Müzenî, fi Şürû'îş-Şâfi'iyye*, (Kitâbü'l-Ümm adlı eserin Hâmişinde basılmıştır).

Matlûb, Ahmed, *Nazarâtün fi Tahkiki'l-Kütüb-Ulûmü'l-Lüga ve'l-Edeb*, Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye, c.I, 1980.

Ma'ruf, Beşşâr Avvâd, *Dabtu'n-Nas ve't-Ta'lik aleyh*, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1402 h.

Makrî, Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Feyyûmî, *el-Mısbâhu'l-Münîr fi Ğarîbi's-Şerhi'l-Kebîr* (Şerhü'l-Kebîr adlı eser er-Râfi'ye aittir), thk. Abdulazîm eş-Şenâvî, Kâhire, Dâru'l-Me'ârif, 1977.

Makrîzî, Ahmed b. Ali, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'-Hutat ve'l-Emsâr*, Kâhire, Müessesetü'l-Halebî ve Şürekâühû, tsz.

Miles, John, *Nazmü't-Tasnîfi'l-Hadîse*, Arap. çev. Abdülvehhâb Ebü'l-Enver, Kâhire, ed-Dâru'l-Kavmiyye li-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1966.

Müncid, Salâhuddîn, *Kavâ'idü Tahkiki'l-Mahtûtât*, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, V. Baskı, 1976.

___, *Mu'cemü'l-Mahtûtât el-Matbû'ât*, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, II. Baskı, 1398h.

İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükrim, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, Dârü Sâdır, II. Baskı, tsz.

İbn Nuceym, Zeynü'l-Âbidîn b. İbrâhîm, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir alâ Mezhebi Ebî Hanîfe en-Numân*, thk. Abdül'azîz el-Vekîl, Kâhire, Müessesetü'l-Halebî ve Şürekâühû, 1387 h.

İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. İshâk (el-Varrâk), *el-Fihrist*, Beyrut, Dârü'l-Marife, 1398 h.

Nesâî, Ahmed b. Şuayb, *Sünenü'n-Nesâî*, Lahor, el-Mektebetü's-Selefiyye, II. Baskı, 1396 h.

Nesefî, Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Celîl (Medârikü't-Tenzîl ve Hakâikü't-Tevîl)*, Dımeşk, el-Mektebetü'l-Ümeviyye, tsz.

Nasîr, Âyede İbrâhîm, *Delîlü'l-Kütüb elletî Nüşiret fî Mısır beyne Am (1900-1925)*, Kâhire, 1983 h.

Ebu'n-Nûr, Abdülvehhâb, *et-Tasnîf el-Bibliyografî fî Ulûmi'd-Dîni'l-İslâmî*, Kâhire, Dârü's-Sekâfe, 1973.

Hârûn, Abdüsselâm, *Tahkîkü'n-Nusûs ve Neşrühâ*, Kâhire, Müessesetü'l-Halebî ve Şürekâühâ, II. Baskı, 1385.

İbn Hişâm, Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh (Cemâlüddîn, Ebû Muhammed), *Muğni'l-Lebîb an Kütübi'l-Eârîb*, Kâhire, Matba'atü Muhammed Mustafâ, 1317 h.

Heytemî, Ahmed Şihâbüddîn b. Hacer, *el-Fetâvâ'l-Hadîse*, Kâhire, Şeriketü'l-Bâbî el-Halebî, II. Baskı, 1390.

___, *Fethu'l-Mübîn li-Şerhi'l-Erba'în*, Kâhire, Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, tsz.

Vecdî, Muhammed Ferîd, *Dâiretü Me'ârifî'l-Karni'l-İşrîn*, Beyrut, Dârü'l-Marife, III. Baskı, 1971.

Vekî', Muhammed b. Muhammed b. Halef el-Hayyân, *Ahbârü'l-Kudât*, thk. Abdülazîz Mustafâ el-Merâğî, Kâhire, el-Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, 1366 h.

Wensinck, Arent Jean, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî*, Brill Matba'ası, Leiden, 1936-1969.

Yâfiî, Afifu'd-Dîn Ebû Muhammed Abdullâh b. Es'ad, *Ravdu'r-Riyâhîn fî Hikâyâti's-Sâlihîn, (Nüzhetü'l-Uyûni'n-Nevâzir ve Tuhfetü'l-Kulûb ve'l-Havâtır)*, Kâhire, el-Matba'atü'l-Mısıryye, 1286 h.

İbn Ya'îş, Ya'îş b. Ali, *Şerhu'l-Mufassal fi'l-Lüga*, Kâhire, Mektebetü'l-Müsennâ, tsz.

Yûsuf, Muhammed Hayr Ramazân, *el-Hadır beyne'l-Vâki ve't-Tehvîl*, Dimeşk, Dârü'l-Mushaf, 1404.

Eche, Youssef, *les Bibliotheques Arabs, Publiques et Semipubliques en Me sopotomie, en Syria, en Egypte au moyen age.*

Sarader, Ziauddin, *Outlinof Classification Scheme.* London:clive Bingley, 1979.

SAÇAKLIZADE'NİN BASKILI ESERLERİNDEN BAZILARI
(Arşiv; Yaşar ALPARSLAN)

تذیة العیوم

للشیخ محمد بن أبی بكر المرعشی الشهیر بساجقلی زاده

المتوفی سنة ۱۱۴۵هـ

دراسة وتحقیق
محمد بن اسماعیل السید أحمد

دار البشیرة الاسلامیة

شروط العمل

للمدارس الرسمية الشرعية بما يقابلها

وهو من أم كتب التوحيد التي قررتها إدارة
الأزهر الشريف والمعاهد الدينية

السلامة

بموجب الظن في وظائفه

— الطبعة الأولى —

١٩٢٤ - ١٣٤٢ م

مكتبة دار العلوم الأزهرية
مخازن جعفرية بحارة الأزهر

كتاب

﴿ شرح الولديه في آداب البحث والمناظرة ﴾

للعلاّمة السيد عبد الوهاب بن حسين بن

ولي الدين الأمدى والمثنى للعلاّمة

محمد المرعشي المعروف

بساچقلى زاده

(وفعه)

شرح للعلاّمة محمد بن حسين المعروف

بمنا عمرازاده رحمهم الله تعالى

— ٥٢ —

(تنبیه)

قد وضعنا الشرح الاول بأعلى الصحيفة والشرح الثانى

بأسفل الصحيفة مفصولا بينهما بجدول تسهيلا للمطالعة

﴿ طبع على نفقة عبد الرحمن بدران ﴾

(الكتبي بشارع الحلوجي بجوار الازهر الشريف)

﴿ طبع بالمطبعة الجماليه بمصر ﴾

(الكاتبة بحارة الروم بمطقة التري)

(لأصحابها محمد أمين الحانجي وشركاه — وأحمد عارف)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله الذي انزل على عبده الكتاب ولم يجعل له عوجا
* والصلوة والسلام على خير خلقه محمد وعلى آله
دائما ايدا * وبعد * فيقول اليائس الفقير محمد
المرعشي الملقب بساجقلى زاده اكرمه الله بالفلاح
والسعادة ان اولى العلوم ذكرا وفكرا واشرفها منزلة
وقدر اعلم كتاب الله سبحانه واولى ما قدم من علومه
علم تجويده كما قال ابن الجزرى فى التمهيد ولا تحصى
المؤلفات فيه فهو فن اهم به اسلاف العلماء ولا يزيد
لخوض فيه الاشرفا لكن افاضل زماننا فى امثال
ديارنا لم يمدوا ايديهم الى كتبه ولم يدارسوه فاسقطوه

عن *

❖ بسم الله الرحمن الرحيم ❖

وبحمده وصلوة على رسوله يقول البأس الفقير محمد المرعشي المدعو
بساقتلى زاده اكرمه الله سبحانه بالفوز والسعادة (هذا تقرير القوانين
المتداولة من علم المناظرة كتيبه تخلصا عن اقتراح بعض الطلبة وليكون
لهم مقدمة اطاب فروعها النادرة (وعلم المناظرة قوانين يعرف
بها احوال الابحاث الجزئية من كونها موجهة وغير موجهة
والقانون قضية كلية يعرف منها احكام جزئيات موضوعها اضمها
الى صغرى سهلة الحصول وهي حل عنوان موضوع الكبرى الكلية
على جزئى من جزئياته فيحصل قياس من الشكل الاول ينتج حل
مجمول القانون على ذلك الجزئى فيقال هذا البحث منع كذا وكل منع
كذا فهو موجه ينتج ان هذا البحث موجه وقس عليه والابحاث
اعتراضات السائل واجوبة المعلن والتوجيه ان يوجه المناظر كلامه
الى كلام خصمه كذا قبل وموضوع علم المناظرة الابحاث الكلية
اذ يبحث فيه عن احوالها من كونها موجهة وغير موجهة فالبحث
عن احوالها هي القوانين المذكورة والغرض منه معرفة
احوال الابحاث الجزئية وفائدته العصمة عن الخطأ فى المناظرات

❖ ومن ❖

UKDE KİTAPLIĞI
YAYINLANAN KİTAPLARIMIZ

1. Anılar ve İbretler (1994) / *Cemal NAR* (Mevcudu Yok)
2. Gönül Dostu (1995) / *Serdar YAKAR* (Mevcudu Yok)
3. Kurtuluştan Bir Kesit (1995) / *Esmâ YAKAR* (Mevcudu Yok)
4. Ruhların Parmakları (1996) / *Mehmet ALPEREN* (Mevcudu Yok)
5. Bu Sistemden İslama (1996) / *Cemal NAR* (Mevcudu Yok)
6. Sultan Vahdettin ve Mustafa Kemal Paşa Milli Mücadelede (1996) / *Mehmet FATİŞOĞLU* (Mevcudu Yok)
7. Sorgulanması Gereken Kavramlar (1996) / *Mehmet SERTPOLAT* (Mevcudu Yok)
8. Necip Fazıl ve Mücadelesi (1996) / *Serdar YAKAR* (Mevcudu Yok)
9. İslamlaşma Bilinci (1996) / *Cemal NAR* (Mevcudu Yok)
10. Memleketime Dair (1997) / *Serdar YAKAR* (Mevcudu Yok)
11. İslam Sancısı (1997) / *Cemal NAR* (Mevcudu Yok)
12. Delil ve Hikmetleriyle İslam Fıkhı (1997) / *Ramazan PAK* (Mevcudu Yok)
13. Hayatı ve Mücadelesi ile Hafız Ali Efendi (1998) / *Yıldırım ALKIŞ – Serdar YAKAR* (Mevcudu Yok)
14. Arş Gölgesi (1998) / *Cemal NAR* (Mevcudu Yok)
15. Tasavvufun Anahtarı (1998) / *Cemal NAR* (Mevcudu Yok)
16. Kahramanmaraş'ta Bayazitoğulları (1998) / *Bekir Sami BAYAZIT* (Mevcudu Yok)
17. Güz Yağmurları (1998) / *Kadir TANIR* (Mevcudu Yok)
18. Betül'ün Günlüğü (1998) / *Elif Betül YAKAR* (Mevcudu Yok)
19. Kurtuluşumuzun Manevi Mimarları (1992) / *Mehmet ALPEREN* (Mevcudu Yok)
20. Kurtuluşa Dair Üç Eser (1996) / *Serdar YAKAR* (Mevcudu Yok)
21. Kıssa-ı Eshab-ı Kehf (1999) / *Yaşar ALPARSLAN* (Mevcudu Yok)
22. Bahçeci Hoca (1999) / *Ömer KAYA*
23. Kan Kırmızı Geceler (2000) / *M. Akif BALTUTAN*
24. Cahit Zarifoğlu (2000) / *Nazım ELMAS*
25. Hac Yolunda Gördüklerimiz (2000) / *H. Rıdvan BAĞRIAÇIK* (Mevcudu Yok)
26. Kabe Yolunda (2001) / *H. Rıdvan BAĞRIAÇIK* (Mevcudu Yok)
27. Yüz Yaşın Sırrı (2002) / *Ömer KAYA*
28. Mısır'da Hüküm Süren Çerkez Sultanları (2003) / Tercüme: *Kemal GÖRÜCÜ* (Mevcudu Yok)

29. Yerel Yönetimlerde Alternatif Hizmet Sunma Yöntemleri Kahramanmaraş Belediyesi Örneği (2003) / *Serdar YAKAR*
30. Mahalli Kelimeler Sözlüğü (2003) / *Ömer KAYA – Hacı Abdullah KOZAN*
31. Tarihi, Kültürü ve Sosyal Yapısı İle Kahramanmaraş'ta Ceridoğulları (2003) / *Serdar YAKAR – Ömer KAYA*
32. Kalbime Sığdıramadıklarım (2004) / *Cuma TAHİROĞLU*
33. Gül Medeniyeti Kurtlar Sofrasında (2004) / *Cuma TAHİROĞLU*
34. Fıkıh Usulü (2004) / *Ramazan PAK*
35. Gönlümün Sesi (2004) / *Cuma TAHİROĞLU*
36. Milli Hassasiyet ve Manevi Mesuliyet (2006) / *Cuma TAHİROĞLU*
37. Alimin Önderliği (2006) / *Cemal NAR*
38. Münâcaât ve Na'atlar (2006) / *Yaşar ALPARSLAN*
39. Tarihte Alcı - Tecirli (Beğdili – İlbeyli – Elbeyli) Türkmenleri Soykimlikleri (2006) / *Mehmet ADİL (ALCIOĞLU)*
40. Dulkadir Beyliği Araştırmaları I (2008) / *Hazırlayanlar: Yaşar ALPARSLAN, Mehmet KARATAŞ, Serdar YAKAR*
41. Heşt Bihişt –Kuruluştan Yükselişe Osmanlı Tarihi- (2008) / *İdris-i Bitlisi. Hazırlayan: Mehmet KARATAŞ, Selim KAYA, Yaşar BAŞ*
42. Maraş Yollarında (2008) / *Hasan Reşit TANKUT*
43. İstiklâl Savaşında Maraş (2008) / *Yaşar ALPARSLAN – Serdar YAKAR*
44. Gül Medeniyeti Çölde Bir Pınardır (2008) / *Cuma TAHİROĞLU*
45. Maraş Tarihi ve Coğrafyası (2008) / *Besim ATALAY*
46. Dulkadir Beyliği Araştırmaları II (2008) / *Hazırlayanlar: Yaşar ALPARSLAN, Mehmet KARATAŞ, Serdar YAKAR*
47. Aşiretlerin İskanları (2008) / *Bekir Sami BAYAZIT*
48. Bir Hukuk Mücadelesi (2008) / *Serdar YAKAR*
49. Maraş Emîrleri (2008) / *Editörler: İlyas GÖKHAN / Selim KAYA*
50. Küskün (2008) / *Kadir TANIR*
51. Maraş'ta Misyoner Faâliyetleri ve Misyoner Okulları (2008) / *Mustafa ÇABUK*
52. Zeytun ve Çevresindeki Ermeni İsyancıları (2008) / *A. Latif DİNÇASLAN*
53. Âşık Durdu Mehmet Yoksul (Âşık Mahfuzî) Hayatı ve Şiirleri (2008) / *Hazırlayanlar: Yaşar ALPARSLAN - Serdar YAKAR*
54. Âşık Mustafa Zülkadiroğlu Hayatı ve Şiirleri (2008) / *Hazırlayanlar: Yaşar ALPARSLAN - Serdar YAKAR*
55. İlkçağdan Dulkadirli'lere Kadar Maraş (2008) / *Yrd. Doç. Dr. İlyas GÖKHAN, Yrd. Doç. Dr. Selim KAYA*
56. Maraş Merkez Ağzı (2008) / *Mine KILIÇ*
57. Dulkadir Eyâletinin Kuruluşu ve Gelişmesi (2009) / *Dr. İsmail ALTINÖZ*
58. İlâveli Esmârü't-tevârih Maa Zeyl (2009) / *Mehmed Şemî Efendi, Hazırlayan: Dr. Mehmet KARATAŞ*

59. Muhammet Kâmil Ağdaş (Bahçeci Hoca) Hayatı ve Şiirleri (2009) /
Hazırlayanlar: Yaşar ALPARSLAN - Serdar YAKAR
60. Mevlid / *Mar'aşî Kurâ-zâde Nâdiri* (2009) / *Hazırlayan Gülcan Tanıdır ALICI*
61. Osmanlı Diploması Tarihinden Bir Kesit Osmanlı Avusturya Diplomatik İlişkileri (1526- 1791) (2009) / *Uğur KURTARAN*
62. Maraş'ta Divanından Parça Kalmış Halk Şairleri (2009) / *Hazırlayanlar: Yaşar ALPARSLAN - Serdar YAKAR*
63. Türk Edebiyatında Maraşlılar (2009) / *Yaşar ALPARSLAN, Yard. Doç. Dr. Lütfi ALICI, Serdar YAKAR*
64. 100. Yılında 1909 Maraş'ta Ermeni Olayları (2009) / *Yrd.Doç. Dr. Nejlâ GÜNAY*
65. Muhteşem Osmanlı (2009) / *Mehmet FATİŞOĞLU*
66. Seyâhatnâme, Şehir Târîhi ve Coğrafya Kitaplarına Göre Maraş (2009) /
Hazırlayanlar: Yaşar ALPARSLAN - Serdar YAKAR
67. Türk Düşünce Tarihine Bir Bakış (2009) / *Yrd. Doç. Dr. Selahattin DÖĞÜŞ*
68. Maraş'ta Saçaklızâdeler ve Eski Maraş Âlimleri (2009) / *Osman SANDALOĞLU,*
Hazırlayan: Yaşar ALPARSLAN
69. Maraş Bibliyografyası (2009) / *Cavit POLAT*
70. Büyük Hiciv Şâiri Âşık Mısdılı (Mustafa Hartlap'ın) Hayatı ve Şiirleri (2009) /
Hazırlayan: Yaşar ALPARSLAN
71. Arap Belâgatinde Lafız ve Anlam (2009) / *Yrd. Doç. Dr. M.Akif ÖZDOĞAN*
72. Maraş Ağzı Köroğlu (2009) / *Hacı Ali ÖZTURAN*
73. Maraş Merkez Ağzı Kelimeler Deyimler (2009) / *Hacı Ali ÖZTURAN*
74. Muhtelif Cönklerden Maraş Halk Şâirlerine Âit Şiirler (2009) / *Hazırlayanlar:*
Yaşar ALPARSLAN - Serdar YAKAR
75. Yakın Çağda Kahramanmaraş (2009) / *Prof. Dr. Ahmet EYİCİL*
76. Risale-i Nur'da İnsan (2009) / *Mehmet SAYGAZ*